

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.

**HÁZIRGI QARAQALPAQ
ÁDEBIY TILI
FONETIKA, LEKSIKOLOGIYA**

**5111300 - Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám
ádebiyatı)**

**«Sano-standart» baspası
Tashkent – 2018**

UQK: 811.512.121'2/44(075.8)

KBK: 81.2Qor-1

A 16

Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.
Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika, leksikologiya.
Tashkent, 2018. - 192 bet.

Sabaqlıq pedagogikalıq institutlardıń - 5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) bakalavr baǵdarında oqıw atırǵan studentlerine arnıp tayarlanǵan. «Házirgi ádebiy til» (Qaraqalpaq tili) atamasındaǵı oqıw kursınıń «Kirisiw», «Fonetika», «Grafika hám orfografiya», «Leksikologiya hám frazeologiya», «Leksikografiya» bólimlerin óz ishine aladı. Sabaqlıq studentlerdi qaraqalpaq tili fonetikasınıń, leksikasınıń hám frazeologiyasınıń ózgeshelikleri, onıń rawajlanıwınıń nızamlıqları menen tanıstradı. Túrkiy tilleri hám shet el til bilimindegi jetiskenlikler hám jańalıqlardı paydalana otırıp avtorlar házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń fonetikasi, leksikasi menen frazeologiyasına hár tárepleme tallaw jasaydı.

Juwaplı redaktor:

Yusupova B.T. - filologiya ilimleriniń kandidatu

Pikir bildiriwshiler:

Dawletova U. – Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrası doçenti, filologiya ilimleriniń kandidatu;

Qurbanov M. – Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası úlken oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidatu

UQK: 811.512.121'2/44(075.8)

KBK: 81.2Qor-1

ISBN 978-9943-5333-9-4

© Abdinazimov Sh.N.,
Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.
© «Sano-standart». 2018

Algı sóz

Ózlikti añlaw. milliy sana hám oy-pikirdiń kórinisi. áwladlar ortasındaǵı ruwxıy-mánawiy baylanıs til arqalı kórinetuǵınlıǵı málim.- dep atap ótedi Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov «Joqarı mánawiyat–jeńilmes kúsh» atlı miynetinde [1:83-b.].

Til – insaniyat ushın berilgen ullı iygilik bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajıralmas quramınıń biri. Sonlıqtan til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, hálkim materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insaniyılıq pázıyetleri sáykesligin támiynlewshi tárbiya deregi de bolıp esaplanadı.

«Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» sabaqlıǵı pedagogikalıq institutıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakulteti studentleri ushın arnalǵan sabaqlıqtıń birinshi bólimi bolıp, usı atamadaǵı oqıw kursınıń «Kirisiw», «Fonetika», «Leksikologiya», «Frazelogiya», «Leksikografiya» tarawların óz ishine qamtıydı. Sabaqlıq usı oqıw baǵdarlamasına hám házirgi oqıtıw texnologiyaları talaplarına say ráwishte jazıldı.Onıń jazılıwında R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin, Ferdinand De Sasure, L.V.Sherba, I.R.Zinder, N.A.Baskakov, sıyaqlı dúnya hám rus tilshi ilimpazlarınıń, M.Mirtojiev, SH.Raxmatullaev, R.Rasulov, X.G.Nematov, N.Jamolxonov, D.S.Nasırov, F.Berdimuratov, Q.Pirniyazov, A.Dáwletov, M.Qalenderov, O.Dospanov kibi ózbek hám qaraqalpaq tilshi ilimpazlarınıń miynetleri hám pikirleri ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tárepten tiykar boldı.

Sabaqlıqta házirgi qaraqalpaq tiliniń ses hám fonema, til birlikleri menen ses birlikleri arasındaǵı baylanıslar, strukturalıq hám sistemalıq qásiyetleri, tariyxıy tamırları hám dialektologiyalıq tiykarları, fonetikalıq hám fonologiyalıq, grafikalıq hám orfografiyalıq sistemaları, aytıw normaları, sózlik baylıǵı, leksikası, frazeologizmler, olardıń rawajlanıwı, sózlik hám onıń túrleri menen tanıstırıwǵa itibar berildi. Temalar túsiniikli bolıw maqsetinde tayanısh túsinikler berildi.

KIRISIW

Ádebiyatlar: 6 [5-13], 4 [3-6], 3, 9 [9-20].

§ 1. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» kursınıń obyektı, maqseti hám wazıypaları

Kurstiń obyektı – házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. onıń qaraqalpaq milliy tili quramındaǵı ornı.

Kurstiń maqseti – studentlerdi til norması máselelerine, ádebiy til hám milliy til, ádebiy til hám dialektler, ádebiy til hám jargon-argolar, ádebiy til hám funkcionál stıllerdiń bir-birine baylanıslı bolǵan teoriyalıq bilimler menen qurallandıruw, sol bilimlerge tayanǵan jaǵdayda házirgi qaraqalpaq tiliniń strukturalıq, mázmunlıq hám wazıypalıq ózgeshelikleri, awızeki hám jazba formaları haqqında maǵlıwmat beriw.

Kurstiń wazıypaları - pánge tiyisli ádebiyatlar menen islesiw, tiykarǵı túsinikler, terminler hám teoriyalıq ulıwmalastırwshı maǵlıwmatlar menen tanıstırıw:

- til taraxıyasındaǵı fonetikalıq-fonologiyalıq, leksikalıq, semantikalıq birliklerdiń ádebiy til ushın norma bolǵan hám bolmaǵan belgi ózgesheliklerin salıstırıp úyreniw, talqıǵa alıw, bul tarawdaǵı qeypara máselelerdi anıqlaw;

- házirgi ádebiy tildiń tariyxıy shıǵısı hám dialektlik tiykarları, ádebiy tildiń rawajlanıwın belgilewshı ishki hám sırtqı jaǵdaylar haqqında studentlerge maǵlıwmatlar beriw, olarǵa házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sistemalıq hám strukturalıq ózgesheliklerin óz betinshe analiz ete alıw kónlikpelerin payda etiw bolıp tabıladı.

§ 2. Házirgi qaraqalpaq tiliniń ulıwma sıpatlaması

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalqınıń qarım-qatnas jasaw hám adamlardıń oy-pikirin bildiriwshı quralı. Usı arqalı jámiyettiń ekonomikası, xalıq xojalıǵı, siyasatı, mádeniyatı menen ilim, bilim nızamı, ádebiyat, kórkem óneri, basqarılıp, rawajlandırılıp otıradı.

Qaraqalpaq tili – ápiwayı awızeki sóylew tilinen ádebiy til dárejesine, onnan mámleketlik til dárejesine kóterildi. Solay etip,

qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmeti keńeydi. Ciarezsizlikten keyingi dáwirde til nızamı qáliplesip, barlıq jámiyetlik, basqarıw isleri usı til arqalı alıp barılmaқта.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili haspa sóz, ilim menen texnika, ádebiyat penen mádeniyat, ekonomika menen óndiris, siyasat, xalıq xojalıǵı qasagan kóp tarmaqlı elimizdiń keshegi, búgingi hám erterigi turmısiniń barlıq tarawında eldi rawajlandırıwdıń tiykari bolıp xızmet etti hám ele dawam ete beredi. Sonlıqtan da, tildiń jámiyette tutqan ornı ullı. Durıs, jámiyette til de ózgerip, rawajlanıp baradı. Til evolyuciyalıq jol menen ózgeredi. Al jámiyet penen tildiń rawajlanıwına kelsek, bul hıraz basqasha. eger jámiyet tez pát penen rawajlansa til de tez pát penen rawajlanadı. Tildiń rawajlanıwında eki zańlılıq bar: bunıń birinshisi, ózimizdiń ishki resurslarımızdıń esabınan hayısa, ekinshisi sırtqı resurslardıń esabınan bayıp otıradı. Bul jaǵınan alıp qaraǵanda da til jámiyet penen tıǵız haylanısta ekenin kóriwge boladı.

§ 3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi

Til adamlardıń bir-biri menen qatnas jasaytuǵın quralı bolǵanlıqtan, onıń jámiyettegi ornı ullı. Sebebi, adam til arqalı ǵana jámiyet dúzedi, onı rawajlandıra aladı. Sonlıqtan, adam jámiyet penen, jámiyet adam menen birge til arqalı qarım-qatnasta bolıp ómir súredi. Jámiyet bolmasa til de bolmaydı, til bolmasa jámiyet te bolmaǵan holar edi. Mine, tildiń jámiyettegi ornı ullı degende usı túsinikke iye bolamız. Sonlıqtan da, adamlar tildi, onıń payda bolıw, rawajlanıw jolların izertlew islerin erte bastan-aq qolǵa alǵan. Máselen, biziń ásirimizden huringi V-IV ásirlerde (b.e.sh.) eski Indiyada, Greciyada, Altayda, onnan keyin Egipette, Evropada, Arablarda, Orta Aziyada hám t.b. ellerde til biliminiń dástlepki basqıshları payda boldı. Al tiykargı basqıshı bolıp XIX ásirge kelip qáliplesti. Til biliminiń tiykargı tekseretuǵını – adamzat tili hám onıń jámiyettegi atqaratuǵın xızmeti menen qurılısı, payda bolıw, rawajlanıw nızamlıqları boladı. Bunda dástlep jeke tillerdiń materiallarına tiykarlanıp izertlegenlikten jeke til biliminiń payda bolıwına alıp kelse, bulardıń nátiyjesiniń

juwmaqları ulıwma til biliminiń payda bolıwına alıp keldi. Solay etip, dúnyada – jeke til bilimi hám ulıwma til bilimi payda boldı.

Solay etip, jeke tillerdi ilimiy tiykarda tekseriwler, ulıwma til bilimine teoriyalıq tiykar bolıp otırsa, al ulıwma til biliminiń teoriyalıq tiykarları menen juwmaqları jeke tillerdi izertlewde durıs baǵdar berip otıradı. Ulıwma til bilimi – til tuwraı ilimniń teoriyalıq negizi bolıp esaplanadı. Jeke til bilimleri usı ulıwma til biliminiń til haqqındaǵı teoriyalıq kórsetpelerine súyene otırıp tillerdi izertleydi. Kórsetilgen jeke tillerdiń qatarına – qaraqalpaq tili de jatadı.

Ótken ásirdiń 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikasi, leksikasi, tariyxı hám dialektleri ilimiy jobada izertlene basladı. Bul izertlewge, rus ilimpazları, belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.K.Borovkov h.t.b. ózleriniń úleslerin qostı, olar burın izertlenilmey kiyatırǵan qaraqalpaq tilin endigiden bilay izertlewdiń tiykarǵı baǵdarların belgilep berdi.

Qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń izertleniwi tiykarınan 30-jıllardıń basınan baslanadı. Usı jılları házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń ayırım máselelerine arnalǵan ilimiy miynetler hám maqalalar járiyalandı. (Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Труды Хорезмской Экспедиции Уз НИИКЕ. – Ташкент, 1933, Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. Москва, 1952, Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. – Нукус, 1966, Убайдуллаев К. Хэзирги заман қарақалпақ тили. (Фонетика) – Нөкис, 1965, Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. – Самарқанд, 1976).

Til biliminiń leksikologiya tarawında sózler mánisi hám qollanıwı boyınsha úyreniledi. Qaraqalpaq tili XX ásirdiń 30-jıllarınan baslap haqıyqı ilimiy-izertlew obyektine aynaldı. N.A.Baskakovtıń «Краткая грамматика каракалпакского языка» (Tórtkúl, 1931-1932) miynetinde leksikaǵa baylanıslı bolǵan arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtıń «Заметки о каракалпакском языке» (Nókis, 1966)

miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım maǵlıwmatlar bar.

1962-jılı qaraqalpaq tiliniń leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtıń kólemlı miyneti shıqtı. Miynette qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı boyınsha úyrenilgen. 1996-jılı onıń qaraqalpaq tiliniń leksikasına arnalǵan usı miyneti kitap bolıp haspadan shıqtı².

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde professor F.Berdimuratovtıń miynetleri kóp. 1964-jılı Tashkent qalasında «Házirgi qaraqalpaq tili leksikologiyasınıń ocherkleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı. Onıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» miyneti Nókiste 1964-jılı shıqtı.

E.Berdimuratovtıń “Ádebiy tildin funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı” (Nókis, 1973) monografiyası doktorlıq dissertaciyasınıń juwmaǵı edi. Kitapta publicistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy, rásmiy is qaǵazları stilleriniń rawajlanıwına sáykes olarǵa tán leksikalıq birliklerdin mánilik jaqtan rawajlanıwı, onıń sebepleri hám rawajlanıw jolları izertlengen.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimler M.Qálenderov tárepinen arawlı túrde izertlendi³.

Qaraqalpaq tiline arab-parsı tillerinen kirgen sózlerdin qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarda qollanıwı O.Bekbawlov tárepinen, shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdin tariyxı J.Shámshetov tárepinen úyrenildi hám kitap bolıp haspadan shıqtı⁴.

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Москва, 1962, 69-100-б.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. IV. Лексика. Нукус: Билим, 1996.

³ Календеров М. Каракалпак тилиндеги синонимлер. Нөкис, 1979; Каракалпак тилиндеги синонимлердин грамматикалык, структуралык, лексика-семантикалык өзгешеликтери. Нөкис, 1989

⁴ Бекбаулова О. Қажарманшық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм онын тарийхий лингвистикалык характеристикасы. Нөкис, 1979; Шамшетов Ж. Каракалпак тилине шығыс тилдеринен кирген сөзлер тарийхынан. Нөкис, 1984

Qaraqalpaq tili leksikasınıń terminologiya, frazeologiya, onomastika, leksikografiya máselelerine baylanıslı bir neshe ilimiy jumıslar islendi [Kitaptıń sońındaǵı ádebiyatlar dizimini qarań].

50-jıllardan soń, qaraqalpaq tilin izertlewshilerdiń qatarları jergilikli milliy kadrlar menen tolıstı. Al 60-jıllardan keyin qaraqalpaq tiliniń barlıq tarawları boyınsha ilimiy-izertlewler keńinen en jaydı hám til bilimi Qaraqalpaqstandaǵı jámiyetlik ilimlerdiń óz aldına bólek bir tarawı sıpatında rawajlana basladı. Usı dáwirde baslap milliy kadrlar N.Dáwqaraev, K.Ubaydullaev, A.Esemuratov, K.Berdimuratov, D.S.Nasırov, A.Qıdırbaevlar til bilimi tarawında ilimiy-izertlew, sabaqlıqlar dúziw jumsları menen hám milliy kadrlar tayarlaw isleri menen kózge túsip, bir qansha jetiskenliklerge eristi. Usı jıllarda jergilikli kadrlar tárepinen fonetika, leksikologiya, grammatika, dialektologiya tarawlarınıń eń áhmiyetli máseleleri boyınsha ilimiy-izertlew jumsların alıp bardı hám bulardıń juwmaqları boyınsha ilimiy miynetler, monografiyalar, maqalalar dóretip bardı. Bular qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıp barıwında sheshiwshi orındı iyeledi. Keyin bulardıń qatarına jergilikli kadrlar O.Dospanov, M.Dawletov, E.Dáwenov, A.Dawletov, E.Berdimuratov, H.Hamidov, A.Bekbergenov hám t.b. kóp ǵana ilimpazlar kelip qosılıp, tilimizdiń fonetikasi, til tariyxı, leksikologiya, morfologiya, sintaksisi boyınsha ilimiy miynetler dóretti, til biliminiń hár bir tarawınıń belgili bir sistemǵa túsiwinde óz úleslerin qosıp bardı.

§ 4. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń mámleketlik til xızmetindegi ornı

Házirgi qaraqalpaq mámleketlik ádebiy tilinde is júrgiziw alıp barladı. Ádebiy til mámleket tárepinen qorgaladı. Ádebiy til – xalıq tiliniń, milliy tildiń joqarı forması. Ádebiy tildiń joqarı forma ekenligi bul tildiń ózine tán belgilerinde, ózine tán bolǵan ózgesheliginde kórinedi. Ádebiy til xalıq tili tiykarında payda boladı. Ádebiy tilden rásmiy mámleketlik til sıpatında paydalanıw bul tildiń jámiyetlik-siyasiy tarawlar tili, rásmiy qatnas hám jazıwlar tili, shólkemler hám hújjetler tili, diplomatiyalıq qatnaslar tili, radio hám televidenie tili, awızeki, úgit-násiyat tili, ilimiy

stiller tili, kórkem ádebiyat hám saxna tili, bilimlendiriw, mádeniyat tili sıyaqlı kóp baǵdarlarda rawajlanıwı ushın jól ashadı. Tómendegi hújjetler mámleketlik tilge kepillik beredi:

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik til haqqındaǵı nızamı (Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi sessiyasında 1989-jıl 1-dekabrde qabıl etilgen).

2. Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası (4-statya).
3. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyası (4-statya).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili kursı ne úyrenedi?
2. Kurstıń maqset hám wazıypaları qanday?
3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi haqqında maǵlıwmatlar.
4. Qaraqalpaq tiline berilgen mámleketlik biylik qanday hújjetler menen kepillenedi?

Tayanış túsinikler

Kurstıń obyektı – házirgi qaraqalpaq ádebiy tili.

Kurstıń maqseti – studentlerdi tilge tán teoriyalıq hám ámeliy bilimler menen tanıstırıw.

Kurstıń wazıypaları – studentlerge házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxıy tamırları hám dialektlik tiykarları, ádebiy til rawajlanıwın belgilewshı ishki hám sırtqı resurslar haqqında maǵlıwmat beriw, tiykarǵı túsinikler, terminler hám teoriyalıq ulıwmalastırıwshı maǵlıwmatlar menen tanıstırıw.

Ádebiy til – milliy tildin qádege, normalarǵa túsken túri.

Til – fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qurallar arasındaǵı baylanıs, múnásibetlerden ibarat sistema.

FONETIKA

Ádebiyatlar: 6 [5-13], 9 [23-28], 13,20,23,26,33.

§ 5. Fonetika – til sesleri haqqında ilim, fonetikanıń izertlew obykti

Fonetika – tildiń seslik quramın, olardıń jasalıw, ózgeriw zańlılıqların tekseretuǵın til iliminiń bir tarawı. Fonetika – grekshe «phōne» - ses, dawıs hám «tika» - ilim degen eki sózden quralǵan) – úyreniw (izertlew) obykti tildiń seslik qubılısın hám olardıń máni anlatıw dárejesine jetilisiw uqıbın úyreniwshi arnawlı ilim, yaǵnıy tillerdiń (hár qanday tildiń) fizikalıq quramın (sesler, buwınlar, pát túsiriw hám intonaciya) úyrenedi.

Til iliminiń fonetika bóliminiń tiykarǵı izertleytuǵın obykti – sóylew sesleri. Sóylew sesleri tilimizdiń negizi, materiallıq kórsetkishi. Tildiń fonetikasın úyrenbey turıp, tildiń leksikalıq, grammatikalıq quramın úyreniw múmkin emes. Fonetika sóylew tiliniń seslik quramın izertlew menen birge huwın, pát, intonaciyalardı da izertleydi.

Ses tuwralı túsiniq. Tilimizde ses degen sóz eki mánide qollanıladı. Bunıń birinshisi, bizdi qorshaǵan tábiyat penen jámiyettegi hár qıylı zatlar menen jan-jániwarlardıń, texnikalardıń esitiw aǵzamızǵa tásir etip esitiletuǵın hár qıylı sesleri, al ekinshisi bolsa adamlardıń sóylew procesinde shıǵaratuǵın sesi. Til sesleri adamnıń sóylew aǵzalarınıń tikkeley qatnası arqalı jasaladı.

Sózlerdiń fonetikalıq jaqtan hesh qanday bóleklerge bólinbeytuǵın eń kishi bólegi ses boladı. Sóz usı seslerdiń bir-biri menen dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: gúl degen sóz úsh sestin fonetikalıq zańlılıq tiykarında dizbeklesiwinen payda bolıp tur. Álbette, dus kelgen seslerdi dizbekke keltiriw menen sóz jasala bermeydi.

Ulıwma ses bolıwı ushın ses shıǵarıwshı derek, ses shıǵarıwshı deneni terbeliwshi kúsh, hawanı terbeliwshi keńislik usañan úsh túrli shárt kerek. Al til sesleriniń payda bolıwında – ses shıǵaratuǵın aǵzalar (sóylew aǵzaları), olardı háreketke keltiriwshi kúsh (ókpeden shıǵatuǵın hawa): hawanı terbeliske túsiretuǵın

kenişlik (dem alıw aǵzaları, tamaq, quwıslıq aǵzaları) xızmet etedi. Qanday bolmasın seslerdiń payda bolıwında usaslıq bolǵanı menen sóylew sesleri basqa seslerden ózgeshelikke iye. Ol ózgeshelik, birinshiden, adamnıń sóylew aǵaları arqalı payda bolıwında bolsa, ekinshiden, sózlerdi jasawında. Sonlıqtan da, seslerdi sózdiń eń kishi bólinbeytuǵın elementi dep qaraydı. Negizinde de, ses - tilimizdiń materiallıq kórsetkishi, til biliminiń basqa tarawlarınń tiykarı. Sebebi, seslerdiń sıpatın, onda bolıp turatuǵın ózgesheliklerdiń ózinshelik zańlılıqların bilmey turıp, tilimizdiń leksikalıq, grammatikalıq qurılıslarınıń sırtın túsiniw múmkin bolmas edı.

§ 6. Fonetikanıń tarawları

Fonetika tildegi seslerdi hám seslerge baylanıslı bolǵan barlıq qubılıslardı hár tárepleme tolıq izertleydi.

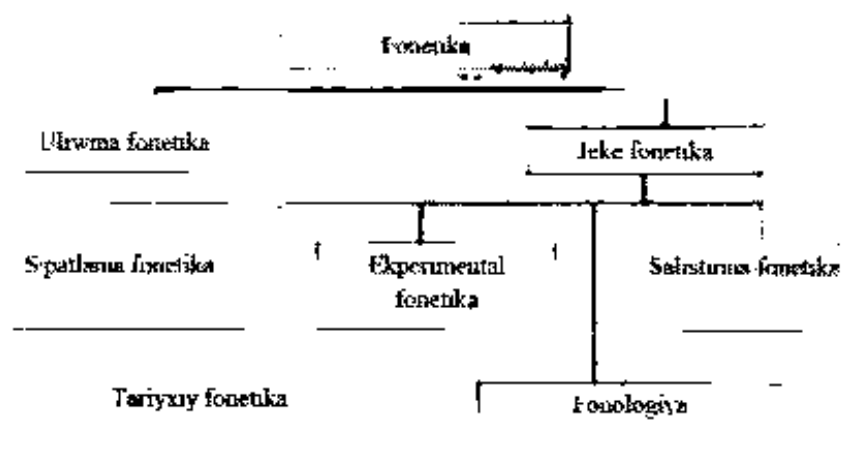
Ulıwma fonetika dúnya tilleriniń seslik dúzilisine baylanıslı bolǵan ulıwmalıq, ortaq máselelerdi izertleydi: adamnıń sóylew aǵzalarınıń artikulyaciyalıq múmkinshiliklerin, seslik qubılıslardıń tábiyatın, seslerdi payda etiwdiń ulıwmalıq jaǵdayın, seslerdiń ózgeriwiniń hám dizbeklesiwiniń ulıwmalıq nızamlılıǵın, seslerdi klassifikaciyalawdıń jolların hám t.b. máselelerdi izertleydi. Ulıwma fonetika kópshilik dúnya tilleriniń materiallarına súyenedi. Sonlıqtan ulıwma fonetika jeke fonetika menen tıǵız baylanıslı boladı.

Jeke tildiń seslik dúzilisi sol jeke tildiń fonetikasında úyreniledi. Máselen, qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi qaraqalpaq tiliniń fonetikasında, rus, ózbek, qazaq tiliniń seslik dúzilisi, sáykes sol tillerdiń fonetikalarında izertlenedi. Jeke fonetika seslik qubılıslardı tildiń rawajlanıwınıń házirgi qálpindegi jaǵdayında sıpatlawı múmkin. Sonday-aq til sesleriniń belgili dáwir dawamında rawajlanıw, ózgeriske ushiraw sebeplerin hám basqa tuwısqan tiller menen baylanısın salıstırıp izertlewı múmkin. Sonlıqtan jeke fonetikaniń ózi tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika hám sıpatlama fonetika sıyaqlı tarawlardan turadı [6:10-13].

Tildin seslik quruluşının hər türlü tarixiy dövirlərdə rəvəjlənib, özgerislergə uşıravın hām ol özgerislerdin sebcbin tarixiy fonetika izertleydi.

Salıstırma fonetika - fonetikanın ayrıqşa bir tildin seslerin başqa tillerdin sesleri menen salıstıra oturp izertleyuğun tarawı. Salıstırma fonetika mudamı tarixiy fonetika menen tiğz baylanısta boladı.

Sıpatlama fonetika tildin rəvəjlənıwının hāzırğı omir sürıp turğan dāwirindegi seslik quruluşın, ondağı fonemalar sistemasın, fonemalardın ishki öz ara baylanısın anıqlaydı. Tildin fonemalıq quruluşın anıqlawda fonemalardın tarixiy shığısı hām rəvəjlənıwı da esapqa alınadı. Sıpatlama fonetikada seslerdin özgeriw hām rəvəjlənıw tarixı hāzırğı tildin fonetikalıq sistemasın anıqlawdın qosımsha quralı retinde paydalanıladı. Sıpatlama fonetika seslerdin fiziologiyalıq-artikulyaciyalıq, fizikalıq-akustikalıq hām lingvistikalıq täreplerin izertleydi. Bunday bağıdardağı fonetikalıq izertlewdi soñğı dāwirde fonologiya dep ataydı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonetika degenimiz ne?
2. Fonetika tıl biliminiń qaysı tarawları menen baylanıshı?
3. Sóylew aǵzasınıń fonetikaǵa qatnası?
4. Jeke fonetika degenimiz ne?
5. Uhwma fonetika dep neni aytamız?
6. Sıpatlama fonetika degenimiz ne? -
7. Salıstırma fonetika dep neni aytamız?
8. Tariyxıy fonetika degenimiz ne?

Tayanısh túsinikler

Fonetika – grekshe «fone» - ses, dawıs hám «tika» - ilim degen eki sózden quralǵan – úyreniw (ızertlew) obyektı tıldıń seslik qubılısın hám olardıń máni ańlatıw dárejesine jetilisiw uqıbın úyreniwshi arıawlı ilim, yaǵnıy tillerdiń (hár qanday tıldıń) fizikalıq quramın (sesler, buwınlar, pát túsiriw hám intonaciya) úyrenedi.

Ses - sóylew aǵzalarınan shıqqan dawıs aǵımınıń óz aldına máni ańlatatuǵın bólegi.

Ádebiy tıl - belgili bir normalarǵa salınıp, sistemalasqan ulıwma xalıqlıq tıldıń eń joqarǵı forması.

Tıl - 1. jámiyet aǵzaları arasında qatnas, pikir alıswǵa xızmet etetuǵın jámiyetlik qubılıs. 2. sóylew aǵzası.

FONETIKANIN IZERTLEW ASPEKTLERI

Ádebiyatlar: 6 [13-28], 9. 23.

§ 7. Fonetikanı izertlew aspektleri

1. Fonetikanın akustikalıq tárepi

Tábiyattaǵı seslerdiń ulıwma teorıyası fizikanın akustika bóliminde izertlenedi. Til sesleri tábiyattaǵı tulıp atırǵan hasqa sesler sıyaqlı hawanı terbeltip, onı tolqın tárizli háreketke keltiriw nátiyjesinde jasaladı.

Til sesleri dawıs shımlıǵının dırıldewi hám hawa aǵımının sóylew aǵzaları dıywallarına tásir etiwı nátiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlarına beriwde *ses ırǵaǵı, ses kúshi, ses tembri, seslerdiń sozımlılıǵı* menen birlikte *rezonanslıq qubılıslar* kózde tutiladı.

Sesler dawıs hám shawqımnan jasaladı. Periodlı terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses - *dawıs*, al periodlı emes terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses - *shawqım* dep aytiladı. Dawıslı sesler tonnan (dawıstan), al dawıssız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Seslerdiń terbelis jıyılıǵın bólip-bólip alıp, spektrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq hám elektronlıq, texnikanın ósiwi menen rawajlana basladı. Seslerdiń formantlıq strukturasını jazıp alatuǵın aparat *spektrograf* dep, al jazılıp alınǵan material *spektrogramma* dep ataladı. Spektrogrammada hár ses ózine tán bolǵan formantlarınıń jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

2. Fonetikanın fiziologiyalıq tárepi

Fonetikanın anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde sóylew aǵzalarınıń qurılısı hám olardıń xızmeti sóz etiledi. Til seslerin hám olardıń ayıluwın túsiniw ushin sóylew aǵzalarınıń atqaratuǵın xızmetin, olardıń sóylew aparatında qalay jaylasqanlıǵın, háreketke keliw mümkinshiligin biliwimiz tiyis. Til, erin hám kishkene til jaylasqan awız boshlıǵı, munn boshlıǵı, jutqınshaq boshlıǵı, dawıs shımlıǵı jaylasqan tamaq hám ókpe sóylew aǵzaları bolıp esaplanadı.

Ókpe adamnıń ómir súriwi ushın zárúrli bolǵan dem alıw sıyaqlı oǵada áhmiyetli fiziologiyalıq xızmetti atqaradı. Ókpe til seslerin aytıw ushın zárúrli bolǵan hawa aǵımın payda etip, hawa júretuǵın kanaldıń boyında jaylasqan sóylew aǵzaları menen birlikte seslerdi dóretiw usaqan oǵada áhmiyetli xızmetti de atqaradı.

Aytılajaq sestin xarakterine baylanıslı awız boshıǵınıń kólemın hám formasını ózertip turatıǵın háreketshen sóylew aǵzaları til, jumsaq tańlay menen qosı kishkenc til, erinler boladı.

Seslerdin jasalıwında sóylew aǵzaları háreketshen sóylew aǵzaları hám háreketshen emes sóylew aǵzaları bolıp ekige bólinedi. Háreketshen sóylew aǵzaları – dawıs shıǵıladıǵı, til, erin, kishkene til menen qosı jumsaq tańlay; háreketshen emes sóylew aǵzaları – úsler, qattı tańlay. Seslerdin jasalıwı, artikulyaciyası-sóylew aǵzalarınń tikkeley xızmeti boladı.

Seslerdin jasalıwında sóylew aǵzalarınń xızmeti

Til sesleri sóylew aǵzalarınń qatnası arqalı jasaladı. Tilimizde sesler hár qıylı. Sebebi, seslerdin jasalıwında sóylew aǵzaları hár qıylı xızmet atqarıw menen qatnasadı. Sonlıqtan, seslerdin jasalıw jollarına tolıq túsiniw alıw ushın sóylew aǵzalarınń xızmetin tolıq túsiniw alıw kerek. Seslerdin jasalıwı (artikulyaciyası) sóylew aǵzalarınń xızmeti boladı.

Sóylew aǵzaları: - 1. Dem alıw aǵzaları; 2. Dem alıw jolı (tamaq); 3. Boshıq aǵzaları bolıp úsh topardan turadı. Boshıq aǵzaları - awız, tamaq, murın boshıqlarınan turadı. Bul kórsetilgen sóylew aǵzalarınń barlıǵı bir-biri menen baylanıslı boladı.

1. Dem alıw aǵzaları. Dem alıw aǵzalarınń eń basısı – ókpe. Bunıń tiykargı háreketi adamnıń dem alıwdagı qabil etetuǵın hawanı almasırıw hám ses payda etiw ushın xızmet etedi. Misal: ókpe kórik sıyaqlı - birde sırttan hawanı ishke tartıp, birde hawanı sırtqa shıǵarıp turadı. Hawanı ishke tartqanda (dem alǵanda) gıwdenin bulshıq etleri qabırǵanı joǵarı kóterip ókpeni kerip turadı da, diafragma tómen túsip qısıladı. Al demdi shıǵarıw waqtında gıwdenin bulshıq etleri menen diafragma solǵın halda boladı da, ókpe kerilip turmay, tartılıp turadı. Tilimizdegi seslerdin payda bolıwı hawanın usı okpeden shıǵıwı menen baylanıslı.

boladi. Eger soylemey turip dem alganda hawani ishke tartiw menen sirtqa shıǵarıw birdey bolsa, al soylew payıtında sirttan hawa birden kiredi de, shıǵarda ástelik penen shıǵadı.

Solay etip, ókpe ses shıǵarıwda baslı orandı ıyeleydi. Ol qolqa menen baylanıslı boladı. Qolqa eki tarmaqlanıp, kegirdek penen baylanısqan boladı.

II. Tamaq. Tamaqtın sirttı jaǵında jutqınshaq, al ishki tárepinde dawıs shumıldıǵı jaylasqan. Tamaqta kegirdek, onıń arttı tárepinde óńcsh bar. Tamaq penen kegirdek hawanıń ótetuǵın joh. Óńesh - awqattın ótetuǵın joh. Tamaqtın ish jaǵında qabatlasıp qurılap jatqan eki jup búrtikshe jaylasqan. Bulardıń sirttı ekewi jalǵan dawıs shumıldıǵı, al tómendegi ekewi negizgi dawıs shumıldıǵı delinedi. Dawıs shumıldıǵınıń arasındaǵı - dawıs tútikshesi. Dawıs shumıldıǵı bárha xızmette bolıp, ishten shıqqan hawaǵa úrkinish jasap, birde kerilip tursa, birde tarılıp turadı. Ol kerilip turǵan waqıtta diril menen ún payda boladı. Jıymılıp turǵan waqtında ún payda bolmaydı. Dawıs shumıldıǵınıń dawıslı seslerdi payda etiwde ornı har. Sebebi, dawıslı seslerdi aytıw dáwirinde dawıs shumıldıǵı barınsha kerilip turadı, sonnan kúshli diril payda boladı. Kópshilik dawıssız seslerdi aytqanda da dawıs shumıldıǵınıń xızmeti úlken.

III. Bostıq aǵzalar: a) tamaq bostıǵı. Tamaqtın joqarǵı jaǵı, awız bostıǵınıń arttı jaǵına jaylasqan boladı. Tamaq bostıǵı sestın payda bolıwında eki túrli xızmet arqaradı, onıń tarılıwınan shawqım jasalıp, dawıssızlarda payda etiwine járdemesip turadı. Sonın menen birge dawıslılardıń tembrin jasawda da qatnasadı.

á) Awız bostıǵı. Bunda baslı orandı til turadı. Al til bolsa júdá qozǵalıǵısh (jumjamaı) aǵza bolǵanlıqtan ol joqarı, tómén, artqa, basqa aǵzalar menen jaqınlasıp, gcyde olarǵa tiyip, seslerdiń hár qıyı bolıp jaylasıwında xızmet etip turadı. Usınday tildiń jumjamaı, háreket etip, basqa aǵzalar penen qatnas jasawına qaray payda bolǵan seslerdi sol payda bolıw ornına qaray - til artı, til ortası, til aldı sesleri dep bólip qaraymız.

Ses jasawda aktiv qatnasatuǵın aǵzanıń biri - erin. Bul da tilge uqsap jumjamaı boladı. Biraq ekewiniń háreketi birdey emes. Ústingi eringe qaraganda astıǵı erin ses shıǵarıwda belsendi.

Məsələn, eki erinin bir-birine qoşılıp əshılıwman p, b, al f, v seslerin aytqanda eki erin bir-birine jaqınlaşıp, birde astıñğı erin tiske tiyip, al ü, o seslerin aytqanda eki erin döngelenip, birde tartılıp turıwdıñ nätıyjesinde jasaladı.

Ses jasawda qatnasatıǵın awız quwılıǵındaǵı jáne bir aǵza – tańlay. Seslerdiñ jasalıw ornına qaray – aldıñǵı tańlay, artqı tańlay bolıp ekige bölinedi. Bunıñ aldıñǵı tańlayı häreket etpeytıǵın bölimi, al artqısı – jumsaǵ tańlay, bul kishkene til menen ushlasıp turadı (bul ekewi de jumjalı boladı). Kishkene til qaqpacaq bolıp birde awız jolın högep tursa (bul waqıtta hawa murınnan shıǵadı), birde murın jolın högep turadı (onda hawa awızdan shıǵadı).

Awız boshlıǵın birde keñeytip, birde tarılıp turatıǵın awızdaǵı aǵzanıñ buri – jaq hám iyek. Bul til menen tikkeley baylanısh. Eger iyek tömen tússe, awız keñ ashıladı da, ol joqarı kóterilse, awız tarıyadı. Tilimizdegi dawıslılar usıǵan baylanısh ashıq, qısıq dawıslılar bolıp bölinedi.

b) Murın boshlıǵı. Murın boshlıǵı arqalı ayırım – m, n, ñ dawıslıları jasaladı. Bul sesler jasalǵanda jumsaǵ tańlay tömen túsip, awız jolınıñ tesigin jawıp, fonaciyaq hawanı murın boshlıǵınan shıǵaradı da, sol murın boshlıǵı arqalı jasaladı. Sonlıqtan bulardı murınlıq ünliler deymiz. Al basqa seslerdi aytqanda fonaciyaq hawa awızdan shıǵadı.

3. Fonetikanıñ lingvistikalıq tárepi. Fonema haqqında túsiniş

Fonetikanıñ lingvistikalıq tárepinde seslerdiñ tilde atqaratıǵın xızmeti sóz etiledi. Akustikaq jaqtan da, artikulyaciyaq jaqtan da sóylewde sózlerdi seslerge ajıratıw mümkin emes. Tek lingvistikalıq jol menen ǵana sózlerdi dara-dara seslerge ajırala alamız.

Fonetika iliminiñ tariyxında birinshi ret akademik L.V Sherba fonetikanıñ «máni ayırwshılıq» qásiyetin atap kórsctken edi. Fonetikada fonemanıñ «máni ayırwshılıq» qásiyeti ulıwma qabıl etilgen anıqlamaǵa aynalıp, bul teoriya professor I.R.Zinder tárepinen rawajlandırıldı [Зиндер И.Р. Общая фонетика Москва, 1979,60-б.].

Qaraqalpaq tilindegi tas, tós, tıs, tis, tús, tos, tus sózleri hár túrli túsiniqlerdi bildirgeni ushın hár túrli sózler. Bulardıń ayırmasılıqları ol sózlerde hár túrli dawıslıların bolıwına baylanıslı. Fonemanıń sózlerdi ayırmasılıq xızmetin kóriwge boladı. Sózdiń máńisi onıń fonemalıq qurılısınan gárezli emes, buǵan omonimlik hám polisemiyalıq qubılıslardı misal alsaq boladı. Anam, anañ sózleriniń negizi bir (ana) bolıp, m hám n dawıssızları sózdi túrlendirip, hár túrli forma jasap tur. Seslerdiń bunday xızmet atqarıwı olardıń fonemalıq xızmeti boladı. Fonema sózlerdi, olardıń máńilerin hám formaların ayırmasılıq xızmetin atqaradı. Hár bir fonema tildegi basqa fonemalardan ayırılıp turadı hám basqa fonemalarǵa qarama-qarsı qoyıladı. Hár bir fonema tiykarǵı hám tiykarǵı emes belgilerdiń jıynaǵınan turadı. Misal: qaraqalpaq tilindegi t – foneması – únsiz, til aldı, jabısıńqı, murınlıq emes (awızlıq). Bul belgiler t – fonematikasınıń tiykarǵı belgileri boladı. Sebebi, qaraqalpaq tilinde únli (d), til artı (g), juwısıńqı (z), murınlıq (n) fonemaları bolıp, olardıń hár biri t fonemasınan sáykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Olar bılayınsha óz ara qarama-qarsı qoyıladı: d – únli fonema, sebebi t – únsiz; g – til artı foneması, sebebi t – til aldı foneması; z – juwısıńqı, sebebi t – jabısıńqı, n – murınlıq, sebebi t – awızlıq fonema boladı. Al, usı t - fonemasınıń juwan (qattı) hám erinlik emesligi onıń fonetikalıq belgileri- tiykarǵı emes belgileri bolıp esaplanadı.

Fonema túsiniǵi ses túsiniǵine qarama-qarsı qoyıladı. Fonema mudamı bir sesten turmıstan, geyde aytılıwı jaǵınan jaqın bolǵan eki, hátte úsh sesten quralıwı da múmkin. Fonema tilde sesler arqalı ómir súreidi. Tildegi sesler anaw yamasa minaw fonemanıń jasaw forması boladı. Sonlıqtan fonema túsiniǵiniń ornına ses sózi de qollanıla beredi.

Fonema dep artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan ózinshelik ózgesheǵine iye bolǵan, taǵı da mayda bólekke bóliwge bolmaytuǵın, sózlerdi ajratıw maqsetinde jumsalatuǵın seslik birliklerge aytıladı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonemalardıń qanday ayırmashılıq belgileri bar?
2. Dawıslı fonemalardı aytıp berin?
3. Túrkiy tilleriniń fonetikasi boyınsha qaysı ilimpazlardıń miynetlerin bilesiz?
4. Qaraqalpaq tilinde bul taraw boyınsha kimlerdiń miynetlerin atap óte alasız?
5. Fonetikanıń akustikalıq tárepi?
6. Fonetikanıń fiziologiyalıq tárepi?
7. Fonetikanıń lingvistikalıq tárepi?

Tayanısh túsinikler

Akustika - grektiń *akustikos* - «esitiliw» degen sózinen alınǵan.

Artikulyaciya - [lat.*articulare*-bólek-bólek aytıw]- sestin aytılıwındaǵı sóylew aǵzalarınıń háreketi hám olardıń ornalasıw jaǵdayı. Awızlıq artikulyaciya. Murınlıq artikulyaciya. Qosarlı artikulyaciya.

Fonema – Hár qıylı sózler hám morfemalardıń seslik táreplerin ajratıw uqıbına iye bolǵan eń kishkene ses birliǵi.

Fonologiya – Sóylew seslerin sóz hám morfemalardıń seslik táreplerin ajratıw quralı sıpatında izertleytuǵın til biliminiń tarawı.

§ 8. Qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [30-34]. 20.23.

Ses tuwralı ulıwma túsinik

Tilimizdegi seslerdiń payda bolıwı belgili bir psixologiyalıq hám biologiyalıq procestiń nátiyjesinde bolatuǵın akustikalıq qubılıs. Yamasa qanday bolmasın serippeli (sozılmalı) bir zattıń vibraciyalıq qıymılınan payda bolatuǵın process. Tilimizdegi sesler de qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıń nátiyjesinen payda bolatuǵın qubılıs. Qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıń nátiyjesinde óziniń kúshi, ırǵaǵı, tonı (dawıs), tembrine qaray sesler hár qıylı boladı. Seslerdiń bir-birinen ózgesheligin, ayırmashılıǵın usı – sestıń kúshi, ırǵaǵı, tonı hám tembrine qaray ayıra alamız.

a) *Sestiń ırǵaǵı.* Ses bir sekund ishindegi dirildewdiń muǵdarna baylanıslı boladı. Qanshama dirildew kóbeyse, sol quraqım sestıń ırǵaǵı kúsheydi. Buǵan qarama-qarsı dirildewdiń muǵdarı azaysa, sol quraqım sestıń ırǵaǵı azayadı. Bir sekund ishinde kem degende 16 ret, kóp degende 20000 ret dirildewdiń nátiyjesinde bolǵan sestı ǵana esitiwge boladı [Bul boyınsha tolıǵıraq tiykarǵı ádebiyatlardı qarań].

Tildegi sestıń ırǵaǵına qaray ǵáptiń intonaciyasın hám melodikasın biliwge boladı. Sonıń menen birge únlı, únsiz seslerdi de usı ırǵaqqa qaray ayırıp tanıwǵa boladı.

á). *Sestiń kúshi.* Bul sestı aytqan dáwirdegi dirildew aǵımına baylanıslı. Eger dirildew kóp bolsa, sonsha dárejede sestıń kúshi hálent bola beredi. Biraq ses jıńışke, ashshı bolıp shıǵadı. Al sestıń kúshi kemigen sayın ses juwan (solǵın) bolıp shıǵadı. Sestiń kúshi tilimizdegi pát penen tıǵız baylanıslı boladı. Soǵan qaray pátti, páttiń sırım biliwge boladı.

b). *Sestiń tonı.* Bul sestıń sırtqı qabıǵı dep júritiledi. Sestiń ózi negizinde tiykarǵı ton hám kómekshi ton (oberton)nan turadı. Bular bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Bir sestıń ekinshi sestın ayırması usı kómekshi tonga baylanıslı. Sebebi, dawıslı seslerdi usı ton arqalı ǵana ayırıwǵa boladı. Öytkeni bular tek ton

menen baylanışlı, al shawqım menen baylanışlı bolıp kelse, onda olardı dawıssız sesler dep tanıymız.

d). *Ses tembri*. (francuzsha - «qońıraw» degen sózden alınğan). Bul tiykarǵı tonnıń kúshi hám ondaǵı qosımsha tonnıń óz ara bir-biri menen sáykeslenip, úylesiwiniń nátiyjesinen sestıń garmonikalıq qurılısı – tembri payda boladı da olar menen qarım-qatnasta boladı.

§ 9. Ses, hárip, fonema

Til – awız eki sóylew hám jazba tilden turadı. Bunıń ekewiniń de mánilik jaǵı birdey – xızmeti – jámiyet aǵzalarınıń qatnas quralı. Bunıń tiykarı – sóz. Sózdiń aytıluwı menen jazılıwı birdey bolmaydı. Sóz – seslerden turadı. Onı aytamız, esitemiz. Biraq sestem hámme waqıtta sóz bola bermeydi. Mısalı: gúl - desek bul belgili bir mánige iye bolǵan – sóz, al lúg – desek hesh qanday mánı bildirmeydi, sonlıqtan, tek qatar turǵan sesler bolǵanı menen sóz bola almaydı. Sonlıqtan, sóz benen ses arasında belgili bir nızamlıq bolıw kerek. Bul nızamlıq tilimizdiń qalıplesken dástúrlík principlerine tiykarlanadı. Olay bolsa – sóz bolıw ushın ses bolıw kerek. Ol sózdiń tiykarǵı materialı boladı. Sonıń menen birge sózdiń mánisin de bir-birinen ayırıwǵa tásir jasaydı. Mısalı: siz-sız, oz-óz, saz-sóz, tal-sal-qal-bal hám t.b.

Al hárip bolsa – seslerdiń jazıwdaǵı shártli tańbası. Bul adamlar tárepinen islenip, waqıtın ótiwi menen qalıplesip, jetilisip baradı. Qaraqalpaq tilinde dáslep arab grafikasına tiykarlanǵan háripler qabıl etildi, keyin latin grafikası tiykarındaǵı háripler, onnan keyin kirill jazıwındaǵı háriplerge tiykarlanıp alındı. Házir jáne bir qansha ózgerisler menen latin grafikası tiykarındaǵı qaraqalpaq tiliniń háripleri qabıl etildi (2016-jılı). Álbette, bulardıń barlıǵı dáwir talabınıń nátiyjesinde payda bolıp, jetilisip, qalıplesip otıradı. Sonlıqtan, tilimizde – ses – sóylew ushın, al hárip – jazıw ushın xızmet etedi.

Fonema – tildegi sózler hám morfemalardıń seslik táreplerin ajratıw uqıbına iye bolǵan eń kishkene ses birligi. Fonema menen ses kópshilik orında birdey boladı sonda da, olardıń bir-birinen parqı bar. Tilimizde ses kóp, al fonema belgili muǵdarlarda boladı.

Misali: *san, sen, soń, siz* degen sózlerde «s» sesi birde juwan, birde jińishke bolıp hár qıylı esitilip tur. Biraq barlıq orında da bir xızmette. Al hár qıylı esitilgen menen sózdiń máńisim ózgeriw qásiyetine iye emes. Al *kóz, sóz, tóz, qoz* degen sózlerde birinshi sestıń ózgeriw nátiyjesinde sózdiń máńisi ózgerip tur. Sonlıqtan, fonema sóz jasawda tiykarǵı xızmet atqaradı. Ayırım orınlarda ses penen birdey bolǵanı menen seslerdey ózgeshelikke ushıray bermeydi. Negizinde, fonema sóz jasawda da, sózdiń formaların ózgeriwde de tiykarǵı xızmet atqaradı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ses, hárıp, fonema degennen ne túşinesiz?
2. Olardıń bir-birinen qanday ózgeshelikleri bar?
3. Mısallar menen dálillep úyren, berilgen mısallardı qadaǵalaw jasap úyreniń?
4. Seslerdiń jasalıwındaǵı ayırmashılıqlar haqqında ne bilesiz?
5. Seslerdiń basqa til birliklerinen ayırmashılıqları?

Tayanış túsinikler

Ses kúshi- 1sm^2 maydandan 1 sekunda ótetuǵın energiya maydanı. Ol decibel menen ólshenedi

Ses tembri - sestıń tiykarǵı ton hám járdemshi tonlar qosındısınan turıwshı sıpatı

Ton - 1. Dawıs shumıldıǵınıń ritmikalıq, terbelisine baylanıslı sestıń fizikalıq sapası. 2. Sózlerdiń ayılıwında dawıstıń bálent - pás bolıwı.

Formanta - [lat.formans, formantis-payda etiwshi, dóretiwshi]-ses energiyasınıń jıynalǵan bólegi, yaǵnıy jiyiliktıń kúsheygen bólegi.

DAWISLI HÁM DAWISSIZ FONEMALAR

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [29-99], 20,23.

§ 10. Dawishlardıń fonologiyalıq sıpatlaması

Qaysı xalıqtıń tilindegi seslerdi alıp qaraǵanda da olardıń ózine tán bolǵan quramı, sisteması, túrleri bar.-Biraq bunnan barlıǵı birdey eken degen túsinik kelip shıǵpawı tiyis. Hár bir tildin seslerinde belgili dárejede ózgeshelik boladı. Mine, usı ózgeshelik – millet tilleriniń ayırmasılıǵına sebep boladı. Qaraqalpaq tiliniń seslik quramın, túslerin, sistemasın klassifikaciya jasaǵanıımızda usıları názerde tutıp, olardıń jasalıw procesindegi sóylew aǵzalarınıń qatnasına qaray dawıslı sesler, dawıssız sesler dep eki toparǵa bólemiz. Bular bir-birinen mınaday belgiler menen ayırılıp turadı:

1. **Artikulyaciyalıq jaqtan** – dawıslı seslerdi aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnasıp, olar háreketke túsedı. Al dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnaspaydı hám olar bir tárepleme háreketke túsedı. 2. **Akustikalıq jaqtan** – dawishlardı aytqanıımızda fonaciyalıq hawa hesh qanday irkinishke ushıramay erkin shıǵadı, al dawıssızlardı aytqanda qanday bolmasın ses aǵzalarınıń birewiniń irkinishine ushıraydı. 3. **Dawishlarǵa ton basım bolsa**, al dawıssızlarǵa shawqım basım boladı. 4. **Dawishlar buwın jasaw qásiyetine iye bolsa**, dawıssızlar onday bolmaydı, dawishlar menen birge kelip buwınǵa qosıladı.

Dawıslı sesler hám olardıń bóliniwi. Sesti aytqanıımızda ishten shıqqan hawa tolqını hám olardıń bóliniwi hesh qanday irkinishke ushıramay tek dawıstan turıp jasalatuǵın seslerdi *dawıslı sesler* deymiz. Qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı ses bar. olar **a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e.** Bular jasalıwı hám sóylew aǵzalarınıń qatnasına qaray juwan dawishlar, jıńishke dawishlar, sozımlı hám qısqa dawishlar, erinlik hám eziwlik dawishlar bolıp bólinedi.

Juwan hám jıńishke dawishlar. Dawıslı sesler tildin jazıq jaǵdayına qaray juwan hám jıńishke dawishlar bolıp ekige bólinedi. Juwan dawishlardı aytqanda tildin ushı keyin qaray tartıladı da. ústi sál joqarı kóteriledi. Usınday jasalıw ózgesheligine

qaray juwan dawışlılardı ayırım jaǵdaylarda til artı dawışlıları dep te ataydı. Tilimizdegi juwan dawışlılar: **a, o, u, ı**. Al jıńışke dawışlılardı aytqanda tildiń ushı alǵa qaray sál sozıladı da tildiń astı sál tómenleydi. Usınday jasalıw ózgesheligine qaray bulardı til ústi dawışlıları dep te ataydı. Qaraqalpaq tilindegi jıńışke dawışlılar – **á, ó, ú, i, e**.

Erinlik hám eziwlik dawışlılar. Dawıslı seslerdiń jasalıw procesinde erin menen awızdıń aktiv qatnasıwına qaray erinlik dawışlılar, eziwlik dawışlılar bolıp ekige bólinedi. Erinlik dawışlılardı aytqanda erin súyirilenip alǵa qaray biraz sozıladı da, sonıń nátiyjesinde erinlik dawışlılar payda boladı. Olar – **o, ó, u, ú** sesleri boladı.

Al eziwlik dawışlılardı aytqanda eziw keyin tartılıp aytıladı. Sonlıqtan bular **a, á, ı, i, e** eziwlik dawışlılar delinedi.

Sozımlı hám qısqa dawışlılar. Dawıslı seslerdiń sozımlı jáne qısqa bolıp bóliniwi jaqtıń ashtılıp, sonıń nátiyjesinde sestıń payda bolıw procesine baylanıslı boladı.

a) Sozımlı dawışlılardı aytqanda jaq keń ashılıp, hawa erkin shıǵadı. Sonıń nátiyjesinde sozımlı dawışlılar payda boladı. Sozımlı dawışlılar mınalar: **a, á, o, ó**.

á) Qısqa dawışlılardı aytqanda jaq az ashıladı da ishten shıqqan hawa bir qansha qısılıp shıǵıwınıń nátiyjesinde payda boladı. Qısqa dawışlılar mınalar: **u, ú, ı, i, e**.

Dawıslı seslerdiń klassifikaciyasınıń tómendegi kesteden kóriń:

Tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha		Erinniń qatnasına qaray		Iyektıń qatnasına qaray	
Juwan	Jıńışke	Erinlik	Eziwlik	Sozımlı	Qısqa
A, o, u, ı	Á, ó, ú, i	O, ó, u, ú	A, á, ı, i, e	A, á, o, ó	U, ú, ı, i, e

§ 11. Dawıssızlardıń fonologiyalıq sıpatlaması

Ókpeden shıqqan hawa tolqınıń sóylew aǵzalarınń birewiniń irkinishke ushırawınıń nátiyjesinen payda bolatuǵın seslerdi *dawıssız sesler* deymiz.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń dawıssızlarınıń quramı hámmesi bolıp jiginma úsh fonemadan turadı. Olardan tek rus tilinen kirgen sózlerde ğana jumsalatuǵın úsh dawıssız (v, ch, c) hám arab. parsı tillerinen awısqań sózlerde jumsalatuǵın eki dawıssız (f, h) bolıp, qalǵanları on segiz dawıssız : [b], [p] [m], [w] [s], [z] [sh], [j] [t], [d] [n], [l] [r], [y] [k/q] [g/ǵ], [ń] [x].

Tilimizdegi w sesi buwın jasay almaydı, tek dawıssız seslerdey xızmet atqaradı. Sonlıqtan onı dawıssız ses qatarına qosıp qaraymız. Dawıssız seslerdi klassifikaciya jasaǵanda olardıń jasalıw usılına, jasalıw ornına hám dawıstıń qatnasına qaray bólinedi. Dawıssızlarǵa tiykarǵı tán bolǵan ulıwma belgisi – olardı aytqanda mólsherli dárejede shawqım qatnasadı. Sol shawqım ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzaların birewiniń tosqańlıǵına ushırawına baylanıslı payda boladı. Sonlıqtan, olardıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat boladı:

1. Ókpeden shıqqan hawa tolıqını sóylew aǵzalarınıń birewiniń irkinishine ushıraydı;
2. Olardı aytqanda ún pásen boladı da, shawqım payda boladı;
3. Dawıssızlar buwın quray almaydı;
4. Olardı aytqanda ses shimıldıǵı áste dirildeydi de, passiv qatnasadı.

Dawıssız seslerdiń bóliniwi. Geypara dawıssız seslerdi aytqanda sóylew aǵzalarınıń arasınan qısıhp shıǵadı da, shawqım menen ayıladı. Misalı: p, f, t. Al geyparaların aytqanda shawqımǵa ún de qosıladı. Bunday seslerde únnen shawqım basım boladı. Misalı: m, b, v, d. Dawıssızlar jasalıw ornı, jasalıw usılı, dawıstıń qatnası, hám awız yamasa murın boshlıǵınıń jańǵır, qızmetin atqarıwı jaǵınan óz ara qarama-qarsı qoyıladı [6:93-94-b.].

Dawıssızlardıń jasalıwında shawqım menen dawıs qatnasadı. Ayırım dawıssızlar tek shawqımınıń qatnasında, al basqaları shawqım hám dawıstıń teńdey qatnasında, jáne bir toparı shawqımǵa qaraǵanda dawıstıń basımraq qatnası menen jasalaadı. Dawıs hám shawqımınıń qatnası boyınsha dawıssız sesler *shawqımlılar hám sonorlar* bolıp bólinedi. Shawqımlı dawıssızlar

eki topargá – *únli dawıssız sesler, únsiz dawıssız sesler* dep bólinedi.

Shawqım menen únnıń qosılıwınıń nátiyjesinen payda bolǵan seslerdi – *únli sesler* deymiz. Al tek shawqımınıń qatnası menen payda bolǵan sesler *únsiz dawıssızlar* delinedi.

Únli dawıssızlar	b	v	g	ǵ	d	j	z	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Únsiz dawıssızlar	p	f	k	q	t	sh	s	x	h	-	-	-	-	-	-	-	-
Sonor-lar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	l	m	n	ń	r	w	y	-

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonemalardıń qanday ayırmashılıq belgileri bar?
2. Dawıslı fonemalardı aytıp beriń?
3. Dawıssızlardıń fonemalıq quramı?
4. Dawıssız fonemalardıń bóliniwi?
5. Dawıssız fonemalardıń jasalıwı
6. Únli dawıssızlar
7. Únsiz dawıssızlar

Tayanısh túsinikler

Dawıslı sesler (vokalizm) - ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń tosǵınlıqqa ushıramawınan, sóylew aǵzaları bir-birine tiymey, awızdıń ashılıwı menen jasalǵan sesler

Dawıssız sesler - (konsonantizm) - awızdıń azı-kem ashılıwı menen sóylew aǵzalarınan bir birine jaqınlasıwı yamasa tiyiwinen jasalǵan sesler

Til aldı dawısları - tildıń artqı bóliminiń jumsaq tańlayǵa kóteriliwinen jasalǵan dawıslar: ı, u, o.

Ashıq dawıslar - qısıq dawıslardı aytqandaǵıǵa qaraǵanda tildıń kóterilgen bóleginiń bir qansha tómenlewinen jasalǵan dawıslar: a, á, o, ó.

SESLERDİN FONETİKALIQ ÖZGERISLERI

Ádebiyatlar: 6 [124-150], 9 [121-124], 20, 23.

§ 12. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm

Türküy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de sózdıń túbirindegi dawıslı sestıń qosımtadağı dawıslınnıń sıpatın belgilewin singarmonizm dep esaplaw, túsiniw ilimde bekkem orn alǵan. Qosımtalardıń kóp hám jıńıshke variantlarda jumalıwı oǵan tiykarǵı sebepti bolǵan. Túbirdegi dawıslı seske qosımtadağı dawıslınnıń únlesiwi singarmonizmnıń tek bir kórinisi bolıp tabıladı. Bul tyrkologiya iliminde singarmonizm qubılısın túsiniwge kerekli bolǵan kóp faktlerdiń biri ǵana bolıp xızmet atqaradı. Sonday-aq bul qubılıs universal sıpatqa iye bolmaydı.

Tilimizdegi sózlerdiń quramındağı seslerdiń, buwınlardıń, sóz benen oǵan qosılǵan qosımtanıń, sonday-aq sóz dizbegindegi jeke sózlerdiń qasındağı kelgen sóz benen óz ara sáykeslenip, olardıń bir-birine úylesip keliw zańlılıǵı bar. Mısalı: *atular sózi – aqıldıń kózi* – degen misaldaqı «ata» sóziniń qosımtası «lar» sózinen burın kelgen buwın menen sáykeslenip, únlesip tur. Al «sózi» degendege «i» qosımtası da ózinen burın kelgen buwın menen úylesip únlesip tur. Yamasa, sózdıń keyingi buwınıń (ata – a+ta) juwan buwın bolıp keliwine sáykes oǵan qosılǵan qosımta da juwan buwın bolıp, al sózdıń jıńıshke bolıp dúziliwine sáykes, oǵan qosılǵan qosımta da jıńıshke buwın bolıp kelip tur.

Al «*awıldan*», «*mektepten*» degen sózlerdi alıp qarasaq, «awıl» sóziniń eń sońǵı sesi «l» sonor ses bolıwına baylanısh, onıń keynine qosılǵan qosımta únli «d» sesinen baslanıp tur. Al «*mektep*» sóziniń keynindegi ses «p» únsiz bolǵanı ushın, oǵan únsiz sestem baslangan qosımta qosılıp tur.

Tilimizdegi geybir sózlerdiń keyingi sesi qosımtanıń dáslepki sesiniń tásirinen ózgeriske ushıraydı. Mısalı: *kitap-kitabı*, *sabaq-sabaǵı*, *duz-dushshı* (*duzshı*) hám t.b. Seslerdiń bunday almasıwı yamasa birine-hiriniń tásir etiwı tek sóz quramında ǵana emes, al sóz dizbegindegi sózler arasında da boladı. Mısalı: *kók aspan – kóǵ aspan*, *aq ala – aǵ ala*, *kóp adam – kób adam*.

Söz quramındağı, söz benen qosımta arasındağı, söz benen söz ortasındağı seslerdiñ söz jasawdağı, onıñ aytılıwındağı bir-biri menen úylesip (sáykeslenip) keliwin *únleslik nızamı* deymiz. Singarmonizm – grek sózi – syn – birge, garmoniya – únlesiw degen bolıp, únleslik nızamı degendi bildiredi.

Únleslik nızamı eki túrli boladı: 1) Buwin qurılısındağı singarmonizm; 2) Dawıssızlar únlesligi.

Buwin qurılısındağı singarmonizm

Qaraqalpaq tilindeğı únleslik nızamı dawıslı seske de, dawıssız seske de teñdey qatnaslı boladı. Dawıslı ses buwin quraytuğın bolğanlıqtan, soğan sáykes onı buwin únlesligi dep te aytamız.

Söz quramındağı dawıslılar, yamasa söz benen qosımtadağı dawıslılar bir-biri menen sáykeslenip ya juwan, ya jıñshke bolıp keledi. Bunday dawıslılardıñ bir-biri menen sáykeslenip únlesip keliwin buwin qurılısındağı singarmonizm deymiz. Mısalı: ata, ana, balalar, oqıwshılar, úyler, eginshilik, úyge, jetele, ótkir.

Biraq ayırım sózlerde tildiñ únleslik nızamına bağınbaw, aralasıp keliw jaǵdayları da ushırasıp otıradı.

Olar: 1. Basqa tillerden kirgen ayırım sózler: kitap, muǵallım, sawdager, pedagog, matematika t.b.

2. Birikken sózler menen jup sózlerdiñ geyparalarınıñ quramındağı sózlerde: Mısalı: Qaraózek, sekerpara.

3. Geybir kómekshi sózler (menen, penen, benen, ushın).

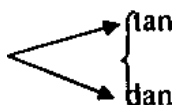
4. Niki//niki, dıqı//diki, tıqı//tiki qusağan menshiklik máni bildiriwshi qosımtalar. Mısalı: ayt atlıniki, toy tonlıniki. Awıldiki, balaniki, biziki.

5. – paz, xor, stan, toy, ker, kesh, xana, ǵoy, zar - qosımtaları söz aqırınıñ qanday buwinnan bolǵanına qaramay jalǵana beredi. Mısalı: kitapxana, bilimpez, bereǵoy, ǵúlistan, ǵúlzar, jeñimpaz.

6. Qaraqalpaq tilinde erinlik seslerdiñ únlesiw derlik joq. Sózdiñ dáslepki buwinında erinlik dawıslı bolsa da, sońǵı buwinında erinlik esitilgen menen qullanılmaydı. Mısalı:

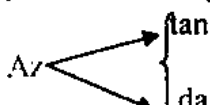
Aytılıwı	qulun	túlkú	orun	Ullu
Qullanılıwı	qulın	túlki	orın	Ullı

Dawıssızlar únlesligi. Dawıslı seslerdiñ bir-birine únlesip kelgenindey dawıssız sesler de bir-birine tásir jasap otıradı. Mısalı:

Ash – sózine qaysı qosımta qosılıwı kerek?

Sóz túbirindegi keyingi ses únsiz. Sonlıqtan qosımtanıń da únsiz sesten baslanǵanı durıs boladı (*ashtan*).

Az degende sóz keyni únlige pitken, sonlıqtan bul jerde únli sesten baslanǵan qosımta qosıladı (*az + dan*).

Usınday túbir sóz benen qosımta aralıǵındaǵı, sóz dizbegindegi qatar kelgen eki sóz arasındaǵı dawıssız seslerdiń bir-biri menen sáykeslenip keliwi *dawıssızlar únlesligi* delinedi.

Dawıssızlardıń bir-birine tásir jasaw ózgesheligine qaray bulardıń únlesiwı eki túrli – **ilgerili tásir**, **keyinli tásir** boladı.

Ilgerili tásir. Sóz quramındaǵı, yaǵnıy túbir menen qosımtanıń arasındaǵı, yamasa qospa sózler quramındaǵı, yamasa sóz dizbegindegi sózler arasındaǵı aldınǵı sestıń ózinen keyingi seske tásirin tiygizip, ayılıwı jaǵınan ózine usap keliwın talap etedi. Mısalı: *jumis + qa, jer + ler + imiz + ge* degen sózlerde, birinshi sózdiń keyingi sesi «s» únsiz bolǵanlıqtan, oǵan qosılǵan qosımta da «q» únsiz sesten baslanıp tur. Al ekinshi sózdiń keyni «r» sonor dawıssızǵa pitkenlikten, oǵan qosılǵan qosımtalar da únli dawıssızdan baslanıp tur.

Usınday túbir sóz benen qosımta arasındaǵı, yamasa sóz ortalıǵındaǵı dawıssız seslerdiń aldınǵı sesiniń keyingisine tásir jasap keliwın **ilgerili tásir** deymiz. Bul tásir mınaday ornlarda ushırasadı:

1. Túbir sózdiń keyingi sesi únli dawıssız bolsa, oǵan qosılǵan qosımta, yamasa keyingi sózdiń dáslepki sesi, yamasa qospa sózlerdiń keyingisiniń dáslepki sesi de únli sesten, al únsiz bolsa, olar da únsiz sesten baslanadı. Mısalı: *abadan + lıq, taw + dan, júrt + di kórip kel, temir jol.*

2. Sózdiń aqırı dawıslıǵa pitse, oǵan únli sesten baslanǵan qosımta qosıladı: *bala + nı, qala + dı, júrt + gen.*

3. Túbir sóz «sh» sesine pitse oǵan «s» sesinen baslanǵan qosımta qosılsa, qosımtadaǵı «s» sesi «sh» sesine ózgerip ayılıdı

Al jazıwda túbir saqlanıp jazıladı. Mısalı: ush-sa (ushsha), qash-sa (qashsha), ash-sa (ashsha).

4. Ayırım qospa sózlerdiń arasında da usınday qubılıs ushıraydı. Mısalı: kóz qaras (kóz+ǵaras), alıp kel (alıp gel).

5. Sóz dizbegindegi aldınǵı sóz dawıslı seske, yamasa únli seske pitse, keyingisi «q», «k» sesinen baslanǵan sóz bolsa «q», «k» sesleri «g», «ǵ» seslerine ózgerip esitiledi. Biraq jazıwda túbir saqlanıp jazıladı. Mısalı: úyiń qayda (úyiń ǵayda), qara qız (qara ǵız), uzın kól (uzın gól).

Keyinli tásir. Sóz benen qosımta, sóz benen sóz arasındaqı dawıssız sesler barlıq orında bir-birine bir tárepleme tásir jasay bermeydi. Mısalı: «sabaq» degen sózdiń keyinine «ı» qosımtasın qossaq, sóz «sabaǵı» bolıp, sóz keyinidegi «q», sesi «ǵ» sesine ózgeredi. Bul sóz keyinine qosılǵan qosımtanıń dáslepki sesiniń ózinen burın kelgen seske tiygizgen táhiri boladı. Usınday sóz benen qosımtanıń, yamasa sóz benen sóz arasındaqı sestiniń ózinen burınǵı kelgen seske tásir jasap, onı ózgeriske ushıratıwı *keyinli tásir* delinedi.

Qaraqalpaq tilinde bul qubılıs mınaday orınlarda ushırasadı:

1. Túbir sózdiń keyingi sesi k, q, p dawıssız seslerine pitip, oǵan dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılsa túbir sózdiń keyinidegi «k» sesi «g» sesine, «q» sesi «ǵ» sesine, «p» sesi «b» sesine ózgeredi, jazıwda da solay qollanıladı. Mısalı: kólik-kóligi, qatıq-qatıǵı, qap-qabı hám t.b.

Al joqarıdaǵı seslerge pitken sózler menen dawıslı sestin baslanǵan sóz qatar kelgende de dawıslı dáslepki sóz keyinidegi seske ózgerip esitiledi. biraq jazıwda túbir forması saqlanıp jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
kóg aspan	kók aspan
aǵ ala	aq ala
kób adam	kóp adam

2. Birikken sózlerdiń dáslepki túbirinin aqırı «n» sesine pitip, oǵan «b». «n» sesinen baslanǵan qosımta qosılǵanda, «n» sesi «m» sesine almasıp aytiladı, biraq «n» sesi jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
qambadı	qanbadı
Sársembay	Sársenbay

3. Sóz túbiriniń aqırı «n» sesine pitip, oǵan «k, q», «g, ğ» seslerinen baslanǵan qosımta qosılsa «n» sesi «ń» sesine ózgerip esitiledi, biraq túbiri saqlanıp jazıladı:

Aytılıwı	Jazılıwı
tońǵa	tongǵa
jańǵa	janǵa
kúńgi	kúngi

4. «s», «z» seslerine pitken sózlerge «sh» sesinen baslanǵan qosımta qosılsa «s, z» sesi «sh» sesine ózgerip esitiledi, biraq jazıwda túbiri saqlanıp jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
dushshı	duzshı
bashshı	basshı

Sonday-aq, sóz keyni «z» sesine pitip, oǵan «s» sesinen baslanǵan qosımta qosılǵanda «z» sesi «s» sesine ózgerip esitiledi. Jazıwda túbiri saqlanıp jazıladı:

Aytılıwı	Jazılıwı
dussız	duzsız
jassız	jazsız

5. «z» sesine pitken sözge «j» sesinen baslanğan qosımta, yamasa söz qosılğanda «z» sesi «j» sesine özgerip esitiledi. Mısalı: bojıap – bozıap.

6. Sözdñ aqır dawıslı seske pitip, oğan jáne bir dawıslıdan baslanğan söz dizbeklesip qatar kelse eki aradağı dawıslı sestñ birewi esitilmey qaladı, biraq jazıwda ekewi de saqlanıp jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
bolalmadı	bola almadı
kóralmadı	kóre almadı

7. Sanlıq söz dawıslı seske pitip, oğan jıynaqlaw sanlıgının «aw-ew» qosımtası qosılsa túbirdñ keynindegi dawıslı ses túsip qaladı hám solay jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
eki	ekew
altı	altaw

8. «P» sesine pitken feyilge «ıp» - «ip» qosımtası qosılsa «p» sesi «w» sesine özgeredi hám solay jazıladı.

Aytılıwı	Jazılıwı
sap+ıp	sawıp
jap+ıp	jawıp
shap+ıp	shawıp

9. Xalıq, orın, erin, qarın, awız, murın usáğan sózlerge «ı», «i» tartım qosımtası qosılsa, túbirdegi «ı», «i» sesleri túsip qaladı hám solay jazıladı. Mısalı: xalıq-xalıq, awız-awız, kórik-kórkı.

§ 13. Söz qurılısındağı ayırım seslik qubılıslar

Tildñ ómir súriwi, jasawı sesler arqalı bolatuǵınlığı, oylawımızdñ tikkeley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, til sesleri arqalı

iske asatuginligi toliq dalillengen. Sözde geypara jağdaylardın sebebinen ayırım seslerdın túsip qalıw, qosılıw yamasa almasıw qubılısları ushırasadı. Sonday-aq, qońsılas seslerdın, buwınlardın óz ara tásirine baylanıslı, pátke hám tağı basqa fonetikalıq jağdaylarğa baylanıslı sesler belgili dárejede ózgerislerge ushırap, óz ara úylesip keledi.

Kóp waqıtlar ótiw menen ayırım seslerdın túsip qalıw, ayırım seslerdın jańadan payda bolıw qubılısları nátiyjesinde tildın seslik sisteması rawajlanıp ózgerip otıradı. Tildın fonetikalıq sistemasın, onın ishki seslik nızamların tereńrek biliw ushın seslerdın sózlerdegi, sóz dizbegindegi – ulıwma sóylew aǵımındaǵı túrli ózgerisleri jóninde túsınikke iye bolıw kerek.

Sózler óz ara baylanıslı bolǵan hám bir-birine tásir etip turatugin sesler kompleksinen turadı. Seslerdın ayırım ózgerisleri – seslerdın almasıwı, orın almasıwı fonetikalıq jağdaylardan gárezsiz bolıwı múmkin.

Bunday seslik ózgerislerdın qatarına proteza, redukciya, eliziya, metateza, epenteza sıyaqlı fonetikalıq qubılıslardı jatqarıwǵa boladı. Olardın kórinisleri, qurılısı, kelip shıǵıw sebepleri hár qıylı. Sonlıqtan bunday hádiyselerdın payda bolıwın dálillew fonetikadaǵı áhmiyetli máselelerdın biri bolıp sanaladı.

§ 14. Redukciya

Belgili bir fonetikalıq jağdayda seslerdın hálsirep kómeskileniwiniń, sonın nátiyjesinde olardıń aytılıwınıń ózgeriwi *redukciya* dep ataladı. Bul qubılıs negizinen dawıslılarǵa tán. Bulardan da redukciyaǵa kóbirek qısıq dawıslılar ushıraydı. Ádette, pát túspegen huwında kelgen dawıslılar redukciyaǵa ushıraydı. Sonday-aq, dawıslılardıń redukciyaǵa ushırawına buwınnıń xarakteri, qońsılas turǵan dawıssız sesler tásir etedi. Sonday-aq, dawıslınnıń sózdın qaysı poziciyasında keliwi de tásir etedi (sózdiń basında, ortasında, aqırında). Qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılar – *ı, i, u, ú, e* – sózdın quramında kelip, hár qıylı fonetikalıq jağdaylardın sebebinen, sozımlılıǵı boyınsha qısqa aytilip, redukciyaǵa ushıraydı tın-túnek, bir - inshi t.b.

Dawisli sestin sozimpliligi soz ishinde kelgende belgili boladi: bunday fonetikalıq jağdayda turğan sozdin aqırındağı dawisli seske qarağanda, sozdin basında turğan dawisli ses qısqa aytiladi. Sonday-aq, dawisli seslerdin sozimpliligin sozdegi ses yamasa buwin saninin az yaki kopliline de baylanisli: bir buwinli sozlerdegi dawisli sesler qısqaaraq aytiladi. Yamasa tek bir dawissiz ses penen qatar turğan dawisliga qarağanda eki yamasa ush dawissizdin jalğanıwı menen qatar turğan dawisli ses qısqa aytiladi.

Redukciyağa baylanisli geypara pikirler E.D.Polivanovtin «Qaraqalpaq tilinin ayırım fonetikalıq özgeshelikleri» degen miynetinde de ushırasadi. Avtor bul miynetinde qaraqalpaq tilindegi shıǵısı jaǵınan qısqa dawislilar bolip kelgen *i, i, u, ú* seslerine óz aldına toqtap ótip, olardin sanı hám sapası jaǵınan redukciyağa ushıraytuǵınlıǵın aytağı [Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Труды Хорезмской Экспедиции Уз НИИКЕ. – Ташкент, 1933].

Al N.A.Baskakov bolsa, redukciya dep dawisli seslerdin pátsiz buwindegi hálsirep esitiliwin hám usı hálsirewdin nátiyjesinde sozlik toparınan pútkilley túsip qalatuǵınlıǵın túsindiredi. N.A.Baskakov bunnan keyin jazǵan «Qaraqalpaq tili» [9 :122-b.] degen miynetinde redukciya máselesine qaytadan kelip, buringıdan da beter tolıqtıradı. «Pátke hám sozdegi páttin ornına qaray qısqa dawislilar úshke bólinedi:

1) redukciyalanbaǵan qısqa dawislilar. Olar sozdin keyingi – kúshli pátli buwinında turadı. Misali: *arıq, bilim, tolıq* t.b.

2) redukciyalangan qısqa dawislilar. Olar sozdin birinshi hálsiz pátli buwinında turadı. Misali: *q (i)zil, b(i)lek* t.b.

3) kúshli redukciyalangan qısqa dawislilar. Olar sozdin ortańǵı buwinında *r-n, v-z, v- s, v-l, i-k, y-k* dawissizlarının aralarında ushırasadi.

§ 15. Eliziya

Ayırım fonetikalıq jağdayda seslerdin túsip qalıwı *eliziya* qubılısı delinedi. *Eliziya* – latinsha «túsip qalıw» degen mánini bildiredi. Eliziya dawislilarga tán qubılıs bolip esaplanıp, redukciyanın dawamı, onın kulminaciyalıq noqatqa jetken túri

bolip esaplanadı. Sebebi, redukciyada kúshsizlengen, yarım ses halına kelip jetken dawıslı fonemalar eliziyaga ushırawı nátiyjesinde pútkilley túsip qaladı.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde *a* dawıshına tamamlanğan hal feyildiń *o* dawıshınan baslanğan feyillerge qosılıp bir pát penen ayılǵanda hal feyildiń aqırındaǵı *o* dawıshınıń túsip qalıwınan payda bolǵan qubılıslardı eliziya qubılısı dep qarastırsaq boladı. Mısalı: ketalmaydı – kete almaydı.

júralmaydı – júre almaydı
aytalmaydı – ayta almaydı
kóralmaydı – kóre almaydı t.b.

Qısıq dawıslı *i, ı, u, ú* dawıshları pátıń jılıp ótiwine baylanısh pátisiz buwında qalsa eliziyaga ushıraydı.

Qısıq dawıslardıń túsip qalıwı mınaday fonetikalıq jaǵdaylarda bayqaladı:

1. Sóz tiykarındaǵı sonor dawıssızlar ortasında kelgende hám de sonor menen shawqımlı dawıssızlar ortasında kelip, pátıń affikslerge ótiwine baylanısh pátisiz jaǵdayda qalsa, qısıq dawıshlar túsiriledi: *murın – murnı; erin – erni; awıl – awlı; awız- awzı; kórik-kórki* t.b.

2. Qospa sózlerde, sóz dizbeklerinde hám sóz tiykarına affiksler jalǵanǵanda eki dawıslınıń qabatlasıp keliw jaǵdayında qısıq dawıslılar túsip qaladı: *Qattaǵar – Qattı aǵar; jetógiz – jeti ógiz; bolmaydken – bolmaydı eken; ekay- eki ay; altaw – altı aw* t.b.

3. Qospa sózlerde hám sóz dizbeklerinde eki dawıssız ses ortasında kelgen jaǵdayda qısıq dawıshlar túsip qaladı: *Sarbay – Sarı bay; sarmay – sarı may; ekkem – eki kem; sháyshin – shay ishın* t.b. Qaraqalpaq tilinde *ı, i, a, e, u* – sesleriniń túsip qalıwı kóbirek seziledi. Bul jaǵday tópkilikli sózlerde túbir menen affikstıń yamasa eki sózdıń arasında boladı. Arab tilinen kirgen sózlerdiń ishinde de gezlesedi. Dawıshlardıń túsip qalıwı tómendegi jaǵdaylarda ushırasadı:

1. Úsh hám tórt buwınlı sózlerdiń birinshi buwında:
Muhammad – Mámbet (u); muamala – mámile (u).

2. Úsh buwınlı sózlerdiń ortańǵı buwında:

Táadjub – tájip (a); taharat – dáret (a).

3. Úsh buwınlı sózlerdiń aqırında:

Zıyada – zıyat; badawi – bedew

4. Tórt buwınlı sózlerdiń ekinshi buwınında hám bes buwınlı sózlerdiń tórtinshi buwınındaǵı dawıslı hám dawıssızlardıń bir waqıtta túsip qalıwı da ushırasadı. Bul sıyrek qubılıs: ahammiyet – áhmiyet; astaǵfirullah – astapuralla t.b.

Seslerdiń bunday túsip qalıwı nátiyjesinde úsh buwınlı sózler eki buwıńǵa, tórt buwınlı sózler úsh buwıńǵa hám bes buwınlı sózler tórt buwıńǵa aynalıp, ózlestirmeler ápiwayılasadı. Qaraqalpaq tilinde dawıslılardıń túsip qalıwı sózdiń jalǵanǵan bólegindegi sózlerdiń arasında, taǵı da birikken sózlerdiń quramında da ushırasıwı múmkin: torı at – torat; ala at – alat; altı ay – altay; ayta almadı – aytalmadı; kele almadı – kelalmadı; qayın aǵa – qaynaǵa; qayın ene – qaynene t.b.

Bul sózlerdiń qurılısındaǵı sózlerdiń dáslepki uqsaslarınń keyingi buwındaǵı dawıslılardıń eliziyaǵa ushırawı sol buwınıń pátten ajralıp qalıwınan dep túsınsek qátelespeymiz. Bul sózlerdiń qurılısındaǵı hár bir sóz jeke-jeke pátke iye bolmay bir pútin ritmikalıq birlikte aytılıp tur. Redukciya hám eliziyaǵa ushıraytuǵın sesler tek dawıslı ǵana emes, sonıń menen birge dawıssız sesler de hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarda hálsirep qısqaradı yamasa pútkilley túsip qaladı.

§ 16. Epenteza

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń aqırına ayırım seslerdiń qosılıp aytılıwı *epenteza* qubılısı delinedi. Tilimizde kópshilik jaǵdaylarda qabatlasıp kelgen eki dawıssızǵa tamamlanǵan rus tilinen kirgen sózlerdiń aqırına dawıslı ses qosılıp aytıladı. Mısalı: blank, bank, kiosk, otpusk, disk, propusk usaǵan sózler tilimizde blanka, banka, kioska, otpuska, diska, propuska túrinde *-a* sesi qosılıp yamasa blanki, banki, kioski, tanki, otpuski, diski, propuski túrinde *-i* sesi qosılıp aytıladı. *Uchastok*, *spisok* sózleriniń *uchastka*, *spiska* yamasa *uchastki*, *spiski* túrinde de aytılıwı, sonday-aq. Minsk, Kursk, Omsk sıyaqlı sózlerdiń *Minskiy*, *Kurskiy*, *Omskiy* túrinde de aytılıwı da *epenteza qubılısı* yamasa qosıp qoyıw qubılısı bolıp sanaladı. Bunday epentezalıq yamasa qosıp qoyıw qubılısı

kóbinese rus tilinen kelip kirgen sózlerge tán. Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń qosılıw jaǵdayları túbir sózlerde hám túbir menen affikstiń arasında bayqaladı.

I - sesin qosıp aytıw: *qaytaldan – qaytadan*;

T - sesin qosıp aytıw: *ultmish – alpis; sestı – sesi; dostı – dosi; ertle – erle* t.b.

R - sesin qosıp aytıw: *jońırshqa – jońıshqa*;

S - sesin qosıp aytıw: *mássi – mási* t.b.

Sózdiń basında qatar kelgen eki dawıssızdıń aralıǵına dawıshlar úniesligine sáykes qısqqa *i, i, u, ú* – sesleriniń birewiniń qosılıp aytılıwı epenteza qubılısı delinedi. Qosılǵan dawısh ses epentezalıq dawıshı delinedi. Mısalı: *plan, plenum, brus, byudjet, klub* sıyaqlı sózler – *pılan, pılenum, hruws, buwudjet, kluwb* túrinde epentezalıq dawıshı menen aytıladı. Bunday bolıp dawıshı sestıń qosılıwı sóz basında eki dawıssızdıń qatarına dizbekdesip, qabatlasıp keliwine salıstırıwǵa boladı. Sóz basında bir neshe dawıssızdıń qatara keliwi qaraqalpaq tili ushın, ulıwma túrkiy tiller ushın xarakterli jaǵday emes. Sonlıqtan rus tili arqalı qaraqalpaq tiline kelip kirgen sózlerdiń basında qatara kelgen dawıssız seslerdiń aralıǵına epentezalıq dawıshlar qosılıp aytıladı, biraq bul jazıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, sózdiń aqırındaǵı dawıssızlar dizbeginiń aralıǵında dawıshı sestıń qosılıp aytılıwı da epenteza qubılısı delinedi. Mısalı: *metr, litr, shifr* usaǵan rus tili arqalı kirgen sózler *metir, litir, shiyfir* túrinde eki buwınlı bolıp aytıladı.

Erteden qollanılıp júrgen *gırsh, bursh, ǵulp, múlk, ters* sıyaqlı túpkilikli sózler *gırish, burish, ǵulıp, múlik, teris* túrinde aytıladı hám házirgi orfografiyahq qádeler boyınsha olardaǵı dawıshlar saqlanıp jazıladı.

§ 17. Proteza

Epenteza boyınsha sózdiń ortasına dawıshı qosılıp aytılsa, proteza boyınsha dawıshı ses sózdiń aldına qosılıp aytıladı: *ırazı, ıraxmet* t.b. Áyyemgi túrkiy tillerinde «r» foneması sóz basında qollanılmaǵan. Basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń basında bul fonema kelgende dawıshı ses qosılıp aytıladı.

Rus tilinen özlestirilgen ayırım sózlerdiñ basında qatara eki dawıssız bar bolsa, ol sózdiñ aldına da dawıslı qosılıp ayıladı: stakan – ıstakan, shkaf – ıshkaf t.b.

§ 18. Metateza

Bir sózdiñ qurılısındaǵı qońsilas sesler yamasa qońsilas buwındaǵı sesler orın almasıp ayılıwı mümkin. Bunday qubılıs til biliminde metateza dep ayıladı. Mısalı: *qıylanıw – qıynalıw,*

aylanıw – aynalıw,

ókpe – ópke,

ahwal – awhal,

saqpan – sapqan,

qaqpaq – qapqaq,

kekpir – kepkir,

túkpír – túpkir,

segbir – sehgir sıyaqlı sózlerde ushırasadı.

Sonday-aq, tamǵa – tańba, jamǵır – jańbır, topıraq – torpaq sózlerindeǵı seslerdiñ almasıwı da metateza qubılısı boladı.

Eski túrkiy sózlerindeǵı seslerdiñ orın almasıwı jóninde birinshi ret aytqan Maxmud Qashǵariy boldı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde seslerdiñ yamasa buwınlardıñ orın almasıwı quramında r, l, w, m, n, b sesleri bar sózlerde, jeke siyrek basqa jaǵdaylarda da boladı. Qaraqalpaq tilindeǵı arab ózlestirmelerinde seslerdiñ orın almasıwı siyrek ushırasadı. Buni tómendegi misallardan kóriwge boladı:

hu - uh áhwal - awhal

fl - lı qufl - qulıp

lá - ná lánát - nálet t.b.

Qaraqalpaq tili dialektlerinde bayqalatuǵın buwınlardıñ hám seslerdiñ (metatezaları) orın almastırılıwı onsha kóp emes hám sózlerdiñ ortasında jáne aqırında ushırasadı.

1. lan-nał: aylandıır – aynalıdır

2. r-y: dárya – dáyra – dárya; úyrek – wórdek;

3. p-r: topraq – torpaq; japraq- jarpaq;

4. ıl-lı : qayıl-qaylı;

5. sın-nıs: tańsıq – tańǵıs – tańsıq;

6. uq-qu: uqsa-qusa:

7. q-p: qaqpan – qapqan: qaqpaq – qapqaq:

Metatezaliq qubılıstı anıqlaw ushın óz ara jaqın tiller menen eski jazba tildin faktlerin búgingi tildin faktleri menen salıstırıw kerek. Solay etsek ǵana seslerdin orın almasıwın anıqlawǵa boladı hám sol arqalı olardin qanday sózler menen tiykarlanatúǵınıń, qurılısın anıqlawǵa múmkinshilik tuwadı. M.Qashǵariy óziniń miynetinde sol waqıttaǵı túrkiy taypaları tillerinde «q» menen «g», «ǵ» menen «d», «gi» menen «n», «ǵı» menen «m», «á» menen «l» sesleriniń túbir sózler ishinde metatezaliq ózgerislerge ushıraytuǵınlıǵın aytıp ótken edi. Pikirimizdi dálillew ushın qarlıǵash, qońsı, jańbır sózlerin misalǵa keltiremiz. Qashǵariydin aytıwınsha, bul sózlerdin dáslepki formaları *qarlıǵach*, *qoshni*, *yamǵır*. Eger de sol burınǵı sıpatlamasın eske alsaq etimologiyalıq jaqtan *qarlıǵach* sózi *qar* (*qol*, *ıyq* mánisinde) sózinen kelip shıqqanlıǵın, al *qońsı* sóziniń ózi *qos*, *qosaqlanıw* sózleri menen tiykarlanatúǵınlıǵın, jańbır sóziniń bolsa eń dáslepki túbiri *yag* (*jaw* degen mániste) ekenin bilemiz.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Dawıssız sesler qalay únlesedi?
2. Keyinli tásir dep nege aytamız?
3. Buwınlar aralıǵındaǵı únleslik degenimiz ne ?
4. Singarmonizm degenimiz ne?
5. Buwın qurılısındaǵı seslerdin únlesiwi qanday?
6. Assimilyaciya degenimiz ne?
7. Dissimilyaciya degenimiz ne?

Tayanış túsinikler

Progressiv assimilyaciya (ilgerili tásir) - bir sózdin qurılısında yamasa sóz benen sózdin shegarasında qońsılas seslerdin aldınǵısının sońǵısın artikulyaciyalıq jaqtan ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı.

Regressiv assimilyaciya (keyinli tásir) - sońǵı sestin aldınǵı sestin ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı.

Diftong - eki dawıslı sestıń óz ara birigip, bir buwın jasawı: bunday dawıslılardıń biri tolıq, ekinshisi qısqa boladı: ashıq diftong, tuyıq diftong.

Sonor - jasahwında dawıs shawqımğa qaraǵanda basım keletuǵın dawıssız sesler: m. n. l. r.

Assimilyaciya-[lat.assimilatio - qollanıw, birigiw] - lingvistikada seslerdiń bir-birine úylesip únlesiwi, uqsashlıǵı, yaǵnıy seslerdiń óz ara tásiiri nátiyjesinde olardıń birewiniń artikulyaciyalıq-akustikalıq qásiyetiniń ózgeriwine baylanıslı ayıladı.

Dissimilyasiya-[lat.dissimiliatio-usamaw, sáykeslespew] - artikulyaciyalıq jaqtan birdey yamasa uqsas bolǵan eki sestıń hár qıylı seslerge yamasa az dárejede uqsas bolǵan eki seske aylanıwı.

BUWIN HÁM PÁT

Ádebiyatlar: 6 [157-162]; 9; 14; 13; 20; 23; 26.

§ 19. Buwin hám onıń jasalıwı

Tilimizdegi sózlerdiń tutas birden aytilatuǵınları da, birden ayılmaytuǵınları da bar. Bunday jaǵdayda hawa tolqını bólinip-bólinip shıǵadı. Bir sózdiń ishinde hawa tolqını bir ret yaki bir neshe ret bólinip-bólinip ayılıwı múmkin. Buǵan buwin sebepshi boladı.

Sózdi aytqanda hawa tolqınıń bólinip-bólinip ayılıwına sebepshi bolıp keletuǵın dawıslı ses, yamasa sesler bólekshesin buwin deymiz. Óytkeni, sózdiń quramındaǵı dawıslılardı aytqanıımızda hawa tolqını erkin shıǵadı. Sonlıqtan, buwin ókpeden kiyatırǵan hawa tolqını menen tikkeley baylanıshı boladı. Al sózdiń buwinǵa bóliniwi dawıslı seske tikkeley baylanıslı boladı. Buwinde bir dawıslı ses bolıw shárt, al dawıssız sesler sonıń dógeresinde boladı.

Sóz dúziwdegi xızmetine baylanıslı buwinlar – bir buwinlı (at, al, úy, tal, kel), kóp buwinlı bolıp (aǵash, alma, balalar, ba-la-la-ri-miz-di, úy-le-ri-miz-den) eki túrli boladı. Al buwinıń juwan jıńışke bolıp keliwi dawıslı seslerge baylanıslı.

Eger sózde juwan dawıslılar qatnassa juwan buwinlı, eger jıńışke dawıslılar qatnassa jıńışke buwinlı sózler delinedi. (Mısalı: ata-ana, bala-shaǵa, úy-ishi, kelip-ketip, ilaq, eshki). Qaraqalpaq tilinde buwin quramındaǵı seslerdiń qatnasına qaray tómendegishe dúziledi:

1. Bir sesten boladı: a-na, o-qi. Bir sesten dúzilgen buwin tek dawıslı sesten turadı.

2. Eki sesten boladı: Ay-na, oy-na, ba-la, qa-la.

3. Úsh sesten turadı: kel, ket, bes, tas, ayt, bas, qas, kóz.

4. Tórt sesten: qant, tart, tort, tórt.

Al bes, altı sesten dúziletuǵın buwin tek basqa tilden kirgen sózlerde ǵana ushırasadı. Máselen rus tilinen kirgen *sport*, *punkt*, *front* hám t.b. qusaǵan bes sesten dúzilgen, *spektr* qusaǵan altı sesten quralǵan bir buwinlı sózler ushırasadı.

§ 20. Buwinnıń túrleri

Buwın dawıslı menen dawıssız seslerdiń qatnasınan jasalatuǵın bolǵanlıqtan, onıń quramı da hár qıylı bolıp kele beredi dawıslı menen dawıssızlardıń buwında ornalasıw tártibi de hár qıylı, usınday seslerdiń buwın qurawdaǵı ornalasıw tártibine qaray qaraqalpaq tilinde buwinnıń úsh túri bar⁵.

1) Ashıq buwın, 2) tuyıq buwın, 3) qamaw buwın.

1. **Ashıq buwın.** Tek dawıslı sesten bolǵan yamasa dawıssızdan baslanıp dawıslıǵa pitip dúzilgen buwınlar *ashıq buwın* delinedi. Mısalı: a-ta, ba-la, o-ta.

2. **Tuyıq buwın.** Dawıslı sesten baslanıp dawıssız seske pitken buwınlar *tuyıq buwın* delinedi. Mısalı: aq, at, as, ót, ós, ot, on, il, ıı, ıq hám t.b. qusaǵan eki sesten, art, órt, ant hám t.b. qusaǵan eki dawıssızdan turatuǵın sózlerde, sonday-aq, sóz quramında (ush-qır, úl-ken. ıq-sham) kele beredi. Onda da kópshilik jaǵdayda sózdiń birinshi buwınında kóbirek ushırasadı da, al sózdiń ortańǵı, keyingi buwınlarında siyrek ushırasadı.

3. **Qamaw buwın.** Dawıssızdan baslanıp, dawıssızǵa pitken bolsa, yamasa dawıslı ses dawıssız seslerdiń ortasında kelgen bolsa, onday buwınlar *qamaw buwın* deymiz. Mısalı: tal, baǵ, gúl, tart, tań, toń, ton hám t.b. Qamaw buwın óz aldına sóz túrinde de, kóp buwınlı sózdiń quramında da kele beredi. Mısalı: e+rik, shı+biq, shı+nar, o+qı+mıs+lı, she+shen+ler, sap+la+ǵan hám t.b.

§ 21. Qaraqalpaq tilinde sózlik pát

Tilimizde pát buwın menen tikkeley baylanıslı boladı. Sebebi, biz sóylegende sózdi bir temp penen aytpaymız. Al sóz quramındaǵı buwınlardıń birewi basqalarına qaraǵanda kúshli ayıladı. «...qaraqalpaq tiline kúshli dinamikalıq pát tán, qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdiń aqırǵı buwınına túседі» - dep jazadı akademik A. Dáwletov⁶.

Usınday sóz ishindegi bir buwinnıń basqa buwınlarǵa qaraǵanda kúshlirek ayılıwı *pát* delinedi.

⁵ Bul tuwtaı qarań: A. Даўлетов Ҳазирги қарақалпақ тили. Нөкіс: «Билим», 1994-жыл, 217-б.

⁶ Даўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Нөкіс, 1979

Ushu pát nusken buwin *pátli buwin* boladı. Al pát túspey, bir tegis, ólpeñ aytilğan buwin *pátsiz buwin* delinedi.

Qaraqalpaq tili fonetikasında pát ele eksperimental usılda izertlenbedi. N.A.Baskakov: «Türkiy tillerinde, sonın ishinde qaraqalpaq tilinde kúshli (dinamikalıq) pát bolıp, ol sózdin soñgi buwinına túsedi. Pát dawıslılar hám dawıssızlar ünlesligi menen birge sóylew payıtındağı sózlerdin sheğarasın anıqlaytuğın belgilerdin biri bolıp xızmet etedi» -dep jazadı⁷.

Qaraqalpaq tilinde pát turaqlı boladı, sebebi pát barlıq waqıtta, keyingi buwınga túsedi. Mısalı: bala, ózek, úyrek, shağala. Eger sóz keyninen qosımtalar qosılğan jağdayda, pát sol qosımtağa túsedi. Mısalı: balá-balalár. bağ-bağdá.

Ayırım forması jağınan bir-birine usas sóz, yamasa grammatikalıq formaları bir-birinen ayırıwda pát – úlken áhmiyetke iye boladı. Mısalı: jazbá (atlıq) – jazba (feyil), almá (athq) – álma (feyil).

Qaraqalpaq tilinde ayırım sózler, geypara qosımtalar pát qabil etpeydi:

1. *Menen, penen, ushin, hám, jáne, tağı, ğana, shekem, sheyin, deyin, sayın* usáğan kómekshi sózler;

2. Betlik jalğawları;

3. Feyildin bolımsızlıq xızmetinde jumсалған – *ma-me, ba-be, pa-pe* formadağı qosımtaları;

4. Feyil jasawshı affiks xızmetinde jumсалған –*shi-shi* formadağı qosımtalar;

5. Geypara qospa sózlerdin birinshi bólegine pát túsedi de, al ekinshi bólegine pát túspeydi. Mısalı: *hár kim, hár bir* t.b.

Pátin qaysı buwınga túsıwı geyde sóylewshige de baylanıslı. Mısalı: *áltı, álpis*. Bul jerde sóylewshı intonaciyam birinshi buwınga bere aytqan.

Ózbek tilin izertlewshı N.Jamolxonov sózlik pátin bir neshe túrlerin kórsetedi⁸. Qaraqalpaq tilindegi pát haqqında akademik

⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том I. Фонетика. Москва: «Наука», 1952. 108-бет

⁸ Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili Toshkent. 2005. 84-87-b.

A. Dáwletovtıń «qaraqalpaq tiline kúshli dinamikalıq pát tán, qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdiń aqırǵı buwınna túsedi»⁹ - degen pikiri ilimiy kóz qarastan oǵada durıs.

Sóylew barısında sózlik pát kulminativ, delimitativ, signifikativ, ekspressivlik xızmet atqaradı. Sózdiń qurılısındaǵı buwın hám buwın quraytuǵın seslerdi ayılıwı jaǵınan birlestirip, sózdi óz aldına struktura etip shóikemlestiriw pátin kulminativ xızmeti bolıp tabıladı. Pátin usı xızmeti singarmonizm menen sáykes keledi¹⁰.

Buwındaǵı pátten basqa gáp ishindegi ayırım sózlerde pát boladı, bunı *logikalıq pát* deydi. Logikalıq pát kópshilik jaǵdayda bayanlawıshın aldında turǵan sózge túsedi. Al kópshilik jaǵdayda logikalıq pátin qaysı sózge túsiwi sóylewshige baylanıslı. Sóylewshi tınlawshın názerin ózine qaratıw ushın gáp ishindegi bir sózdi basqalarına qaraǵanda kúshli intonaciya menen ayıwı múmkin, bunday jaǵdayda pátin qaysı sózge túsiwi soǵan baylanıslı boladı. Sonlıqtan, logikalıq pát sózdegi páttey turaqlı xarakterge iye bolı almaydı.

Tekseriw sorawları hám tapırmalar

1. Buwın haqqında túsinik beriń.
2. Buwınnıń túrleri qanday?
3. Pát degen ne? Onıń qanday túrleri bar?
4. Pát qanday sózlerge túspeydi?
5. Sh. Abdinazimovtıń «Qaraqalpaq tilinde pát joq pa?» atmasındaǵı maqalasıw oqıń hám mazmunın aytıp beriń. «Ilim hám jámiyet» jurnalı №2, 2015, 17-19-b.

Tayanısh túsinikler

Ashıq buwın - tek bir dawıshıdan ibarat bolǵan yamasa dawıssız sesten baslanıp, dawıshıǵa tamamlanatuǵın buwın: a-ta, je-ti, qa-la-ǵa.

⁹ Даулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили Нәкіс, 1979, 355-б.

¹⁰ Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тилинде пәт жоқ па? «Илим хәм жәмийет», №2, 2015. 18-б.

Buwin - buwin qurawshu element penen oǵan qosımsha bólsheklerden turatuǵın sóz bólegi.

Tuyıq buwin - dawıslıdan baslanıp, bir yamasa qatara kelgen eki dawıssız seske tamamlanǵan buwin: ay, aq, at, ant.

Qamaw buwin - eki túrli boladı: eki dawıssızdıń ortasında dawıslı ses keledi yaki dawıssız dan baslanıp, ortasında dawıslı, sońı eki dawıssız seske pitedi.

Pát - sózdegi bir buwinıń basqa buwinlarǵa qaraǵanda ayrıqsha kúshli esitiliwi.

Dinamikalıq pát - fonaciyalıq hawanıń kúshli, pátli aytılıwına baylanısh boladı.

Sillabema - buwinıń fonologiyalıq birlik sıpatındaǵı ataması.

Sillabika - buwin haqqındaǵı táliymat.

Tonikalıq pát - ses ırǵaǵına baylanısh boladı, *muzikalıq pát* dep te ataladı.

Kvantativli pát - túsken buwinındaǵı dawıslı ses basqa buwinlardaǵı dawıslılarǵa qaraǵanda sozılınıq aytılıwı menen ayrıqshalanıp turadı.

ORFOEPIYA

Ádebiyatlar: 6 [163-168]; 14; 20; 23.

§ 22. Orfoepiya haqqında túsiniik

Hár bir xalıqtıń tili – sol xalıqtıń óz ara pikir alıstıw, qatnas jasaw quralı bolǵanlıqtan, sol xalıq ushın uzaq dáwirler dawamında xızmet etedi. Xalıqtıń ádebiy tili menen sóylew tili arasında bir qansha parq boladı. Biraq ádebiy til – xalıqtıń sóylew tiliniń tiykarında dúziledi. Sóylew tiliniń tiykarında ádebiy tildiń normaları islep shıǵıladı. Ádebiy tilde durıs sóylew normalarınıń jıynaǵın fonetikanıń orfoepiya tarawı izertleydi. Bunda tilimizdiń seslik quramınıń qollanılıwı, sonıń menen birge sózler, sóz dizbekleri, sóz quramındaǵı bóleklerdiń (túbir, qosımta) qollanılıwı da úyreniledi. Sebebi, orfoepiya milliy til ushın sóylewdiń normada bolıwın talap etedi. Bunday sóylewdi normaǵa túsiriw – ádebiy til ushın júdá zárúr. Sebebi, ádebiy til tiykarında radio esittiriw, teatr, gazeta, jurnallar, oqıw, oqıtıw. ulıwma sóylewge baylanıslı bolǵan barlıq jámiyetlik isler alıp harıladı. Orfoepiyalıq norma – tilimizdiń seslik sisteması tiykarında dúziledi. Sebebi, sesler sóz quramında kelgende qasındaǵı sesler menen beyimlesip, únesip otıradı. Bunday jaǵday sóylewdiń barısında sózdiń biraz ózgerip aytılıwına múmkinshilik jasaydı. Sonlıqtan, usınday sóz ishindegi bolatuǵın ózgerisler esapqa alınıp, ádebiy tildiń normaları islenip shıǵıladı. Sebebi, til – xalıqtıń ruwxıy baylıǵı.

Hár bir xalıqtıń ádebiy tilinde seslerdiń aytılıwınıń ulıwmaǵa birdey hám qalıplesken normaları boladı. Olar haqqındaǵı qaǵıydalardıń jıynaǵı orfoepiya dep ataladı. *Orfoepiya – grektiń orthos – durıs, epos – sóylew* degen sózlerden jasalǵan termin. Hár bir ádebiy tildiń orfoepiyası sesler menen ses dizbekleriniń durıs aytılw qádelerin ǵana emes, sonıń menen birge sózler menen frazeologizmlerdiń de durıs aytılw qádelerin qamtıydı.

Sózdiń quramındaǵı sesler yamasa sózlerdiń aralıǵındaǵı sesler bir-biri menen óz ara únesip, úylesip aytıladı. Sóylewde olardıń únesligin saqlap aytıw ushın tildiń seslik sistemasınıń tábiyatın, seslerdiń bir-birine tásir etiw zańlılıqların jaqsı biliw zárúr.

Sözler menen söz dizbekleriniñ jazılıwı menen aytıluwınıñ bir-birine hár qashan say keliwi shárt emes. Tillerdiñ hár qaysısında jazılıwı menen aytıluwınıñ arasında hesh qanday ayırmashılıq holmaytuğın sózlerdiñ bar ekenin köremiz. Biraq, hámme waqıtta bunday bola bermeydi. Misalı: sónbedi – degen sózdi jazılıwına qarap, dál solay oqıw orfoepiyalıq jaqtan durıs bolmas edi. Onı aytqanda, sózdiñ ishindegi seslerdiñ bir-birine tásir etiw, soğan sáykes óz ara únlesiw ózgesheliklerin saqlaw zárúr. Ol sóz *sónbedi* türinde aytıladı.

Insan ana tildiñ názikligin tanıy bilse, sózlerdiñ ayırmashılıqların qabıllawğa beyim bolıp baradı, onıñ aqlı basqa xalıqlardıñ tilin meñgeriwge tayarlanadı. Sózlerdiñ suhlıgın, ótkirliğin shın júregi menen qabıl etiwı artıp baradı. Sebebi adamnıñ sóylew mádeniyatı – onıñ ruwxıy mádeniyatınıñ aynası. Ádebiy tildiñ orfoepiyalıq normasını dúziwde usı talaplar eske alınadı. Tildiñ eki tárepi bolğan jazıw menen sóylew bir-biri menen tıgız baylanıshlı. Biraq kópshilik orınlarda bul ekewi bir-biri menen sáykes kele bermeydi.

Ayırım dawıshlı seslerdiñ aytıluwı. Ádebiy tildiñ jazıw menen sóylew normaların dúzgende bul sáykessizlikler eske alınadı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde geypara sózler erin únlesligine sáykes aytıladı: túlkú, qulun, bólók, shórók hám t.b. Biraq, bul sózler jazıwda orfografiyalıq normağa sáykes jazıladı.

Aa-Áá dawıshlıları. «A» sesi juwan, til artı, ashıq dawıshlı ses. Al «Á» sesi bolsa, jıñıshke, til aldı, ashıq dawıshlı ses. «A» sesi tilimizde sózdiñ tiyisli barlıq buwınlarında qollanıladı. Misalı: paxta, qala, bala, paxtağa, qalada, balalar. Al «Á» sesi kópshilik orında sózdiñ birinshi buwınında, geypara sózlerde ekinshi, úshinshi buwınlarda qollanıladı. Misalı: hákke, máhál, másláhát.

I. Geypara jağdaylarda «a» sesi qasındağı seslerdiñ tásir etiwiniñ nátiyjesinde jıñıshke bolıp aytıladı. Misalı: iláj (ilaj), intá (inta), ráxmet (raxmet).

II. Ayırım internacional sózlerde qasında kelgen jıñıshke buwınıñ tásirinen jıñıshke «á» sesine uqsap aytıladı. Misalı: artist, armiya, albom, gazeta, lager, akademik, akt, apteka, akademiya.

1. **Oo-Óó-Ee** dawıshı sesleri. «O» juwan, til artı, erinlik, ashıq dawıshı. Túpkilikli sózlerde tek dáslepki buwında qollanıladı. Al ayırım orınlarda ekinshi buwında qollanıwı ushırasadı. Sózdiń basında kelgende qos erinlik «w» sesi menen *wo* bolıp qosılıp esitiledi. (w)oqıw, (w)ol. Ayırım internacionallıq sózlerde úshinshi, túrtinshi buwında da ushırasadı: agronom.

«Ó» - til aldı, erinlik, ashıq dawıshı, «O» - sesiniń jıńışke jubayı. Qaraqalpaq tilinde dáslepki buwında qollanıladı. Bul da sózdiń basında kelgende *w* sesi menen qosılıp *wo* bolıp esitiledi. Mısalı: (W)Ótebay, (w)ót, (W)Ótesh, (w)ós, (w)ósimlik.

«E» - jıńışke, til aldı dawıshı. Qaraqalpaq tilindegi sózlerde esitilgen orınlarda qollanıladı. Aytıwda *y* menen qosıp esitiledi: (y)etik, (y)er, (y)eńbek. Rus tili arqalı kirgen kópshilik sózlerde ashıq ayıladı: telefon, telejka. Al tilimizde rus tilindegi *e(ɛ)* sesiniń bizde bolmawına baylanıshı, ornına «e» sesi qollanıladı. Mısalı: ekonomika, elektr, ekskavator hám t.b.

2. **I, i, u, ú** dawıshı sesleri qısıq dawıshılar dep júrgiziledi. Bular kópshilik sózlerde ayılıwı sozımlı bolıp, ózleriniń tiykargı jaǵdayında ayılısa (*biz, jır, jup, tur, júz, júzim*), al *sirt, kimseń, qutır, kútti, ilayıq* sózlerinde kúshli ayılıp, burınıǵa qaraǵanda biraz qısqa ayıladı. Al rus tilinen kirgen sózlerde *ı, i* sesleri bir qansha sozılınqı ayıladı (yamasa rus tilindegi «u») sesleriniń ornına qollanıladı hám sonday bolıp bir qansha sozılınqı ayıladı. Mısalı: kino, Kiev, kiosk, brigada, institut, fizika.

«U» - sesi qısıq, til aldı, erinlik dawıshı. Bul qaraqalpaq tili sózleriniń dáslepki buwında, ayırım sózlerde keyingi buwında ushırasadı. Mısalı: *usi, ullı*. Al kópshilik jaǵdayda birinshi buwında kelgende ekinshi buwında da sonday bolıp ayıladı hám esitiledi. Biraq jazıwda qollanılmaydı. Mısalı: *qulu(ı)n, julı(ı)n*.

Rus tilinen kirgen sózlerdegi bul sesler qaraqalpaq tilindegi sózlerge qaraǵanda birqansha sozılınqı ayıladı.

«Ú» - sesi de qısıq, erinlik, til ortası dawıshı. Qaraqalpaq tilindegi kópshilik sózlerde birinshi buwında qollanıladı. Sóylew dáwirinde ekinshi buwında da esitiledi. Biraq jazıwda qollanılmaydı. Mısalı: *túlkú(i); kúlkú(i); súlgú(i)*.

Ayırım dawıslı seslerdiñ bunday özgerisler menen ayılıwı singarmonizm nızamına baylanıslı. Bul seslerdi durıs aytıw orfoepiyalıq qádelerdi durıs qollanıwdıñ tiykarı bolıp xızmet etedi.

Ayırım dawıssız seslerdiñ ayılıwı. Qaraqalpaq tilinde geypara sózlerdegi sesler qoñsılas kelgen seslerge tásir jasap, olardıñ ózine sáykeslenip keliwine beyimleydi. Misalı: *bashshı (basshi), dushshı (duszhi), hojjap (bozjap)* hám t.b. Bunday jaǵday sóylewde qollanılganı menen jazıwda orfografiyalıq norma eske alınıp qollanıladı.

Sóylewde geybir sózdiñ dialekt variantları qollanıwı ushırasadı. Misalı: *senner (senler), jánnı (janlı)* hám t.b.

Solay etip, hár bir tildiñ ózine tán bolǵan sóylew norması boladı. Sol normaǵa sáykeslene otırıp sóylew, ádebiy tildiñ qáliplesip barıwına, qollanıw órisiniñ keńeyiwine múmkinshilik jasaydı.

Dawıslı sesler menen qatar dawıssız sesler sóz quramında tikkeley qatnasıp otıradı. Biraq, dawıssızlar dawıslılardıñ ıńǵayına, yamasa ayılıwına qaray beyimlesip, birde juwan, birde jıńshke ayılıp otıradı. Misalı: *has/bes; qas/kes; tas/tes; jan/jin.* Bunday dawıssız seslerdiñ dawıslılardıñ ıńǵayına beyimlenip juwan-jıńshke esitiliwi sestıń ózgesheligin bildirmeydi yamasa basqa ses dep qaralmaydı, al sol sestıń dawıslıǵa sáykeslengen reńki dep qaraladı.

Sonday-aq, dawıssız sesler sózde qaysı orında (sózdiñ basında, ortasında, keyninde) qollanıwına baylanıslı da ayırım ózgeshelikler menen ayıladı. Ásirese, eki dawıslınıñ arasında kelgende juwısqı ayıladı: *apa, taba, kerek, sebep* hám t.b. sózlerde *p, h, q* fonemasınıñ tiykarǵı reńkleri jabısqı bolıwına qaramastan olar juwısqı túrde ayıladı.

Dawıssız *v, f (s), (sh)* sesleri qaraqalpaq tilinde shetten kirgen sózlerde ǵana qollanııp, ózleriniñ ayılıw norması menen qabıl etilgenlikten, sol normaǵa sáykes ayıladı. Házir «u» sesiniñ ornına «e», «y» sesiniñ ornına «ch» birikpeleri qollanıladı hám sol birikpe boyınsha ayıladı. Al kópshilik adamlardıñ sóylew dáwirinde «v» sesin «b» sesi menen, «f» sesin «p» sesi menen shatastırıp ayıwı

ushurasadı. Bunday jaǵday sóylew normasınan shetlewge alıp keledi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Orfoepiya degende ne túsinesiz?
2. Qaraqalpaq tilindegi ayırım dawıslı seslerdiń aytılwına misaller keltiriń.
3. Qaraqalpaq tilindegi ayırım dawıssız seslerdiń aytılwın túsindirip beriń.
4. Qaraqalpaq tilindegi orfoepiyalıq sózlikler haqqında ayıp beriń.
5. Qaraqalpaq tilindegi túbir menen qosımtanıń aytılw normaların ayıp beriń.
6. Sóylew tili menen ádebiy til arasındaǵı, ádebiy til menen dialekt arasındaǵı ózgeshelikler degende ne túsinesiz?
7. Orfoepiya tildiń qanday normaların bassılıqqa aladı?

Tayanış túsinipler

Orfoepiya – (grek. *orthos* – «durıs» + *epos* – sóylew). Bizińshe «durıs sóylew» degen máni bildiredi.

Dawıssız seslerdiń orfoepiyası - kombinatorlıq hám poziciyalıq jaǵdaylar tásirinde bolatuǵın hádiyselerge baylanıslı boladı.

Ózlestirmelerdiń orfoepiyası – ayırım dawıslı hám dawıssızlar qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq nızamlılıqlarına baylanıslı ózgerisler menen aytıladı.

JAZIW HÁM IMLA

Ádebiyatlar: 6 [169-181-b.];14; 20;23

§ 23. Jaziw hám onıń áhmiyeti

Biz oy-pikirimizdi awızsha sóylew arqalı yamasa jazıw arqalı basqalarǵa bildiremiz hám basqalardıń oy-pikirin tıńlaw arqalı yamasa oqıw arqalı bilemiz. Awızsha sóylew de, jazıw da álbette, tillik qurallar arqalı iske asadı. Bulardıń ekewi arqalı da oy-pikir júzege shıǵadı. Biraq awızsha sóylew menen jazba sóylew birdey emes. Awızsha sóylewde sóylew aǵzaları, esitiw aǵzaları qatnasadı hám sóylew sol payıtta iske asadı. Awızsha sóylewde sóylewshiniń hám tıńlawshiniń qatnasıwı zárúr. Jazba sóylewde qaǵazǵa yamasa qalegen materialǵa túsirilgen, kóriw arqalı qayta tiklenetuǵın (oqılatuǵın) tańbalar qatnasadı [6:169-b.].

Jazıwda hár tárepleme oylaw, tolıqtırıw, dúzetiw hám dál kerekli sózlerdi tańlaw arqalı oy-pikirdi oqıwshıǵa anıǵıraq jetkeriw múmkinshiligi boladı. Sonday-aq, jazıwdan paydalanǵanda materialdıń kerekli jerin tawıp alıp, oǵan ayırıqsha diqqat qoyıp oqıw múmkin.

Jazıwsız ilim haqqında hátte oylaw da múmkin emes. Adamzattıń aldıńǵı oy-pikirleri, bilimi áwladtan-áwladqa ásirler dawamında jazıw arqalı ótip keledi. Solay etip, ilimniń rawajlanıwı, jetilisiwi onıń tariyxı menen, jazıw menen tıǵız baylanıslı. Házirgi dáwirde jazıwdıń oǵada keń tarawı, baspa isleriniń kórilmegen dárejede rawajlanıwı jazıwdıń oǵada úlken áhmiyetke iye ekenin tolıq tastıyıqlaydı.

Grafika haqqında túsiniq. Ses penen hárip arasındǵı qatnastı bildiriwshi qaǵıydalar sistemasi, yamasa sestıń jazıw tańbalarınıń sistemasi **grafika** boladı. Házirgi grafikada az sandaǵı shártli tańbalar (háripler) arqalı oy-pikirimizdi jazba túrde tolıq bayanlay alamız.

Hárip – sestıń jazıwdaǵı shártli tańbası. Sesti aytatuǵın bolsaq, háripti jazamız, kóremiz, oqıymız. Sonlıqtan, sestı fonetikada úyrensek, háripti grafikada úyrenemiz.

§ 24. Jazıwdıń tariyxı

Adamzat jámiyetinde, onıń mádeniy turmısında jazıwdıń áhmiyeti júdá úlken. Xat jazıw, xat oqıw ol arqalı ekinshi bir adamǵa óz pikirini bildiriw usılı – adamzat jámiyetindegi qolǵa kirgizgen teńi joq jeńislerdiń hám oylap tabıwshılıqtıń biri xat jazıw, – dep atap ótken edi H.Hamidov¹¹.

Hár qanday jazba tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı sol tilde jazıwdıń payda bolıwı hám rawajlanıwı menen tikkeley baylanıshlı. Jazıwsız jazba ádebiy tildiń qalıplesiwi, rawajlanıwı haqqında hesh qanday sózdiń de bolıwı múmkin emes. Óytkeni tek jazıw arqalı ǵana jazba ádebiy til júzege keledi. Adamlar óz pikirlerini jazıw arqalı da ańlatadı, bir-biri menen óz ara qatnas jasay aladı. Sonlıqtan da adamlardıń qarım-qatnas jasawı ushın jazıwdıń tutqan roli úlken.

Jazıw mádeniyattıń eń belgili máseleleriniń biri bolıp esaplanadı. Jazıw mádeniyat penen ádebiyattıń keń xalıq massasına taralıwı menen onıń en jayıp ósip rawajlanıwında úlken qural bolıp tabıladı. Jazıw arqalı ulıwma mádeniyat, ilim, texnika, kórkem óner hám t.b. rawajlanadı hám ulıwma xalıq mápine aylanadı. Sonlıqtan da jazıwsız hesh qanday civilizaciya bolıwı múmkin emes.

Ataqlı tyurkologlar tárepinen anıqlanǵan eski túrkiy jazıw estelikleri túrkiy xalıqlardıń hámmesine de tiyisli dewge boladı.

Tyurkologiyalıq ádebiyatta ana tiliniń tiykarında qurılǵan óziniń jazba ádebiy tili bolǵan Orta Aziya xalıqları ushın «chaǵatay tili», «eski ózbek tili» ádebiy til sıpatında qollanılǵanlıǵı dálillenedi. Akademik A.P.Samoylovich bul eski ádebiy tildi islam dáwirindegi Orta Aziyanıń túrkiy ádebiy tili dep atawdı usınadı. Al, belgili tyurkolog A.M.Sherbak eski ózbek tilin «janlı xalıq tili», al chaǵatay tilin, eski ózbek tili ushın orinsız ekenligin, óz shıǵarmaların *eski ózbek tilinde dóretken shayırlardıń* (Lutfiy, Nawayı) óz ana tilin «chaǵatay» dep atamastan, «túrkiy» dep

¹¹ Хамидов Х. Қарақалпақ жазығы хақында. «Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер», Нокис, 1971, 40-б.

atağanlığın, tariyxıy kóz qarastan qarağanda, «türkiy» eski ózbek jazba ádebiy tili ekenligin atap kórsetedi ¹².

Solay etip, eski dástúr boyınsha qaraqalpaq xalqınıń turmısında da sol «türkiy» dep atalatuğın eski jazba ádebiy tili qollanıldı. Ol jazba tilde dóretilgen qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı shıǵarmaları tilinen ózgeshe edi. Máselen, mámleketlik hújjetler, qatnas qaǵazları rus imperatricası Elizaveta Petrovnanıń atına jazılǵan qaraqalpaq antları mine usı «türkiy» dep atalatuğın jazba ádebiy til tiykarında jazılǵan. Eski jazba til qaraqalpaq xalqınıń sóylew tilinen alıs edi. Onnan tek az sandaǵı topar ǵana paydalana aldı. ol kópshiliktiń talabına juwap bere almadı.

Jazba tańbalardıń rawajlanıw tariyxına, qaysılarınıń eń áyyem, al qaysılarınıń sońıraq payda bolıw izbe-izligine qaray jáne til birliklerin abstrakt hám konkret túrde kórsetiwine qaray qanday til birligin anlatıwına qaray hám t.b. kompleks jaǵdaylarǵa haylanıslı jazıwdıń túrlerin tórtke bólip kórsetiw múmkin.

1. *Piktografıyalıq jazıw.* (*piktus*-súwret, *grapho*-jazaman – latinsha). Jazıwdıń eń áyyemgi túri piktografıyalıq jazıw bolıp, onı súwret jazıwı dep te ataydı. Piktografıyalıq jazıwda jeke sózler tańbalarbaydı, al tutas oy-pikir shamalap, siltep, dusmallap abstrakt túrinde bildiriledi. Piktografıyalıq jazıw – *piktogramma* delinedi. Piktogrammalar – seslik tildegi sózlerdi emes, tikkeley zatlar menen is-háreketti súwretleytuğın tańbalar (súwretler) bolǵanlıqtan, piktogrammaların mánisin hár túrli tilde sóyleytuğın adamlar úsine alatuğın bolǵan. Piktografıyalıq jazıw menen oydı tolıǵı menen jazıp jetkeriw múmkin bolmadı. Piktografıyalıq jazıwdıń ayırım elementleri házirgi kúнге shekem saqlanǵan. Mısalı: jol qádelerin bildiretuğın belgiler, qasıq hám vilkanıń súwreti (asxana).

2. *Ideografıyalıq jazıw.* (*idea*-túsinik – grek). Jazıwdıń bul túrińin payda bolıwı piktografıyalıq jazıwdan keyingi dáwirge tuwra keledi. Ideografıyalıq jazıw – *ideogramma* delinedi. Ideogrammada tańbalar túsiniklerdiń simvoli, shártli belgisi retinde

¹² Насыров Д.С., Бекбергенов А. Қарақалпақ жазыуының кәлипесийи хәм раўажланыуы. //Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы, №4. 1984. 16-17-б

jumsaladı. Ideogrammalardı oqıw ushın aldın-ala tayarlıq kerek boladı. Ideografıyalıq jazıwdıń kórinisleri házir de ushırasadı: 2, 3, +, !, ? belgileri hám t.b.

3. *Sillabografıyalıq jazıw*. (*sullabe-buwin* – grek). Bunday jazıwda hár bir buwin ayırıqsha tańba menen belgilenedi. Solay etip shártli tańbalar olar ańlatatuǵın sózdıń seslik tárepine jaqınlasadı. Sillabografıyalıq jazıw úlgilerine eski hind «divanagarı» jazıwı, tibet, efiop jazıwları jatadı.

4. *Fonografıyalıq jazıw*. (*phone-ses* – grek). Jazıwdıń eń jetiliskeń turi fonografıyalıq jazıw. Bul jazıw arqalı sózlerdiń fonetikalıq quramı, grammatikalıq qurılısı anıq ańlatıladı. Seslik jazıw boyınsha hár bir seslik tiptiń (fonema) óziniń shártli tańbası boladı, olardı *háripler* deydi. Bizdiń házirgi jazıwımız eń jetiliskeń jazıw bolıp, bul *seslik jazıw* dep te ataladı. Seslik jazıw bizdiń eramızdan burınǵı VII-VI ásirlerde áyyemgi grek tilinde qalıplesken. Grek álipbesi tiykarında *latin álipbesi* dúzilgen.

§ 25. Álipbe

Jazıwda jumsalatuǵın barlıq háripdlerdiń qabıl etilgen belgili bir tártip penen izbe-iz jaylastırılıwı *álipbe* dep ataladı. Álipbe sózi *álip*, *be* degen arab háripleriniń atunan kelip shıqqan. *Alfavıt* – sózi grek háripleriniń atunan payda bolǵan. Grekshe a-alfa, v-vita dep atalǵan. Qaraqalpaq tili jazıwınıń tariyxında arab, latin hám rus grafikası tiykarında dúzilgen álipbeni ushıratamız.

XX ásirdegi qaraqalpaq tili jazıwınıń dúzilip rawajlanıwında hám onıń jetilisiwinde tiykarınan tórt dáwirdi atap kórsetiwge boladı.

I. Reformalanǵan arab álipbesi (1924-1929-j.j.).

II. Latinlasqan álipbe (1930-1940-j.j.).

III. Rus grafikası tiykarındaǵı álipbe (1940-1990- j.j. deyin).

IV. Latinlastırılǵan házirgi qaraqalpaq álipbesi.

Arab jazıwınan basqa da túrkiy xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da XI ásirdeń baslap paydalanǵan.

§ 26. Qaraqalpaq álipbesiniń tariyxıy qálplesiw jaǵdayları

1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı dúzilwine baylanıshı eldiń dúzilisi, ekonomikası hám mádeniy turmısında kórilmegen jańa dáwir siyasatı iske astı. Usı jıldan baslap qaraqalpaq tiliniń baspa sózi payda boldı, jazıwı rawajlana basladı. Bunnan burın jazıw joq eken degen túsinik kelip shıǵpawı tiyis. Bunnan burın arab grafikası tiykarında jazıw boldı. Biraq, bul kópshilikke ortaq emes edi. Buǵan tek oqımshı adamlardıń ǵana qoh jetetuǵın edi.

1924-jıldan baslap jetilistirilgen arab grafikası tiykarında qaraqalpaq álipbesi qabıl etilip, gazeta, jurnal, dáslepki oqıw kitapları shıǵarıldı.

1928-jılı Qaraqalpaqstan Álipbe Komissiyasınıń sheshimine sáykes latin grafikası tiykarındaǵı jańa qaraqalpaq álipbesine ótiw máselesi sheshildi. Bul 1929-30-oqıw jılınan baslap iske astı. Ol qabıl etilgen qaraqalpaq álipbesi mınalar edi: a, v, c, d, a', e, f, g, h, x, b, i, j, k, l, m, n, n', o, o', r, p, q, s, t, u, v, y, z, ş, ç.

Bul jańa álipbege ótiw máselesi 1936-jılǵı orfografiya boyınsha ótkerilgen konferenciya qabıl etildi hám qollanıla basladı. Bunda 32 hárip, sonnan 9 dawıshlı ses bolıp bekitildi.

1940-jıldan baslap kirill grafikası tiykarındaǵı jańa álipbe qabıl etilip, qaraqalpaq jazıwı kirill grafikası tiykarına ótti. Bul qabıl etilgen álipbede dawıshlı fonemalar ushın : a, c, o, y, ы, и; dawıssızlardı bildiriw ushın: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ, ч, қ, ғ, х háripleri qabıl etildi, sonday-aq ю, я, э, ь, ь belgileri qabıl etildi.

1957-jılı 28-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi tárepinen jańa joba tastıyqlandı. Álipbedegi háriplerdiń sanı 41 bolıp, ornalasıw tártibi tómendegishe: a, e, o, y, ы, и, э, ү, ө (bul 9 hárip dawıshlılar ushın), б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ, ч, қ, х, ф (bul 26 hárip dawıssızlar ushın), ё, ю, я, ь, ь, э (bular birikken sesler hám shártli belgiler ushın xızmet etti).

Ǵárezsizlikke erisken túrkiy tilles Respublikalar menen bir qatarda Qaraqalpaqstan Respublikası da óziniń milliy jazıwın latin grafikasına tiykarlangan álipbege ótkerdi. Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq tiliniń jańa álipbesi on ekinshi shaqırıq

Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesi on besinshi sessiyasında (1994-jul 26-fevral) 31 hárip bolıp qabil etilgen edi.

Latin grafikasına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń nızamına ózgerisler kirgiziw haqqında (1995-jul 25-may) qarar qabıllandı. Ózgerisler kirgizilgen álipbe birinshi shaqırıq Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesi on besinshi sessiyasında (1995-jul 29-dekabr) 32 hárip bolıp qabil etildi. Qabil etilgen álipbeniń qaraqalpaq tiliniń ózine tán seslik ózgesheliklerin bildiretuǵın bes háribi: A'a', G'g', N'n', O'o', ÚÚ ústin belgisi menen bir hárip háripler birikpesinen turatuǵın etip alındı.

2016-jıldıń 10-iyun kúni Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesiniń sessiyasında “Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqında” ǵı nızamǵa qosımshalar hám ózgerisler kirgiziw tuwralı nızamı qabil etildi. “Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqında” Qaraqalpaqstan Respublikası nızamına 2009-jılı 8-oktyabrde kirgizilgen “Túpkilikli sózlerde sóz basında e, o, o' háripleriniń aldınan “y, w” háripleri qosılıp “ye, wo, wo' ” birikpesi túrinde jazıladı” degen ózgerisler jazıw hám oqıwdı ádewir qıyınlastırdı, tilshi qánigeler hám keń jámiyetshiliktiń bildirgen pikir hám usınısların esapqa alıp bul nızamǵa tómendegi qosımsha hám ózgerisler kirgizildi:

a) 2009-jıl 8-oktyabrde qabil etilgen latin jazıwına tiykarlangan imladaǵı túpkilikli sózlerde sóz basında “e, o, o' ” háripleriniń aldınan “y, w ” háripleri qosılıp “ye, wo, wo' ” birikpesi túrinde jazıladı degen ózgeristi alıp taslaw: sóz basında e, o, o' háripleriniń jazılıwın ádebiy tilimizdiń burınnan qalıplesken norması retinde saqlaw. Sonday-aq, usı nızamniń birinshi hám altınshı bántleri ózgerissiz qaldırılatuǵın boldı. Yaǵnıy, shet tillerden ózlestirilgen sózlerde qollanılatuǵın kirill jazıwındaǵı **е, ch** háripleri saqlanıp qalındı.

b) Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin bildiretuǵın (A'a', G'g', N'n', O'o', ÚÚ) seslerin tańbalaytuǵın háriplerdiń qaptalındaǵı apostrof belgileri alıp taslanıp, háriptiń üstine qoyılatuǵın akut belgisine ózgerildi: **Áá, Óó, Úú, Ў, Ğğ, Nń.**

c) Házirgi hárekettegi qısıq dawışı 1 háribindegi apostrof alıp taslamı "İ" túrinde. yaǵnıy bas háribi akut belgisi menen (İ). kishi háribin (ı) akutsız jazıw. Buringi álipbede bul háriptiń kishi háribi ush elementten ibarat bolǵanlıǵı sebepli jazıwda hám oqıwda qosımsha mashqalalardı payda etetuǵın edi.

d) Sóz basında túpkilikli sózlerde e háribiniń ye birikpesi túrinde jazılıwı (yetek, yer, yemen). al ózlestirilgen sózlerde e túrinde (ekonomika, elektr. energiya) túrinde jazılıwı da qosımsha qıyınshılıqlardı júzege keltirdi. Sebebi, bizden burın latin jazıwına ótken túrkiy xalıqları türk. ázerbayjan, türkmen tillerinde bul eki halatta da e háribin qollanıw tájiriybesi qalıplesken. Sonlıqtan da, jańa imla qaǵıydalarında bul eki xızmet te e háribine júklendi [Qaraqalpaq tili imla qaǵıydalarının jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016. 3-4-b.]. Qaraqalpaq tiliniń jańadan qabıl etilgen álipbesinde seslerdi anlatatuǵın 34 hárip bar.

ÁLIPBE

Qaraqalpaq álipbesindegi háripler, olardıń izbe-iz jaylastıw tártibi menen atları

Q/ı	Baspa	Aytılıwı	Kirill	Q/ı	Baspa	Aytılıwı	kirill
1	A a	a	а	18	N n	ne	н
2	Á á	á	э	19	Ñ ñ	ñe	ñ
3	B b	be	б	20	O o	o	о
4	D d	de	д	21	Ō ó	ó	ө
5	E e	e	е,э	22	P p	pe	п
6	F f	fe	ф	23	R r	re	р
7	G g	ge	г	24	S s	se	с
8	Ġ ġ	ġa	ғ	25	T t	te	т
9	H h	he	х	26	U u	u	у
10	X x	xa	х	27	Ú ú	ú	ү
11	İ i	i	ы	28	V v	ve	в

12	I i	i	и	29	W w	we	ў
13	J j	je	ж	30	Y y	ye	й
14	K k	ke	к	31	Z z	ze	з
15	Q q	qa	қ	32	Sh sh	she	ш
16	L l	la	л	33	C c	ce	ц
17	M m	me	м	34	Ch ch	che	ч, щ

§ 27. Qaraqalpaq tiliniń imlası hám onıń tiykarǵı principleri

Sózlerdi durıs jazıwda olardıń ayılıwı hám esitiliwın esapqa alıp qoymastan, sonıń menen birge basqa da ayırım jaǵdaylar kózde tutıladı. Atap aytqanda, ayırım sózlerdiń grafikalıq qádeler tiykarında ayılıwında bolıp jazıla bermewi tildiń tariyxında jazıwdıń etimologiyalıq, morfologiyalıq hám dástúrlík principlerine, yaǵnıy orfografiyalıq qádelerge baylanıslı boladı. *Imla* – sózlerdi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı hám dawıssız seslerdiń, túbir hám kómekshi hám qospa sózlerdiń bir qıylı durıs jazılıwı haqqındaǵı, ótkerme hám bas háriplerdiń durıs qollanılıwı haqqındaǵı qaǵıydalardıń jıynaǵı. Jazıwda belgili bir orfografiyalıq qádege tiykarlanganda ǵana hámme bir qıylı sawatlı jazıwǵa erisedi.

Sonıń ushın qaraqalpaq tiliniń *imla qaǵıydaları* dep júritiledi. Imla qaǵıydaları tiykarınan tómendegi principlerge súyenedi.

I. Fonetikalıq principler: Bul princip házirgi qaraqalpaq tiliniń imlasında úlken áhmiyetke iye. Óytkeni qaraqalpaq tilinde oǵada kóp sózler qalay ayıtılsa, solay jazıladı. Sózlerdegi seslerdiń ózlerine tiyisli bolǵan grafikalıq tańbaları menen ańlatılıwı *fonetikalıq princip* tiykarında boladı. Bul qaraqalpaq tilindegi eń tiykarǵı princip bolıp esaplanadı. Mısalı: baq-baǵıw, kitap-kitabı. Sóz keynine qosımta qosılıwınıń nátiyjesinde sózdiń ayılıwı (esitiliwi) ózgeredi. Jazıwda da sol ózgeris kórinisi esapqa alınǵan.

II. Morfologiyalıq princip: Biz sózlerdi bárha esitiliwi hoyınsha jaza bermeymiz. Eger onday principlerdi barlıq orında qollansaq, qátelikke jol qoyǵan bolamız. Mısalı: *bas + shı* sózin aytqanda *bashshı* bolıp ayıtıladı. Biraq, sózdiń tiykarǵı túbiri *bas*, al *shı* sóz jasawshı qosımta. Sol qosımtanıń birinshi sesi, ózinen burın

kelgen «s» sesin özine usatıp ózgartip tur. Buǵan súyenip jazǵanda sózdiń tiykarǵı túbirin pútkilley ózgartip jiberemiz. Aytıluwına qarap emes, al sózdiń túbiriniń hám qosımtanıń ádettegi pútinliginiń saqlay otırıp jazılıwı *morfologiyalıq princip* tiykarında boladı.

III. Grafikalıq princip: Bul basqa tillerden kirgen sózlerdi sol tildiń orfografiyasınıń negizine súyenip jazıw degen sóz. Mısalı: morfologiya, leksikologiya, sintaksis, samolet t.b.

IV. Tariyxıy-dástúriy princip: Jámiyetin rawajlanıwınıń barısında sózlerdiń aytıluwı, jazılıwı qalıplesip ketedi. Qaraqalpaq tilinde teńdey, qatara jumsalatuǵın samal-shamal, salı-shalı, saǵal-shaǵal, aylan-aynal, jıynal-jıylan, qıynal-qılan túrindegi sózler ushırasadı. Jazıwda olardıń dáslepkerin (samal, salı, saǵal, aylan, jıynal, qıynal) qollanıw dástúrge aylanıp ketken. Sózlerdiń bunday bolıp jazılıwı *tariyxıy-dástúriy principke* tiykarlanadı.

§ 28. Ayırım háriplerdiń jazılıwı

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwinde hám rawajlanıwında orfografiyalıq qádelerdi belgilew hám sonıń tiykarında orfografiyalıq sózliklerdi dúziw áhmiyetli.

Qaraqalpaq álipbesi hám orfografiyalıq qaǵıydarı jıynaǵı eń birinshi ret 1938-jılı dúzilgen¹³. Bunnan soń 1940-jılı qayta dúzildi hám baspadan shıqtı¹⁴. 1954-jılı K.Ubaydullaev tárepinen «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı» dúzildi. 1957-jılı K.Ubaydullaev hám D.Nasırov penen birgelikte «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı», al 1959-jılı K.Ubaydullaevtin D.Nasırov penen birgelikte «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı» dúzilip, baspadan shıqtı.

¹³ Dawqaraev N., Ayımbetov Q., Ubaydullaev K. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń orfografiyası. Tórtkúl, 1938.

¹⁴ Dawqaraev N., Ayımbetov Q., Ubaydullaev K. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń álipbesi hám orfografiyası. Tórtkúl, 1940.

Latinlastırılğan qaraqalpaq álipbesi hám oğan tiykarlangan imla qaǵıyaların belgili ilimpazlar M.Dáwletov, B.Qutlımuratov hám E.Dáwenovlar islep shıqtı hám baspadan shıǵardı¹⁵.

Qaraqalpaq tiliniń eń sońǵı ózgerisler kirgizilgen álipbesine tiykarlangan imla qaǵıyaların dúziwde K.Ubaydullaev, D.Nasırov tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı”, M.Dáwletov, B.Qutlımuratovlardıń redaktorlıǵında baspadan shıqqan “Qaraqalpaq tiliniń imla qaǵıyaları”, A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenovlar tárepinen tayarlangan “Qaraqalpaq tiliniń imla qaǵıyaların jıynaǵı” (2011) paydalanılǵan. [Qaraqalpaq tili imla qaǵıyaların jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016].

Latinlastırılğan házirgi qaraqalpaq álipbesiniń hám imla qádeleriniń jıynaǵı tiykarınan tómendegidey bólimlerden turadı:

- 1) Álipbedegi háriplerdiń ornalasıw tártibi hám atları.
- 2) Álipbedegi háriplerdiń atqaratuǵın xızmeti.
- 3) Dawıshlardıń jazılıwı (1-11- § qaǵıyaları).
- 4) Dawıssızlardıń jazılıwı (12-36- § qaǵıyaları).
- 5) Túbir hám qosımtalardıń imlası (37-46- § qaǵıyaları).
- 6) Sózlerdiń qosılıp jazılıwı (47-53- § qaǵıyaları).
- 7) Sózlerdiń bólek jazılıwı (54-64- § qaǵıyaları).
- 8) Defis arqalı jazıw (65-74- § qaǵıyaları).
- 9) Bas háriplerdiń jazılıwı (75-85- § qaǵıyaları).
- 10) Sózlerdi ótkermclew (86-90- § qaǵıyaları).

Ее háribi sózlerdiń barlıq esitilgen jerinde jazıladı: *ertek, erik, egin, etik, emlewxana, eki, terek, mektep, egew, shelek, bereket, kesek, iyne, gúze, túye, shege* t.b. Sondav-aq, shet tilinen ózlestirilgen *ekonomika, ekologiya, elektr, ekran, ekskovator, ekvator, eksport, epitet, estrada, estetika, eston, etika, etil, Evropa* sıyaqlı sózlerde jazıladı.

Túpkilikli sózlerdiń basında ye túrinde, shet tillerden ózlestirilgen sózlerde e túrinde ayılǵanı menen jazıwda e háribi jazıladı.

¹⁵ Dáwletov M., Qutlımuratov B. Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám imla qaǵıyaların jıynaǵı. Nókis: Bilim, 1996;

Dáwletov M., Dáwenov E. Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi. Nókis: Bilim, 1997

Añlatıw: Kirilshedege ayırıw belgisi qoyılıp jazılatuǵın ayırım sózler esitiliwınshе buwın qurılısı saqlanǵan halda *obyekt, subyekt, syezd, razyezd (obiekt, subiekt, siezd, raziezd* emes) túrinde jazıladı. [Qaraqalpaq tili imla qaǵıydalarınń jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016, 7-b.]

«Qaraqalpaq tili imla qaǵıydalarınń jıynaǵı» nda 11-paragraf «*Sóz ishinde qatar qollanılatusın dawıslıların imlastı*» dep ataladı hám tómendegi qaǵıydalar berilgen :

1) *Sóz ishinde qatar kelgen ia dawıslıları: aviabilet, diagnoz, material, pianino, radiator, milliard t.b.*

2) *io: radio, biologiya, million, stadion, sociologiya, melioraciya t.b.*

3) *ai: mozaika, novokain, Ukraina t.b.*

4) *oi: alkaloid, ellipsoid, egoist t.b.*

5) *ea, eo: teatr, okean, laureat, teorema, seans, realizm, reabilitaciya, video, meteorologiya t.b.*

6) *ae, oe: aerodrom, poeziya, orfoepiya, mikroelement, koeficient t.b.*

7) *oa: oazıs, kinoaktyor, radioaktiv t.b.*

8) *ie: klient, dieta, gigiena t.b.*

9) *iu: notarius, prezidium, radius t.b.*

10) *ao: kakao t.b.*

11) *ee: reestr, teleekran t.b.*

12) *oo: kinooperator, kooperaciya, koordinaciya, zoologiya t.b.*

13) *uu: vakuum t.b.*

Basqa jaǵdaylarda qatar kelgen dawıslılar qaraqalpaq tilinde dástúrli ayılıwı boyınsha jazıladı: *sanaat, qanaat, saat, jámaát, zúraát t.b.* [Qaraqalpaq tili imla qaǵıydalarınń jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016, 8-b.]

§ 29. Túbir hám qosımtaların jazılıwı

Jańadan dúzilgen imla qaǵıydalarında ayırım túbir hám qosımtaların jazılıwında tómendegidey qaǵıydalar qabıl etilgen:

Aqır birdey eki dawıssızǵa pitken ózlestirme sózlerge qosımta qosılsa, bir dawıssız háriplerdin birewi túsirilip jazıladı: metall-

metali, metaldan, metallar: klass-klasi, klastan, klassiz; kilogramm-kilogrami, kilogramlap, kilogramnan t.b.

Ayırım qospa sózlerdiń, sóz dizbekleriniń aldınǵı sóziniń aqırǵı sesi únsiz bolsa, al sońǵı sóziniń basındaǵı ses dawıslı yamasa únlı dawıssız bolsa, únsiz ses sáykes únlige almasırlılıp ayıladı. Biraq, ol jazıwda esapqa alınbaydı: *aq at, kóp adam, aqpa qulaq, kók alma, kók japıraq, kók jótel* túrinde jazıladı.

§ 30. Kómekshi hám qospa sózlerdiń jazılıwı

Házirgi hárekettegi qaraqalpaq tiliniń imla qaǵıydalarında eki yamasa onnan da kóp sózlerden quralıp, bir túsinikti yamasa bir nárseniń atın bildiretuǵın qospa sózlerdiń sınırları óz mánilerin joǵaltpaǵan bolsa, onday qospa sózler bólek jazıladı: *Aral teńizi, Orta Aziya, temir jol, Jer orta teńizi, Qaraqalpaqstan Respublikası, İlimler Akademiyası, Oliy Majlis, mal sharwashılıǵı, Góne Úrgenish* t.b.

Eki sózden quralǵan qospa sózlerdiń birewi óz aldına bólek turǵanda hesh qanday máni ańlatpaytuǵın yamasa fonetikalıq ózgeriske ushıraǵanda birikken sózler qosılıp jazıladı. Mısalı: qarabaraq, bilezik, belbew, qolǵap, jarganat t.b.

Bir neshe sózlerden dúzilgen qala, awıl, jer, suw atların bildiretuǵın menshikli qospa sózler bas háripten baslanıp qosılıp jazıladı. Mısalı: Xalqabad, Qońırat, Altinkól, Taxtakópir hám t.b.

Hár, hesh, álle, bir, gey sıyaqlı sózler ózinen soń kelgen almasıq, ráwıshler menen qosılıp jazıladı. Mısalı: hárkim, heshkim, állekim, birtalay, báribir hám t.b.

§ 31. Sózlerdi ótkermelew

Jazıp kiyatırǵanda sózdiń bir bólegin ekinshi qatarǵa ótkeriwge boladı. Bul qaraqalpaq tilindegi buwınǵa bóliniw menen tıǵız baylanıslı boladı. Mısalı: *ba-la-lar, mek-tep, baǵ-shı-lıq, ba-lıq-shı-lıq*. Bunda birinshi sózde úsh buwın bolsa, ekinshi sózde eki, úshinshi sózde úsh, tórtinshi sózde tórt buwın bar. Bulardı usı bólingeni boyınsha ótkermeley beriwge boladı. Al tilimizdegi ayırım buwın, yamasa sózlerdi ótkermelewge bolmaydı. Olar mınalar:

1. Bir buwınlı sözlerdi ótkermelewge bolmaydı. Misalı: at, ot, kól, tas, shóp, sport.
2. Bir háripten bolğan buwındı ótkermelewge bolmaydı: ata, ana, aııs.
3. Adamlardıń qısqartılıp jazılğan atları menen ákesiniń atların bólip ótkermelewge bolmaydı: J.Aymırza ulı, A.S.Pushkin, J.Yusıp ulı.
4. Qısqağan sözlerdi ótkermelewge bolmaydı: NMPI, QR, BMSH, AQSH. Usınday sózlerge jalğanğan qosımtalardı da ótkermelewge bolmaydı.
5. Cifr menen qatar turgan hárip, sóz ótkermelewge bolmaydı: 7 «A» klass, 10 kg, 100 sum.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Jazıwdıń tariyxınan maǵlıwmat
2. Álipbe degenimiz ne?
3. Eń áyyemgi grafikalıq jazıw ne dep ataladı?
4. Eń jetiliskeń jazıw ne dep ataladı?
5. Orfografiyanıń qanday principleri bar?
6. Qaraqalpaq jazıwınıń qanday basqıshları bar?
7. Hárekettegi qaraqalpaq álipbesi haqqında aytıp berin.

Tayanış túsinikler

Álipbe - jazıwda qollanılatuǵın háriplerdiń belgili bir tártip penen (sistemalı) ornalastırılğan jıynaǵı.

Grafika - grekshe grapho - «jazıw» degen máni bildiredi.

Diakritikalıq belgiler - háripte qosımsha rawishte biriktirilgen ishara belgileri.

Piktografiya - latinsha piktus - «súwret» hám grekshe grapho – «jazıw» sózlerinen qalıplesken.

Ideografiya - grekshe idea - «túsinik», grapho – «jazıw» sózlerinen qalıplesken.

LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYANÍŇ OBYEKTI, PREDMETI HÁM WAZÍYPALARI

Ádebiyatlar: 2 [9-19], 3 [36-54], 7 [82-86], 5.

§ 32. Leksikologiyanıń obykti, predmeti hám wazıypaları

Leksikologiyanıń obykti – sóz baylıǵı, sózlik quram. Leksika – tildegi barlıq sózlerdiń jıynaǵı, yamasa sózlik degen mánide qollanıladı. Sonlıqtan, bul kópshilik ádebiyatlarda “sózlik quram” dep te júrgiziledi. Tilde qollanılıp júrgen barlıq sózler sol tildiń sózlik quramın quraydı. Leksikologiya grektiń *lexikos* - sózlik *logos* - ilim degen eki sóziniń qosındısı. Bizinshe sózlik haqqındaǵı ilim degendi bildiredi¹⁶. Tildiń sózlik quramın (baylıǵın), mánilerin, rawajlanıw jolları menen onıń nızamlılıqların, qollanıw barısındaǵı ózgesheliklerin izertleytuǵın til iliminiń bir tarawı, *leksikologiya* delinedi.

Leksikologiyanıń predmeti – sóz baylıǵınıń strukturalıq hám sistemalıq qásiyetlerin, rawajlanıw nızamlılıqların, tildiń basqa tarawları (fonetikasi, grammatikasi) menen baylanısın úyreniw.

Leksikologiyanıń wazıypaları – 1) belgili tildiń sózlik quramındaǵı góneriw, jańadan payda bolıw processlerin, tillik hám tillik emes (lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq) qurallardıń qatnasın úyreniw; sóz birlikleriniń funkcionallıq-semantikalıq sıpatlamasın beriw, gónergen, jańa hám zamanagóy qatlamlardı, tematikalıq toparlardı, mikrosistemalardı anıqlaw, tillik hám stillik qásiyetlerdi anıqlaw; studentlerdi leksikaǵa tán teoriyalıq bilimler menen qurallandıırıw, olarda leksika-semantikalıq tallaw kónlikpelerin payda etiw.

§ 33. Leksikologiyanıń túrleri

Leksikologiya tildiń sóz baylıǵın izertlegende eki baǵdarda, birinshiden, sóz baylıǵınıń ulıwma teoriyalıq máseleleri menen

¹⁶ Leksikologiya termini qabıl etilgenge deyin - “sóz káni”, “sóz sanaatı”, “sózlik”, “sózlik quramı” degen terminler menen berilip keldi.

birge, ekinshiden, ayırım tildiñ sóz baylıgınıñ rawajlanıw dárejesi kóz qarasınıan izertlewine baylanıslı eki úlken bólimnen turadı.

Ulıwma tillerdiñ leksikalıq jaǵına tán qubılıslar menen ulıwmalıq nızamlıqlar menen túsiniqler *ulıwma leksikologiyada* qarastırılса, leksikalıq qubılıslar hám ulıwma zańlılıqlardıñ jeke tillerdiñ leksikasında kórinis tabıwı hám hár bir tildiñ sózlik quramı, onıñ rawajlanıwı, ózinshelik ayırmashılıqları jeke leksikologiyada qarastırıladı. Hár bir tildiñ leksikologiyası ulıwma leksikologiyanıñ ulıwma teoriyalıq qaǵıydalarına tiykarlanadı da, belgili bir tildiñ leksikasın izertleydi.

Jeke leksikologiya belgili bir tildiñ sózlik quramın, kelip shıǵıwı menen tariyx dawamında rawajlanıwı kózqarasınan hám sol tildiñ belgili bir dáwirdegi kóz qarasınıan úyreniwı múmkin. Usıǵan baylanıslı leksikologiya tariyxıy (diaxroniyalıq) hám sıpatlama (sinxroniyalıq) leksikologiya bolıp bólinedi.

Tariyxıy leksikologiyada tildiñ sózlik quramı shıǵıstı, dáwirler dawamında qalıplesiwi hám rawajlanıwı, leksikanıñ dórew derekleri tariyxıy jobada izertlenedi. Sıpatlama leksikologiyada (sinxroniyalıq) belgili bir tildiñ belgili bir dáwirdegi (Mısalı: házirgi zamandaǵı) qálpi, sózdiñ mánilik quramı, leksikanı qurawshı derekler, sózlerdiñ aktiv, passiv bólegi, sózlik quramınıñ rawajlanıw jolları, sózlerdiñ mánileriniñ qarım-qatnasına qaray toplanıwı (sinonimler, omonimler, antonimler) hám t.b. máseleler qarastırıladı.

Tariyxıy leksikologiyanıñ birinshi tarawı – etimologiya. **Etimologiya** sózlerdiñ shıǵıw deregin izertleydi, olardıñ dáslepki mánisiniñ qanday bolǵanlıǵın anıqlaydı. Etimologiya ulıwma tildiñ tariyxın biliwde de úlken áhmiyetke iye. Til xalıqtıñ tariyxı menen baylanıslı. Usı kóz qarastan, sózlerdiñ shıǵıwı haqqındaǵı etimologiyalıq izertlewler tariyxıy máselelerdi sheshiwde de áhmiyetke iye. Etimologiyalıq izertlewler erte dáwirlerde birinshi tildiñ quramına basqa tillerden kirgen sózlerdiñ keliw jolların da tariyxıy jaqtan qarastıradı.

Leksikologiyanıñ birinshi tarawı – salıstırmalı leksikologiya tuwısqan tillerdiñ sózlik quramın, ondaǵı sózlerdi birinshi til menen salıstıra otırıp izertleydi. Bunda tariyxıy kóz qarastan

tuwısqan tiller leksikası alıp izertlenedi. Sonlıqtan, salıstırmalı-tariyxıy leksikologiya dep te ataladı.

Sózlerdiń mánilik tárepleri – semasiologiyada qaraladı. **Semasiologiya** sózlerdiń mánilerin hám ol mánilerdiń ózgeriw jolların, semantikalıq zańlılıqlardı izertleytuǵın arnawlı taraw bolıp esaplanadı. Onıń menen baylanıslı leksikologiyanıń birinshi tarawı – onomosiologiya dep ataladı. **Onomosiologiya** zat yamasa qubılıstıń belgili bir sóz benen atalıwınıń sebeplerin qarastıradı. Onomosiologiya zatlar hám qubılıslardıń atalıwı, belgileniwi tuwraı ilim. Onomosiologiya birinshi tarawı – *onomastika* ulıwma atlardı izertleydi. Ol eki bólimnen ibarat: birinshisi **antroponimika** – adam atların izertleydi, ekinshisi **toponimikanıń** izertlew obyektisi – geografıyalıq atamalar.

§ 34. Leksikologiyanıń basqa pánler menen baylanısı

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili leksikologiya kursı til biliminiń basqa tarawları menen ayırıqsha, fonetikası, grammatikası, ulıwma til bilimi, qaraqalpaq tiliniń tariyxı, áyyemgi túrkiy tili, eski qaraqalpaq tili, qaraqalpaq dialektologiyası, stilistika hám sóylew mádeniyatı sıyaqlı pánler menen baylanıslı úyreniledi. Ásirese, házirgi qaraqalpaq tiliniń payda bolıw procesi, bul tildiń jámiyetlik kommunikativ, strukturalıq hám funkcional, sonday-aq, ádebiy til normalarınıń tariyxıy kategoriya sanalıwı haqqında tiykarǵı bilimge iye bolıw ushın sol pánlerge súyenip is júrgiziw talap etiledi.

§ 35. Leksikologiyada sóz baylıǵınıń sistema sıpatında úyreniliwi

Leksikologiya tildiń sózlik quramın sistema sıpatında qarastıradı. Ferdinand de Sossyur tildi sistema, forma sıpatında tanıdı. til hám sóylewdiń antinomialıq qatnasın belgiledi. tildiń sóylewden parq qılatuǵın baslı ózgesheliklerin – tildiń sociallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń. reallıǵın. tildiń sinxroniyalıǵın,

söylewdiñ diaxroniyalıgın, tildiñ mazmun, mağız ekenligin, al söylewdiñ qubılıs ekenligin añlatadı ¹⁷.

Sözlik quram tek söz hám söz dizbekleriniñ ápiwayı, mexanikalıq jıyındısı emes. Óz ara baylanısta bolğan, biriniñ bolıwı ekinshisiniñ bolıwın talap etetuğın söz birlikleri hám elementler sisteması.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikologiya neni úyrenedi?
2. Leksika ne?
3. Leksikologiyaniñ maqseti hám wazıypaları haqqında mağlıwmat berin.
4. Leksikologiyaniñ qanday túrleri bar?
5. Leksikologiya til biliminiñ qaysı tarawları menen baylanısta boladı?

Tayanış túsinikler

Leksikologiyaniñ obyektı – tildiñ sözlik quramı, leksikalıq sistema.

Sözlik birlikler – söz hám söz dizbekleri (leksema hám frazemalar).

Lingvistikalıq faktorlar – tildiñ qurılıshıq hám sistemalıq qásiyetlerinen kelip shıǵatuğın faktorlar.

Ekstralingvistikalıq faktorlar – til rawajlanıwında sırttan tásir etiwshi faktorlar, jámiyetlik-siyasıy sistema, psixologiya, úprádetler, ilim, texnikaniñ rawajlanıwı, ádebiyat, kórkem óner hám t.b.

Leksikologiya – tildiñ sözlik quramın, mánilerin, rawajlanıw jolları menen onıñ nızamlılıqların izertleytuğın til iliminiñ tarawı.

Jeke leksikologiya – leksikologiyaniñ belgili bir til, söz baylıǵı haqqında mağlıwmat beriwshi túri.

Tariyxıy leksikologiya – tildiñ sözlik quramın shıǵısı, dáwirler dawamında qalıplesiwi hám rawajlanıwı, leksikaniñ dórew derekleri tariyxıy jobada izertleydi.

¹⁷ Ferdinand De Saussure Course in General Linguistics. Paris. 1992. 34-b.

Salıstırmalı leksikologiya – tuwısqan tillerdiń sózlik quramın, ondaǵı sózlerdi birinshi til menen salıstıra otırıp izertleydi.

Semasiologiya – gr.semia-belgi+logos-ilim - sóz mánisi hám sol mánilerdiń ózgeriw jaǵdayların izertleytuǵın til ilimi.

Onomosiologiya – zat yamasa qubılıstıń belgili bir sóz benen atalıwınıń sebeplerin qarastıradı.

Etimologiya – sózlerdiń shıǵıw deregin izertleydi, olardıń dáslepki mánisiniń qanday bolǵanlıǵın anıqlaydı.

§ 36. Sóz – tildiń eń áhmiyetli nominativ birligi

Sóz – tildiń tiykarǵı birligi. Óytkeni, sóz hám sóz dizbegi arqalı belgili bir túsinik payda boladı. Jámiyet aǵzaları usılar arqalı ǵana bir-biri menen qatnas jasaydı, pikir alısaı. Hár qanday sóz bizdi qorshaǵan obyektiv shınlıqtıń tilimizdegi anıq sáwlesi bolıp esaplanadı. Biz qanday bolmasın oylaytuǵın bolsaq, yamasa bir nárseni túsinip qabil etetuǵın bolsaq, onda ol tuwralı tildiń materiallıq qabıǵı arqalı ǵana oylap, sol nárseni sóz boyınsha ǵana túsinemiz hám qabil etemiz. Hár bir sózdiń eki tárepi bar: hunıń birinshisi, seslik tárepi bolsa, ekinshisi sózdiń mánilik jaǵı. Bul ekewi bir-biri menen tıǵız baylanıshı boladı. Biraq, bulardıń birligi teńdey emes, al bir-birinen óz ózgesheligine iye bolǵan birlik. Sózler mánisine qaray ekige bólinedi. Bunıń birinshisi mánili sózler, bunda belgili bir máni (túsinik) boladı. ekinshisi - kómekshi sózler, leksikalıq jaǵınan tolıq mánige iye emes, al mánili sózlerge qosılıw arqalı ǵana belgili bir (grammatikalıq) mánige iye boladı:

Mánili sózler	Kómekshi sózler
Atlıq, feyil, kelbetlik, ráwish, sanlıq	Tirkewish, dáneker, janapay

Leksikalıq mánili sózler leksikologiyada, grammatikalıq mánili sózler grammatikada (sóz shaqapları menen baylanıshı) úyreniledi.

§ 37. Leksemalar leksikalıq birlik sıpatında

Leksema til birligi sıpatında tayar túrinde, forması hám mánilik jaqtan pútinlik bolsa, sóz sóylew birligi bolıp tabıladı, leksemalardıń muǵdarı sóz hám sóz dizbeklerinde sáwliclenip, atamalasıp, beyimlesiwi nátiyjesinde bárha kóbeyip baradı. Sóz leksemalardıń hám sóz jasalıw usıllarınıń usaslıq hám qońsılaslıq baylanısları tiykarında anıqlanǵan, anıq forma, mazmun hám xızmet payda etken kórinis bolıp tabıladı. Úsıǵan qaray sóylewde sózdıń túr hám formaların úyreniw, tilde sóz jasaw úlgilerin ajratıw menen, sóz jasalıw úlgileriniń múmkinshilikleri hám ózgesheliklerin anıqlaw menen ushlasıp ketedi. Til birliklerine sistemalıq jaqtan jantasıw, sóz hám leksemanıń parqın anıqlaw til biliminde sóz jasalıw, sózdıń mánilik hám dúzilislik túrlerin úyreniw menen de baylanıshı.

Til – sózlik quram hám onıń tiykarǵı birligi. Sóz til iliminde qospalı kategoriya sıpatında tanıladı, onı sistemalı leksikologiya kózqarasınan bahalaw zárúr. Kórnekli til ilimpazı L.V.Sherbanıń leksikologiyalıq ideyaları boyınsha sózlik quram, sóz hám onıń mánileri haqqındaǵı mashqalalar sistemalıq shólkemleskenlik hám pútinlik kóz qarasınan qaralıwı tiyis. Sózlik quram birden-bir qospalı tıkan, pútin bir sistema, onıń jeke elementleri belgili bir mazmun qatnasıqları arqalı baylanıladı. Leksikanıń qaǵıydaları, yaǵnıy sózlik qaǵıydaları – bul sóz – uǵımınıń dál shınlıqqa paydalanıw qaǵıydası boladı, olar sózlerdiń ózine tán mánileri túrinde qalıplıqta, al mánilerdiń tiykarında qanday bolǵanda da uǵımlar jatadı¹⁸.

Sóz – leksikologiyalıq kóz qarastan jeke birlik sıpatında qaralǵanda da, sol birliktiń qollanıwda sóylewdegi funkcionallıq xızmeti jaǵınan sıpatlaǵanda da kórkem súwretlewde stillik qollanıwı boyınsha táriplengende de ol, birinshiden, sırtqı tárepinen fonetikalıq jaqtan fonetikalıq sóz, ekinshiden, denotat, yaǵnıy referent, úshinshiden, biziń sanamızda payda bolǵan mazmun, máni retinde bahalanadı. Denotat sıpatında sóz ózi ańlatqan zat yaqı qubılıstı bildiredi, mazmun, máni sıpatında – signifikat. Demek, sóz atama sıpatında fonetikalıq pútin sóz, sonday-aq, denotatlıq hám signifikatlıq qatnasqa tiykarlanǵan, tilde

¹⁸ Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С., Щерба Л.В. Лингвист - теорик и педагог. – Л.1982, 89-бет

payda bolgan qospali birlik bolip tabiladi. Sonliqtan da, sóz bul tańba, onda materiallıq, sezimler arqalı uǵınılǵan zat (qubılıs, háreket, halat) ataladı, tilde sózdıń dúzilisi – bul qatnaslardıń qospalı mazmun, máni (signifikat) xızmetin de atqaradı, ekinshiden, ol óziniń mazmunı, mánisi menen (signifikatı menen) zat qubılısqa baylanıslı denotat, tańba, úshinshiden, dál sóylewde pütün kompleks (barlıq semantikalıq úsh múyeshlik) jańa, basqa zattıń tańbası bolıwı da itimal.

Leksema – bul jámiyet aǵzaları ushın tayar túrinde, forma hám mazmunıń birigiwinen turatuǵın, grammatikalıq morfemalardı ózine biriktire alatuǵın morfema túri¹⁹.

Leksemanıń sırtqı tárepi forma – nomema, al ishki tárepi, mánisi, signifikatı – semema. «Sóz mánisin anıqlawda leksemalar sememaların belgilew ushın onı sózlerden ajratıp alıp úyreniw múmkin emes»²⁰. Mánilik ózgesheligine qaray semalar úshke bólinedi: 1. Denotativ semalar, 2. konnotativ semalar, 3. funkcional semalar (wazıypa semaları).

1. Denotativ sema biziń sanamızdaǵı túsiniklerdi, nárselerdi, belgi ózgesheligi, muǵdarın t.b. atap kórsetetuǵın semalar.

2. Konnotativ sema qosımsha mánilerin, stillik boyaw, qollanıw keńligin anlatatuǵın semalar.

3. Wazıypa sema leksemanıń gápte qanday wazıypada, qalıpte sintaksislik dúzilisi, valentligin belgileydi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ne ushın sóz nominativ birlik esaplanadı?

2. Leksikalıq sózler menen grammatikalıq sózler qalay ajıraladı?

3. Leksema, nomema, semema atamaların túsendiriń.

4. Leksemanıń leksikalıq birlik sıpatındaǵı belgilerin túsendiriń.

Tayanış túsinikler

Denotat - lat. denotatum - belgilengen, anlatılǵan - sóz arqalı anlatılatuǵın zat (predmet) denotat yamasa referent dep ataladı.

¹⁹ Nematov X., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiya asoslari. Toshkent, 1995. 35-bet.

²⁰ Qurbaniyazov G. Leksema sememaların anıqlawda leksikalıq konteksttiń roli //Qaraqalpaqstan muǵallımı, 1995, №4. 82-86-betler.

Leksema - hárqanday sózdiń hámme grammatikalıq formalarınıń jıyınıtıǵı. Máselen: bala, baláǵa, balalar, balalarda t.b.

Nomema – leksemanıń seslik tárepi, ataması.

Semema- leksikalıq máni.

Valentlik – leksemanıń dizbek yaqı gáp quramında basqa leksemalar menen baylanısa alıw qásiyeti.

§ 38. Sózdiń leksikalıq mánileriniń túrleri

Sózdiń leksikalıq mánileriniń tiykarǵı úsh tipin atap kórsetiwge boladı. Olar erkin, frazeologiyalıq baylanısqa hám funkcionallıq-sintaksislik sheklengen mánilerden ibarat. Máselen, adam, sulıw, oynaw usáǵan predmet, qubılıs hám olardıń belgileri menen tikkeley baylanıslı leksikalıq mánilerge iye. Olar basqa sózler menen erkin hám keń túrde qollanıla aladı. Mısalı: kishi peyil adam, jaqsı adam, shaqqan adam, isker adam, uzın aǵash, uzın boylı, uzın kóylek, uzın aǵash, top oynaw, shaxmat oynaw, ásten oynaw t.b.

Bir top bala shad oynap jur,

Baslarında máńgi baxıt. (Á.Tájimuratov «Paraxatshılıq kepterleri»).

Bul mısallardaǵı sóz dizbeklerindegi adam, sulıw, oynaw degen sózlerdiń mánileri erkin mániler bolıp esaplanadı.

Al, geypara leksikalıq sóz mánileri tek belgili bir sóz dizbeginiń ishinde ǵana kórinedi, basqa sózlerdiń mánileri menen erkin túrde baylanısa bermeydi, olardıń mánileri qaraqalpaq tiliniń leksikalıq sistemasındaǵı ayırım ishki nızamlıqlar menen belgilenedi. Máselen, telegey, móldir, dut usáǵan sózlerdiń mánisi telegey teńiz, móldir suw, dut toǵay usáǵan frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde ǵana kórinedi. Olar basqa sózler menen erkin túrde qollanıla almaydı, al sheklengen sóz dizbeginde ǵana qollanıladı. Bunday mániler qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq baylanısqa leksikalıq mánilerdi quraydı.

Sózdiń leksikalıq mánileriniń úshinshi tipi funkcionallıq-sintaksislik sheklengen mániden ibarat. Ol sintaksislik funkciyalarǵa baylanıslı belgili bir kontekstte qollanıladı. Bul máni emocionallıq-ekspressivlik xarakterge iye bolıp keledi.

1. Barıp turǵan *kóbiq*, – dedi ol teris burılıp.
2. Ğarq-ǵarq kúldi ólimine quwanıp,
3. Gúńkildesip haram oyılı dońızlar.

(D.Nazbergenov «Pushkin»).

Bul mısallardaǵı *kóbiq*, *dońızlar* sózleriniń usı konteksttegi mánileri sintaksislik shártli mániler bolıp tabıladı. *Kóbiq*, *dońızlar* sózleri bul jerde predmettiń dáslepki tikkeley ataması mánilerin ańlatıp turǵan joq, al sol konteksttiń mazmunına baylanıshı ekinshı mánilerde qollanılıp tur.

§ 39. Sózdiń tuwra hám awısqa mánileri

Sózdiń tuwra mánisi degende onıń dáslepki belgili bir predmet qubılısı ya solar arasındaǵı qatnasqa tán belgilerge baylanıshı payda bolǵan predmetlik – zatlıq mánini túsiniwimiz kerek. Bul predmetlik-zatlıq máni sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde sózler barlıq waqıtta tiykarǵı tuwra mánilerde qollanılıp kele bermeydi. Al, kerisinshe, olar bunnan basqa ózgergen mánide de qollanıla beredi. Biraq barlıq jaǵdayda da sózdiń tuwra mánisi onıń basqa mánilerin anıqlawda, tekserip kóriwde ólshewish bolıp qala beredi.

Semasialogiya sózdiń tiykarǵı mánisin, onıń rawajlanıw jolların házirgi dáwir menen ótkendegi jaǵdayların baylanıshı túrde izertleydi. Sóz – tildegi eń qospalı hám qıyın til qubılısı bolıp esaplanadı. Belgili bir zattıń, qubılıstıń, waqıyanıń, túr-tús, sınımbat, san, háreketiń hám t.basqa túsiniwleriniń atamasın sóz deymiz. Sóz – tildiń tiykarǵı birliǵi. Ol seslik tańbalar menen mániniń birliǵinen turadı. Sózdegi tiykarǵı nárses – onıń atqaratuǵın mánisi. Sózdi aytsaq, belgili bir túsinikti bilemiz. Bunı biz sol sózdiń mánisi arqalı ǵana túsineyimiz. Sózdiń belgili bir seslerdiń ornalasıw sistemasında ayılıwı - onıń forması bolsa, al onıń bildiretuǵın mánisi - sózdiń mazmunı boladı.

Hár bir sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánisi boladı. Sózdiń óz aldına jeke turǵanda bildiretuǵın mánisi **leksikalıq máni** boladı. Mısalı: kitap, oqıdı, qızıl, shaqqan hám t.b. Bul mısaldarda dáslepki kitap – oqıw quralınıń atı, oqıdı – bir zattıń háreketi, qızıl

– zattuń túri, shaqqan – háreketiń belgisi mánilerin bildirip tur. Sonlıqtan sózlerdiń usı bildirip turǵan mánileri leksikalıq máni boladı.

Al sózlerdi toparlarǵa bólip, olardıń hár bir toparınıń bildiretuǵın mánisine qaray grammatikalıq mánisin anıqlawǵa boladı. Mısalı, kitap, qálem, sıya, ton, terek usaqan sózler leksikalıq kóz qarastan hár qaysısı belgilı bir mánini bildirse, grammatikalıq jaqtan barlıǵı bir topardı qurap zattuń atın bildiredi de, sóz shaqqabınan athq dep júritiledi. Sonday-aq, gáp ishinde kelgende de sózler bir-biri menen qarım-qatnasqa túsip, olardıń grammatikalıq mánisi anıqlana túsedi. *Solay etip sózdiń gáp ishindegi atqaratuǵın xızmetine, óz ara qarım-qatnasına hám ulıwma grammatikalıq mánileri jaǵınan bir túrli bolıp keletuǵın sózlerdiń toparın bildiretuǵın mánileri – grammatikalıq máni delinedi.* Bir topar sózlerdiń ózine tán bolǵan ulıwmalıq mánisi grammatikalıq máni boladı. Bir sózde leksikalıq máni de, grammatikalıq máni de bola beredi. Ayırım orınlarda sózdiń leksikalıq mánisiniń ózgeriwi menen onıń grammatikalıq mánisi de ózgeredi. Mısalı: suw degen sóz leksikalıq mánisi bir zattuń atın bildiredi, athq boladı. Suwlı degende sózdiń mánisi ózgeredi hám endi ol kelbetlik bolıp tur (Suwlı kól).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikalıq máni degen ne?
2. Sózdiń leksikalıq mánileriniń tiykarǵı úsh tipin atap ótiń.
3. Sózdiń tuwra mánisi degende ne túsinesiz?
4. Sózdiń grammatikalıq mánisi ne?

Tayanısh túsinińler

Leksikalıq máni – leksemanıń predmetti atawı, añlatıwı.

Leksikalıq sóz – leksikalıq mazmunlı sóz (leksema).

Grammatikalıq sóz – leksikalıq mánisi joq, grammatikalıq mazmunlı sóz (morfema).

Grammatikalıq máni – sózlerdiń grammatikalıq forması.

Sóz mánisi – sózdiń ol táriypleytuǵın predmet hám hádiyse menen baylanısı.

LEKSIKALIQ MONOSEMIYA HÁM POLISEMIYA

Ádebiyatlar: 4 [22-28], 7 [9-13], 14.18

§ 40. Leksikalıq monosemiya

Sóz tiykarınan bir mánini bildiredi. Sonlıqtan sózdıń tiykarǵı mánisin bilip, onı gápte ornı menen durıs qollanǵan jaǵdayda ǵana sózge jan enip, adamnıń aytajaq oyı janлана túseди. Sebebi, sózdıń mánisi kontekstte ǵana ayqınlanıp otradı. Uzaq dáwirdi óz basınan ótkerip kiyatırǵan ana tilimizdegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, sóz dizbeginde kóp mánide qollanılıp, sózdıń órisi, qollanılıw uqıplılıǵı hár qıylı bolıp, rawajlanıp otıra beredi.

Leksikalıq monosemiya – leksemanıń tek bir mánige iye bolıwı. Kontekst sózdıń mánisin dál anıqlawǵa járdem beredi. Tek kontekstte ǵana sózdıń qaysı mánide qollanılıp turǵanlıǵın bilıwge boladı. Sózdıń qosımsha mánileri de, ózergen mánileri de tek kontekstte anıqlanadı. Máselen, jer degen sózdi kontekstten tis ahp qarasaq, predmet haqqındaǵı ulıwma, jıyınawshı mánini ǵana túsiniw menen sheklenemiz. Al onı usı sóz ushıraytuǵın hár túrli kontekstlerde alsa, onda onıń anıqlanǵan, konkretlesken kontekstlik mánilerine iye bolamız.

Monosemiya qubılısı qaraqalpaq til biliminde bir mánilik dep ataladı. Misalı: *kóylek* – lekseması «gezlemeden tigilgen jeńli, jaǵalı juqa kiyim» mánisin, *qosıq* - tórt qatardan ibarat bolıp, belgili bir namaǵa salıp aytıwǵa bolatuǵın poeziyalıq shıǵarmanıń bir túri mánisin bildiredi. Bul leksemalardıń basqa mánileri joq. Bir mánilik tiykarınan terminlerge, basqa tilden ózlestirilgen sózlerge tán: *leksikografiya* (grek tilinen ózlestirilgen termin, til bilimine tiyisli), kitap (arab tilinen ózlestirilgen).

§ 41. Leksikalıq polisemiya

Sóz, ádette, anaw ya minaw predmet, háreket ya olardıń belgileriniń tilimizdegi ataması sıpatında payda bolatuǵınlıǵı belgili. Solay bolǵanda ol dáslep sol belgili bir predmet, háreket ya olardıń belgisi mánisinde boladı. Biraq, sóz xalıq xızmetinde paydalanıw procesinde dáslepki mánisine qosımsha ekinshi

mánilerdi de basına toplay aladı. Máselen, mına mısallardı alıp qarayıq:

1. Ulbosın *basın* kóterip, jırtıq kórpeni tartıp iynine jamıldı. (N.Dávqaraev “Internatta”).

2. Balıqshı emes, orta boylı, qırma saqal, *basında* shapkası bar russha kiyingen jigit edi (sonda).

3. Al ol hesh nársé túsınbegensip, qonaqtan keyin kórpeshelerdi qağıp salıp, oshaqtıń *basların* sıpırdı (T.Qayıpbergenov “Qaraqalpaq qızı”).

4. *Basıń* jas, kóre bereseń... quda qálese jesir qatın mıń qoy aydaytuğın zaman baslangan qusaydı (T.Qayıpbergenov, sonda).

Birinshi hám ekinshi mısallardağı “basıń”, “basında” degen sózlerdiń mánileri perdmét penen tikkeley baylanıslı dáslepki mánilerden ibarat. Olardıń qay-qaysısı da adamnıń bir múshesi, yaǵnıy bası mánisinde qollanılıp tur. Biraq, usı “bas” sózi tek sol mánide qollanılıp qoymastan, úshinshi hám tórtinshi mısallarda birinshi hám ekinshi mısallardaǵıdan ózgeshe mánide, yaǵnıy dáslepki mániden ózgergen túrinde jumsalıp tur, úshinshi mısalda adamnıń emes, al oshaqtıń bası, oshaqtıń dógeregi mánisinde, al tórtinshi mısalda “jassañ”, “jasıń jetpegen” degen mánide qollanılıp tur. Dáslepki eki mısaldaǵı “bas” sóziniń mánisiniń tariyxıy dáwirler dawamında rawajlanıwınan, ózgeriwinen úshinshi hám tórtinshi mısallardaǵı dórendi mániler tuwıp otır.

Polisemiya grektiń *polu* hám *sema* degen eki sózinen kelip shıqqan yaǵnıy kóp hám belgi degendi añlatadı. Zattu turmısta bar uqsas zattuń xızmetine, belgisine uqsatıp ekinshi bir atamadaǵı túsinikti payda etemiz. Nátiyjede sózlerdiń kóp mániligi júzege keledi. Kóp mánililik tilimizdegi sóz mánisiniń awısıwınıń belgili usıllarınıń járdemi menen bolatuǵının, olardıń metonimiyalıq metaforalıq, sinekdoxalıq usıllardan turatuǵını belgili.

Metafora menen polisemiya júdá baylanıslı. Sebebi, sóz mánileriniń awısıwı nátiyjesinde polisemiya ayırım jaǵdaylarda jiyi jasaladı.

1. *Kóziń* awırsa, qolıńdı try (maqal).

Tykarınan alǵanda *kóz* sózi adamnıń belgili múshesi retinde qollanıp tur.

2. *Istiń kózin* tapqan, baxittń ózin tabadı (naqıl).

Adam múshesinen awısıw usılı arqalı istiń (usılın) degen mánige ózgerdi.

3. *Kóz nurtıdı* kewlime shash ta.

Sóyle janım, ármanlarıńdı (K.Raxmanov "Muxabbatım meniń").

Leksikalıq mániler konteksttiń ózinde reallasadı. Polisemantikalıq leksemanıń leksikalıq mánileri arasında oraylıq orındı bas leksikalıq mání iyelewı kerek. Bas leksikalıq mánini belgilep alsaq, basqa leksikalıq mánilerdi ajratıp alıw qıyın emes. Mısallar keltirip óteyik:

Duz – I – leksemanıń bas leksikalıq mánisi.

1. Awqatqa duz saldıń ba?

– Awa.

Biz bul mısalda, asqa salatuǵın awqatlıq dám shıǵaratuǵın kristall predmetti túsinemiz. Eger de bas mánini tawıp kontekstte reallastırsaq basqa mánilerin de tabıwǵa boladı. Mısalı:

- duz
- 1. Qızım, awqatqa *duz* saldıń ba?
 - 2. Omeke júirse, biziń úyden de *duz*-dám tatıp ket!
 - 3. Bul gáptiń *duzı* bar ma sonı aytsı.
 - 4. Biziń úyge *duzıń* tartpadı-ǵoy, jora, mine búgin de.
 - 5. Ulıwma *duzıń da* boladı, awqatıń mazalı bolıptı.

Mine, bul gáplerdi kontekst ishinde qarap otırıp túrli mánidegi leksikalıq mánili polisemantikalıq sózlerdi kóremiz.

1. Predmettiń ózi.

2. Awqat mánisinde.

3. Bul gáptiń mazası bar ma, sirá dámi joq degen mánisinde.

4. Házirgi waqıtlarda *nesiybeń* degen mánide qollanadı.

5. Dám mánisinde kelip tur.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Qanday sózler kóp mánili dep ataladı?

2. Monosemiya haqqında pikir aytıń, mısallar keltiriń.

Tayanish túsinipler

Kóp mánili sóz (polisemiya) - gr.poli «kóp» hám sema «belgi» - bir neshe mánilerge iye bolǵan sóz.

Sóz mánisi - sózdiń ol táriypleytuǵın predmet hám hádiyse menen baylanısı.

Leksikalıq mániler - til birliklerine say bolǵan máni názerde tutıladı.

Sóylew mánileri - leksemanıń sóylew shárayatınan kelip shıqqan halda ańlatatuǵın mánisi.

Bir mánili leksemalar (monosemiya) - bir mánige iye bolǵan leksemalar.

LEKSIKALIQ MÁNI RAWAJLANIWÍ

Ádebiyatlar: 4 [22-28], 7[9-13],14

§ 42. Leksikalıq máni rawajlanıwı haqqında ulıwma maǵlıwmat

Predmet. háreket hám olardıń belgileriniń tuwrıdan-tuwrıa tikkeley ataması negizgi máni bolıp esaplanatuǵın máni menen onnan dóregen dórendi mánilerdi ataw ushın tuwrıa hám awısqaqan mániler degen terminler qollanıladı.

Biraq, tilimizde qollanıwıp kiyatırǵan barlıq sózlerdiń tariyxıy dáwirlerdegi mánilerin anıqlap shıǵıwdıń qıymlıǵına, sonday-aq kúndelikli turmısımızda sózlerdiń biziń házirgi túsiniǵimiz boyınsha negizgi hám dórendi mánilerde qollanıw faktlarına baylanıslı sózlerdiń tuwrıa hám awısqaqan mánilerin anıqlaw zárúr.

Sózdiń dáslepki negizgi máni onıń tuwrıa máni boladı. Tuwrıa máni degende onıń dáslepki belgili bir predmet, qubılıs ya solar arasındaqı qatnasqa tán belgilerge baylanıslı payda bolǵan predmetlik zatlıq mánini túsiniwimiz kerek. Máselen. qaraqalpaq tilinde búrkit, torǵay, ǵaz degen sózlerdiń dáslepki máni, yaǵnıy tiykarǵı predmetlik-zatlıq máni – olardıń quslardıń belgili bir túrlerin anlatıwı. Mine, bul usı sózlerdiń tuwrıa mánilerde qollanıwı bolıp esaplanadı. Mina mısallarda olar tuwrıa mánilerinde qollanıwı tur:

1. *Búrkit* onıń qutandı hasman joqarı kóterip turǵanın kórdi de, qutandı onnan tartıp alıw ushın ózin shaqqanlıq penen tómen urdı (“*Búrkit penen jekpe-jek ayqas*”).

Qaraqalpaq tilinde sózler barlıq waqıtta tiykarǵı tuwrıa mánilerinde qollanıwı kele bermeydi. Al, kerisinshe, olar bunnan basqa ózgergen mánide de qollanıwı aladı. Biraq, barlıq jaǵdayda da sózdiń tuwrıa máni onıń basqa mánilerin anıqlawda, tekserip kóriwde ólshewish bolıp qala beredi. Usı kóz qarastan kelip biz mina mısallardaǵı geypara sózlerdiń mánilerin analiz etip qarayıq. Olarda ayırım sózlerdiń qaysı mánide qollanıwı turǵanın anıqlayıq:

1. Tawdan ushqan *búrkit* boldım,

Qonar jerim bolǵan emes. (Berdaq “*Bolǵan emes*”).

Bul jerde *bürkit* degen sóz óziniń tuwra mánisinde qollanılıp turǵan joq. Shayır bürkittiń qarıwlılıǵına, aybatılıǵına baylanıslı soǵan súyenip, ózin qarıwlı, aybatlı, biraq qonarına jeri joq bürkit edim degen mánide qollanǵan. Mine, bul máni usı sózdiń awısqa mánisi bolıp esaplanadı. Sóz awısqa mánide qollanılǵanda, kóbirek, ol predmetti ya qubılastı tek atap ǵana qoymastan, oǵan qanday da bir mánilik ótkirlik berip te turadı, dáslepki tuwra mánisi menen salıstırıp qaraganda bul mánilik ótkirlik ashıq seziledi.

Solay etip awısqa mánide qollanılǵan sózler kóbinese mánisi jaǵınan emociyalıq ótkirlikke de iye bolıp keliwi múmkin eken.

Sózdiń tuwra hám awıspalı mánileri, olar arıasındaǵı baylanıslı bul tariyxıy dáwirler dawamında udayı bolıp turatuǵın tildegi ózgerislerden ibarat.

Sonday-aq, tariyxıy dáwirlerdiń ótiwi menen geypara sózlerdiń dáslepki tuwra mánileri pútkilley joyılıp, sońǵı awısqa mánisi ulıwma xalıq tárepinen keń qollanılıp ta keliwi múmkin. Bunday ózgerislerge eki túrli usıl sebep boladı. 1) ekstralingvistikalıq sebepler – jámiyetlik-ekonomikalıq ómir, sana hám ańniń rawajlanıwı t.b. 2) lingvistikalıq sebepler – til birlikleriniń sisteması ishindegi múnásibetler. Leksemalardıń leksikalıq mánisiniń rawajlanıw jolları hár qıylı: mániniń awıstıwı, keńeyiwi hám tarayıwı.

§ 43. Sóz mánisiniń awıstıw usılları

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sóz mánisiniń awıstıwı qalay bolsa solay emes, al belgili bir semantikalıq usıllar tiykarında bolatuǵınlıǵın bayqaymız. Mine, usınday semantikalıq usıllardıń biri metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awıstıwınan ibarat. Bul usıl arqalı sóz mánisi awısqanda, anaw ya minaw predmet ya qubılastıń ataması arqalı óz ara túri, forması, háreketi t.b. belgileriniń uqsaslarına qaray ekinshi bir predmet ya qubılastı ataladı. Máselen, biz joqarıda *bet*, *bas* taǵı basqa sózlerdiń tuwra hám awısqa mánilerin qarastırıp edik. Pikirimiz túsiniqlirek bolıw ushın, sol *bet* hám *bas* sózleriniń awısqa mánileriniń qalay payda bolatuǵının anıqlap kóreyik. Biz *bet*, *bas* degende deneniń belgili bir bólegin túsinemiz.

1. Onıń moynı gewdesinen shıǵıp, sozılıp kózleriniń qarashıǵınıń nurı qashıp, erinleri, eki beti, mańlayı kógerip, túsiniń qanı qashıp, awzı qıysayıp ketken (A.Bekimbetov “Gúres”).

2. Basına qamqa bórík, ayaǵına altın gewish mási kiygen bir baybetche arbasın toqtatıp joqarıda turǵan Ziybaǵa kózin tigip, sol jerde taltayıp qarap, toqtap qaladı (Qaraqalpaq xalıq erteklerinen).

3. Men tuwra qaraǵan waqıtta, ol dárhal betin basqa jaqqa burıp jiberdi. (T.Jumamuratov “Muhabbat sırı”).

4. Shaqıldıǵan tayaq birewinen soń birewiniń basına tiyip, awdarıp taslay berdi (A.Begimov “Balıqshınıń qızı”).

Usı adam denesiniń belgili bir bólegi bolǵan *bas* deneniń joqarısında, bet aldında bolıwına baylanıslı olardıń ornalasıwındaǵı belgileri tiykarında *has* hám *bet* sózleri ekinshi zattıń ya qubılıstıń joqarǵı baslanatuǵın bólegi, tárepi hám aldı mánilerin ańlatıwǵa da awısadı. Sol arqalı sózdiń awısқан mánileri payda boladı.

1. Uyasınan shıqqan kún qumlıqtıń ústinen nan japqan tandırdıń háwirindey qıp-qızıl bolıp, taramıslanǵan shashırandı nurın jer betine tarattı (O.Xojaniyazov “Dáslepki báhár”).

2. Biz jigirmalaǵan qızıl ásker eldiń sheti, jawdıń betinde jatırız (M.Dáribaev “Mıńlardıń biri”).

3. Qazıqlarda kúye jegen qurash, látte túyinshikler, júwleriniń bası, dorba sıyaqlı nárseler iliwli turadı (I.Yusupov “Seydan ǵarrınıń gewishi”).

4. Sóz kolxoz basqarması haqqında ekenin ańǵarǵan ǵarrı taǵı da “himm” dedi de, bunnan keyin, artıq-kem sózdiń basına barmadı (K.Sultanov “Paxtakeshtiń balası”).

Bul mısallarda *bet*, *has* degen sózler predmetler arasındaqı uqsas belgiler tiykarında *jerdiń beti*, *jawdıń beti*, *júwleriniń bası*, *sózdiń bası* bolıp máni awısıwına iye bolıp tur.

Jámiyettiń rawajlanıwınıń barısında sóz mánileriniń keńeyiwi, bir sózdiń mánisi keńeyip bir neshe mánide awısıp qollanıw jaǵdayları gezlesip otıradı. Qaraqalpaq tilinde sóz mánisi metaforalıq, metonimiyalıq hám sinekdoxalıq usıllar arqalı awısadı.

1. Metaforalıq usıl (grekshe-awısıw).

Bul usıl arqalı sóz awısqanda qanday da bir zat yaki qubılıstıń ataması arqalı óz ara túri, forması, háreketi t.b belgileriniń usaslıǵına qaray ekinshi bir zat ya qubılıs ataladı. Mısalı: Stoldıń **tuyaǵı**, qazannıń **qulaǵı**, iyneniń **kózi** t.b.

Metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awısıwınan payda bolǵan sózlerdi *metaforalar* dep ataymız. Olar tuǵmıstıń barlıq tarawları boyınsha ushırasa beredi. Metaforalar kúndelikli xalıq sóylew tilinde de, jazba tilde de, ilimde de, kórkem ádebiyatta da jiyi ushırasadı.

Bir nárseni eskertip ótiw kerek. Biz metafora degende til biliminde qanday da bir uqsashlıq tiykarında payda bolǵan awısqan mánilerdi túsinetuǵınımız belgili. Usı usıl arqalı kórkem ádebiyatta kórkem súwretlewdiń tiykarǵı qurallarıńnıń biri sıpatında da metaforalar jasaladı. Bul ekewiniń, yaǵnıy ulıwma qaraqalpaq tilindegi metaforalar menen kórkem ádebiyattaǵı metaforalardıń arasında ayırmashılıqlar bar. Bul ayırmashılıqlar kórkem ádebiyatta kórkem súwretlew qurallarıńnıń biri sıpatında qollanılatuǵın metaforalardıń obrazlıq xarakterinde kórinedi. Máselen, mına mısallardı salıstırıp qarayıq:

1. Aǵın suwdı jaǵalaǵannıń
Sezimi sergip, kewili *keńeydi*,
Tebisindey tamırda qannıń.
Suw toqtawsız aǵıwdı biler.

2. Jer *qushaǵı* misli jupar ańqıydı,
(Usındayda oy keledi hár qıylı),
Miynetimnen mın *dolanıp* jıynaǵan,
Hasıl dalam óz kewlimdey *shalqıydı*.

3. Men uramnıń awzın sizler ushın ashıp qoyǵanım joq!
(S.Arıslanov, "Qońırat").

Bundaǵı *keńeyer* (*kewli*), *tebiskendey* (*qannıń*), *qushaǵı* (*jer*), *dolanıp* (*dalam*), *shalqıydı* (*kewlimdey*) degen sózler obrazlı mániǵe iye. al úshinshi mısaldaǵı awzın (uramnıń) degen sóz onday xarakterge iye emes. Usınıń ózi ulıwma tildegi metaforalar menen kórkem ádebiyatta ayırıqsha qollanatuǵın metaforalar arasındadı ayırıqshalıqtı kórsetedi. Bizinń úshinshi mısalmızdaǵı

awız (uramnıń) formalar usaǵan awısqań mánili sózler kórkem ádebiyatta metaforalar sıpatında qaralmaydı.

Kórkem ádebiyatta súwretlew qurallarınan biri sıpatında qollanılatuǵın metaforalardıń ulıwma qaraqalpaq tilinde sóylewshi jámáát tárepinen tanılǵan máni sıpatında qabil etilgenleri ǵana tildegi leksikalıq mánilerdiń belgili bir túrin qurawı kerek. Al ulıwma xalıqlıq tanımалılıqqa iye boıa almay júrgen, kórkem sóz sheberiniń ayrıqsha stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler ulıwma tarqalǵan leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jeke stillik ottenoklar sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilinde metaforalıq usıl menen jasalǵan mánilerdi, yaǵnıy metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ayrıqshılıǵına qaray úsh toparǵa bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem ádebiyatta da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi. Olar kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanıla almaydı, obrazlılıqqa iye emes. Mısalı: japtıń ayaǵı, iyneniń kózi, júrektiń urıwı, kózdiń nuri, jumıstıń bası, ǵáptiń ayaǵı t.b.

Olar tilde kóp hám jiyi qollanılatuǵın metaforalardan ibarat.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq xarakterge iye metaforalar. Buǵan tiykarınan alǵanda kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi. Mısalı: Söz marjani, názik kewil, tuńǵısh muhabbat, qalǵıǵısh tın t.b.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımалılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda anaw ya mınaw sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline ayrıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı. Mısalı:

1. Óti ásirler quwıp arbasın,
Ál-Beruniy tuwılǵan jerde.
2. Wádesinde taban tirep turıwǵa,
Jańa jıldıń jańa bekkem beli bar.
3. Sańıraw dala, say salada,
Jıtuldaydı ot saǵımı,

Biraq, zorga iler edi.

Qaraganda kóz agımı.

Bul misallardağı *ásirler arbası, jańa jıldıń belı, kóz agımı* degen metaforalar shayırdıń jeke tilindegi stillik ózgeshelikti kórsetetuǵın jeke metaforalar bolıp esaplanadı. Bunday jeke stillik metaforalar ulıwma tildegi jalpı metaforalarday qálegen atamnıń leksikasında ushırasa bermeydi, kúndelikli turmısta aktiv qollanılmaydı. Al jalpı metaforalar bolsa kóriniske iye, ulıwma xalıq tárepinen teńdey túsiniile beredi. Máselen, kúndelikli sóylew tilimizde aktiv qollanılatuǵın *adamnıń belı, attıń belı* degen sóz dizbekleri menen *jıldıń belı* degen sóz dizbegin salıstırıp qaragannıń ózi-aq joqarıda pikirlerimizdi tastıyıqlap ótedi. Sóylew tilimizde biz jıldıń belı dep aytpaymız, ol ele qádimgi ulıwma xalıq tilindegi metaforaday tanımallıqqa iye emes. Shayır, bul sóz dizbegin payda etiwde, álbette, adamnıń belı yamasa haywannıń belı degendege uqsaslıqtan paydalangan, soǵan súyenip metaforanı payda etken, biraq ol tek sol shıǵarmanıń kóleminde ǵana poetikalıq súwretlew quralı, yaǵnıy poetikalıq metafora sıpatında tanıladı.

Solay etip, metaforalıq usıl qaraqalapaq tiliniń leksikasında belgili orındı iyeleydi, sóz mánilerin bayıtıwdagı eń aktiv usıl bolıp sanaladı. Sonıń menen birge kórkem ádebiyatta ol kórkem súwretlew quralı bolıp xızmet etedi.

Metaforalar basqa janlarǵa qaraganda poeziyada ayrıqsha rol atqaradı. Metaforalar arqalı hár qanday jeke sózdıń basındağı mániniń názik ottenogi, stillik kórkemligi, obrazlılıǵı dóreydi. Al poeziya holsa sózdıń usı tárepin kóbirek talap etetuǵın janlardıń birinen ibarat. Sóz mánisin tańlaw, onı kórkem súwretlew quralına aynaldıra biliw álbette, qálem ustalarınıń óz ústinde sistemalı túrde islewine, kónlikpesine, shınıǵıwına, ádetleniwine hám juwapkershiligine baylanıshı. Bul ushın xalıq tiliniń keń múmkinshiliklerinen durıs paydalanıw kerek, óz úlesinđi óz tiliń menen here biliwge talaplanganıń maqul.

2. Metonimiya

Bunda zat yaki qubılıs arasındağı baylanıs tiykarında bir zat ataması menen ekinshi zat qayta ataladı, nátiyjede dáslepki

atamanıń mánisine qaraǵanda pútkilley ózgeshe ekinshi máni payda boladı. Mısalı: *Nawayıdan* sawat ashtım (Berdaq). Bir *kese* ishti. *Úyler* jatıp qalǵan eken. *Jaqsıǵa* jantas (naqıl).

Qaraqalpaq tilinde metonimiyalıq usıl (grekshe qaytadan ataw) menen sóz mánisiniń ózgeriwine sózdiń mánisiniń jay ǵana ózgeriwi dep qarawǵa bolmaydı. Máselen, mına mısallardı alıp qarayıq:

1. Soqır tawıqqa *bári tarı* (naqıl).

2. Bul máhálleri bir qansha *úyler* jatsa da, ele jatpay júrgen Ulman menen Názigúl.... (A.Begimov “Balıqshınıń qızı”).

3. Ol bir *qırmanı* kórdim de degen joq.

4. Aǵa biydiń aldına *dasturxan*, chay qoyıń, balalar, - dep Eshimbet xızmetker balalarǵa buyırıq berdi (A.Bekimbetov “Gúres”).

Bul mısallardaǵı *tarı*, *úyler*, *qırmanı*, *dasturxan* degen sózlerdi olardıń tiykarǵı máni menen salıstırıp qarasaq, onda pútkilley basqasha mánilerge iye bolamız: *bári tarı* - bári birdey degen máni, *úyler* - adamlar degen máni, *qırmanı* - awqattı yamasa ishetuǵın suyıq nárseni, *dasturxan* - nan-shórek degen mánilerde qollanılıp tur.

Demek, metonimiyalıq usıl arqalı payda bolǵan sóz óziniń tiykarǵı mánisinen birotala ózgerip ketedi eken. Mısalı: Alıstan bir *oramal* kórindi...

Qaptalımnan ótken *qızıl kóylekten*,

Jelpigen lep jeliktirdi jas jandı (I.Yusupov).

Bul jerde gáp *oramal*, *qızıl kóylek* haqqında bolıp turǵan joq. Birinshi hám ekinshi mısalda olar arqalı adam (hayal-qız) túsiniledi. Oqıwshı hesh qanday qıyınshılıqsız, birden-aq olardıń awısqaqan mánilerin qabıl etedi.

Metonimiyalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awısıwı házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasında sózdiń kóp mánililigin bayıtıwdıń eń áhmiyetli faktorlarınıń biri bolıp otır. Bul usıl arqalı payda bolǵan máni tek awısqaqan máni ǵana bolıp qoymastan, sonıń menen birge kóbinese obrazlı máni bolıp keledi. Mısalı:

1. Áyne sáske óaqtında sol baydıń balası menen birge bir *postın* kirip keledi (Qaraqalpaq xalıq erteklerinen).

2. Qosıq qılıp aqbas penen jantaqtı,
Geybirewler miynet etpey mal taptı,
Durıs ayırıw ushın *qarani, aqtı*,
Ilgir zeyin sınshı kerek, sın kerek.

3. Sózleri qulaqqa naqma-naq tiyip,
Radioda sóylep turǵan *tili* bar

Mısallarda *postın, qarani, aqtı, tili* degen sózler awısqaq mánilerde qollanılıp tur. Onda *postın* degen sóz onı kiygen adam, *qarani, aqtı* sózleri jaqsı menen jamandı, *tili* degen sóz propagandası degen mánilerde. Biraq olar tuwra mánileri menen salıstırıp qaraǵanda emocionallıq obrazlılıqqa iye.

Metonimiya da, metaforalar usap, ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili quralları sıpatında xızmet etedi. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalıq usıl arqalı awısqaq mánili sózlerden jiyi paydalanadı, sol arqalı stillik ayırıqshalıqlardı, sóz obrazlılıǵın, máni ótkirliǵın dóretip otır.

3. Sinekdoxalıq usıl

Qaraqalpaq tili leksikologiyasında kewil awdarıwdı talap etetuǵın usıllardıń biri pútiniń ornına bóleginiń, bólshegiń ornına pútiniń, birliktiń ornına jalpısınıń, jalpısınıń ornına birliginiń awısıwı arqalı sóz mánisiniń awısıwı bolıp esaplanadı. Bul da sóz arqalı atalatuǵın predmetler menen qubılıslar arasındaǵı jaqınlıq, baylanıs nátiyjesinde payda boladı. Biraq, bólshegiń ornına pútiniń, pútiniń ornına bólshegi, birliginiń ornına pútini, pútiniń ornına bólshegi, birliginiń ornına jalpısı, jalpısınıń ornına birligi atalıw arqalı sóz mánisi awısqaqanda, sol atamaları awmasıp qollanılatuǵın predmetler menen qubılıslar arasındaǵı sanlıq qatnas esapqa alınadı. Bul usıl arqalı awısqaq mániler qaraqalpaq tilinde sinekdoxa (grekshe cunekdoche) dep atalıp kiyatır.

Bul usıl arqalı pütün zattıń ornına bólshegi, yaki bólshegiń ornına pütün zattıń, kóp nárseniń ornına jeke birewiniń ataması almasıp qollanıwı arqalı sóz mánisi awısadı. Mısalı: **Jurt** ne dep otır.

Basın ekew etiw.

Paxta terimde kóp **qol** kerek t.b.

Bir **turnaqqa** zar bolıw.

Qarayǵan **qara kózler** siltidey tındı.

§ 44. Sózlerdiń kóp mániligi (Polisemiya)

Sózdiń kóp mániligin payda etiwge túrli jaǵdaylar sebepshi boladı. Jámiyettiń rawajlanıwı menen jańa uǵımlar dóreydi. Sáykes uǵımlardı ańlatıwshı atamalar arqalı jańadan payda bolǵan zattu da ańlatıw múmkinshiligi iske asadı. Bul tilde bar sózlerge qosımsha máni beriwdi talap etedi. Nátiyjede sóz ekinshi mánige iye boladı. Mısalı: **Ótkir** pıshaq, **ótkir** sóz, **ótkir** kóz, **ótkir** qıyal.

Bul sóz dizbeklerinde *ótkir* sóziniń kóp mániligi sol tilde bar mániler tiykarında sáykes ataması arqalı ekinshi zattu yaqı qubılıstı bildiriw, **ótkir** sózine qosımsha máni júklew negizinde payda bolǵan.

Sinekdoxa da, metonimiya usap, sóz mánisiniń awısıp qollanıw processleriniń bir túrin quraydı:

1. Jalǵız *basıń* ekew bolıp, jarlılıqtı da jeńerseń (A.Bekimbetov, “Gúres”).

2. Siz, jashıǵımnıń sırlası, tallar.

Ax sol jaǵımlı *qol*, júzikli *qollar*. (I.Yusupov, “Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler”).

Bas, *qol* degen sózlerdiń adam denesiniń belgili bir bólegin ǵana ańlatatuǵınhǵı bizge málim. Biraq, bul misallarda *bas*, *qol* degen sózler sol adam denesiniń belgili bir bóleklerin ańlatıp turǵan joq, kerisinshe, jalǵız *basıń* ekew bolıp degende adam, *qol*, júzikli *qollar* degende súyikli qız degen mánide qollanıw tur. Demek, bul jerde *bas*, *qol* degen sózler adam degen mánini ańlatıp, predmettiń bir bóleginiń atalıwı arqalı, onıń pútin turısı, yaǵnıy bólshegi arqalı pútinini túsiniw tur eken.

Kúndelikli sóylew tilimizde *jurt* degen sóz ulıwma alganda jeke emes, al ǵalaba uǵımdı ańlatadı. *Jurt* degende biz xalıq, kópshilik degen mánini túsınemiz. Al endi “Usı *jurt* ne dep otır ózi?” desek, onda *jurt* sózi onday ǵalabalıqtı ańlatpastan, jeke adamdı bildiredi. Sonda biz birliktiń omına jalpınıń awısqanın kóremiz.

Sinekdoxa awısatuǵın atamalar arasındaǵı baylanıs, jaqınlıq kóz qarasınan qaraganda metonimiya menen shegaralas, sonlıqtan da sinekdoxanı kópshilik jaǵdaylarda metonimiyanıń ishinde qarap, oǵan metonimiyanıń eń keń taralǵan túrleriniń biri sıpatında anıqlama beredi. Solay da sinekdoxanı biz sóz mánisiniń awıstıw

ustillarının ishinde ózinshe belgilerine iye bolgan usul retinde úyrenemiz. Sinekdoxanı basqa ustılardan ayıratuğın belgi awısatuğın atamalar arasındağı san jağınan qatnastan, belgiden ibarat. Máselen, qarayđan kóz siltidey tındı degende pútiniń bir ęana bólshegi kóz jalpını - adamlar degendi ańlatıp tur.

Kórkem shıǵarmada jazıwshı sinekdoxa arqalı geypara jağdaylarda súwretlenetuđın predmetke oqıwshınıń kóbirek názerin awdaradı, sinekdoxa arqalı geyde sol nársenge qanday da bolmasın bir jağımsız kóz qarastı da beredi. Mısalı:

1. *Sarı murttıń* qamshını siltep úsrengen qolı bul saparı da qáte jibergen joq (I.Yusupov. "Seydan ęarrınıń ęewishi").

2. Jigitlik háseri urđan *murınıń*,
Keminde bir batpan shamalı bolar.

Bul mısallarda *sarı murt*, *murın* degen sózler adamnıń awıspalı ataması sıpatında qollanılıp, sinekdoxa bolıp tur. Qamshı siltep úyrenген adamnıń qolı, jigitlik háseri urđan adamnıń (jigittiń) dewdiń ornına shayır sarı murttıń, murınıń degen sózlerdi qollanıw arqalı oqıwshıda olarǵa bolgan jađımsız kóz qarastı payda etip otr.

§ 45. Sóz mánisiniń keńeyiwi

Jámiyet rawajlanıwınıń barısında til de jetilisip, rawajlanıp otıradı. Jámiyet ómirindegi jańalıqlar eń aldı menen tildiń sózlik quramına jańalıq, ózgerisler kirgizedi.

Qaraqalpaqstanınıń mádeniyatı, ekonomikası menen awıl xojalıǵı, xalıq xojalıǵınıń, ilim, kórkem óneriniń kem-kemnen ósiwi tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen tolısıwına alıp keldi. Jańa sózlerdiń payda bolıwı, jasalıwı, bar sózlerdiń mánileriniń rawajlanıwı, keńeyiwi, jámiyetlik ómirdiń ózgerislerine, óndiristiń, mádeniyattıń rawajlanıwına, jańa túsiniklerdiń payda bolıwına baylanıslı. Jańa máni joqtan bar bolmaydı. Onıń payda bolıwına tildegi bar sózlik materiallar tiykar boladı. Onıń ishinde tiykarǵı sózlik qorǵa kiretuđın sózler ayrıqsha orın aladı. Bir jađınan jańa máni jasaw tildegi bar materialdıń (sózdiń) tiykarında bolsa, ekinshi jađınan, sol jańa máni kórsetiw zárúrligi sol sózdiń mánisiniń rawajlanıwına, sol sózden jańa sóz

jasawğa sebepker boladı. Sırtqı jámiyetlik jaǵday jańa mániniń payda bolıwına stimúl bolsa, ol tilimizdiń ishki múmkinshilikleri arqalı qalıplesip, jariqqa shıǵadı. Sóz mánisiniń keńeyiwiniń, ózgeriwiniń baslı bir sebebi sol sóz bildiretuǵın túsiniktiń ózgeriwinde dep biliw kerek. Usıdan sırtqı jaǵdayǵa baylanıslı sóz mánisiniń keńeyiwi kelip shıǵadı. Biraq, sóz mánisiniń keńeyiwine sırtqı jámiyetlik jaǵday tiykarǵı shárt bolıp tásir etken menen «...tildiń rawajlanıwınıń baǵıtın, sıpatın belgileytuǵın tiykarında tildiń tutas bir neshe zamanlardıń jemisi retinde qurılısına tán ishki baǵıtları menen nızamlıqları bolıp tabıladı» [4:4].

Bul sırtqı sebepke baylanıslı tilde sóz mánisiniń ózgeriwi, sol tillerdiń óziniń ishki sistemasına baylanıslı kórinedi. Olay bolsa, bul process túbir. dórendi sózlerdiń, sóz dizbekleriniń, geybir qosımtalardıń da mánileriniń, xızmetleriniń ózgeriwinen, keńeyiwinen kórinwi múmkin:

Adam qıyalında jasaytuǵın úsh *mámleket* bar: birewi Aql *mámleketi*, ekinshisi – Baylıq *mámleketi*, úshinshisi – Árman *mámleketi*. Tilekke qarsı, hár bir *insan* usı úsh *mámleketi*ń de *azamati* bolǵısı keledi. Biraq, bunday *azamatlıqtı* sol úsh *mámleket* qabıl ete me... *insanniń tiriliktegi bas wazıypası* (Sh.Seytov).

Bul mısallardaǵı astı sızılǵan sózler jámiyetlik ómirdegi jańalıq, ózgerislerdi qabıl etiw nátiyjesinde mánilerin ózertip, jańartıp turǵanlıǵın sezemiz. Bul sózlerdiń, sóz dizbekleriniń mánisindegi, xızmetindegi jańalıq sol, tildiń ishki múmkinshilikleri arqalı berilip otır. Solay etip, jámiyetlik jaǵdayǵa baylanıslı jańadan payda bolǵan túsinikler tilimizdiń túrli ishki baǵıtları menen nızamlıqları arqalı kórinip tur. Bul sózlerdiń jańa mánileri jámiyetlik rawajlanıwdıń túrli waqıtlarına baylanısh payda bolǵan.

Ul sózi mánisiniń ózgeriwın kóreyik. Bul sóz barlıq túrkiy tillerinde bar. Túrli fonetikalıq variantlarda, biraq bir mánide gezlesedi.

Bul sóz áyyemgi túrkiy xalıqlarınıń jazba estkertkishlerinde *oǵlaq-qozi*, *ılaq* mánisinde qollanılǵanın kóremiz. Bul mánisi házirgi geybir túrkiy tillerinde saqlanǵan. Máselen, azerbayjan, túrkmen, túrkiy tillerinde házir de *oǵlaq* formasında qollanıladı. Al

geybir fonetikalıq ózgerisleri menen *-ılaq* – formasında qazaq, qırğız, qaraqalpaq tillerinde de qollanıladi. Al geybir qubla shıǵıs túrkiy tillerinde *oǵlaq* sózi basqa máni alıp ketti, yaǵnıy *bala* mánisinde qollanıladi. Misalı: Xakasta *oolax*, Tuvada *oolak (balu)* t.b.

Bulardan minaday juwmaq jasawǵa boladı. Dáslep, *ul* degen sóz adamnıń da, maldıń da balaların kórsetetuǵın ulıwma atama bolıp, keyin ala ishki processlerdiń nátiyjesinde ózgerislerge ushirap, saralanıp, aqırı *oǵlaq* → *oǵlan* → *oǵul* → *ol* → *ul* bolıp qalıplesken, bir variantı (*oǵlaq* → *ulaq* → *ılaq*) malǵa baylanıslı qollanılıp, ekinshi variantı qısqara, tarıla kelip, ózgere kelip (*oǵlan* → *ogul* → *ul*), barlıq túrkiy tillerinde *ul* mánisinde qollanıladi.

Tildeǵi túbir sózlerdiń mánileriniń keńeyiwi eki túrli: birewi tiykarǵı mánisin saqlay otırıp, jańa túsinikti kórsetiw arqalı mánisin keńeytse, jáne birewi burınǵı mánisin saqlamay, yaǵnıy burınǵı máni ulıwma xalıqlıq tilimizden shıǵıp qalıp, semantikalıq arxaizimge aynalıp, jańa máni qollanıladi.

1) *Burınǵı mánilerin saqlay otırıp, mánilerdiń keńeyiwi*

Túbir sózdiń áwelden kiyatırǵan máni jámiyetteǵi adamlardıń sana-seziminde uyalap, áwladtan áwladqa berilip otıradı. *Aǵza* degen sóz burınnan tilimizde qollanılatuǵın, máni bar sóz bolǵan. Bizdiń dáwirimizde bul sózdiń tiykarǵı máni emes, keńeygen máni, yaǵnıy *jámiyet aǵzası, shańaraq aǵzası, belgili bir partiya aǵzası* degen máni payda boldı. Burın tek adam músheleri degen máni qollanılǵan bolsa, endi bul sózdiń máni keńeydi. Bul sóz mániiniń keńeyiwiniń bir jolı: Kóziń tússe kózińc.

On eki *aǵzań* erigen ... («Máspatsha»).

Sud *aǵzaları* Sheripten kózin ayırmaq qarap otır (Q.Ermanov). Ol Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń *Xabarshı aǵzası* («Erkin Qaraqalpaqstan»).

2) *Sóz mániiniń bir jaǵman tarılıp, ekinshi jaǵman keńeyiwi*

Tilimizde geybir sózlerdiń burınǵı qarapayım, tar mánileri házirǵı ádebiy tilimizde kúndelikli qolanılıwdan shıǵıp qalsa da, jańa jaǵdayǵa baylanıslı jańa máni alıp, olardıń mánileri

keñeyiwde. Ondaý sózlerdiñ buringı mánileri tariyxıy jaǵdaylardaǵı waqıyalardı, jaǵdaylardı súwretlewde, kórkem ádebiyatta, siyasiy-ekonomikalıq t.b. ádebiyatlarda qollanıwı múmkin. Máselen, *qun* degen sózdi alayıq. Bul sózdiñ buringı mánisi házirgi zamanımızǵa zárúrli bolmaǵanlıqtan qollanılmaydı. Sebebi, házirgi zamanda onday waqıyaǵa orın joq. 1) Ákemniñ *qunı* ushın patshaǵa qarstı urıstım (K.Sultanov). 2) Tovar *qunı* miynetke ılayıq.

Bul sózdiñ jańa mánisi arnawlı termin bolıp, ádebiy tilde qollanıladı.

3) Differenciyanıw arqalı sóz mánisiniñ keñeyiwi

Tilimizde burın bir mánide qollanıw kelgen sózler jańa dáwirge baylanıslı mánisin keñeytti. Mısalı: urıs, úlgi, dem alıs t.b. Urıs sózi mına mánilerde qollanıladı:

1. Gúres, tóbeles, jánjel, keyis mánisinde.
2. Qurallı kóterilis, sawash.

4) Dórendi túbirdiñ mánisiniñ keñeyiwi

Házirgi tilimizde jańa mánide qollanıw júrgen sózlerdiñ ádewir bólegi dórendi sózler ekenin kóremiz. Bunday dórendi sózlerdiñ mánileriniñ keñeyiwiniñ kriteriyası dórendi mánige salıstırıladı. Máselen, qaraqalpaq xalqı burın da *qurılıs* degen sózdi qollanǵan (*adamnıñ qurılısı, qalanıñ qurılısı*), biraq tar, qarapayım mánide ǵana qollanılatuǵın edi. Degen menen, onıń ózi de dórendi túbir edi, házir mánisin keñeytip, qollanıw órisin arttırdı. Al gey bir dórendi túbirler sońǵı zamangá baylanıslı dórep, mánisin rawajlandırıp, keñeyitti. Mısalı: *shólkem, basqarma, óndiris* t.b. jańa máni alıp jańa sóz retinde qollanıw ketti: Ülken *qurılıs* bolıp atır. Awıl xojalıǵı *óndirisin* jaqsı biletuǵın tájiriýbeli basshı kadrlar menen bekemlengen.

5) Sózlerdiñ dizbeklesiwi arqalı sóz mánisiniñ keñeyiwi

Sóz dizbekleri arqalı mániniñ keñeyiwi házirgi qaraqalpaq tilinde kórinis alǵan. Bul jol tilimizdiñ grammatikalıq normalarına tıykarlanǵan. Sonıñ menen birge buǵan rus tiliniñ de tásiiri bar. Sóz dizbegi arqalı sóz mánisiniñ keñeyiwini eki toparǵa bóliwge boladı. Birinshi topar – buringı sózlerdiñ dizbegi, ekinshi toparı – aralas dizbek.

1. **Burıngı sózlerdiń dizbegi arqalı:** *Dem ulıw úylerin* paydalanǵanda tólenetuǵın haqı kem-kem azaytıladı. Qala menen awıllarda *bulalar baqshaları* menen *sport maydanshaları* jumıs islep tur.

2. **Aralas dizbeklesiw arqalı:** Rus tilinen kirgen yamasa ulıwma internacionallıq termin qaraqalpaq tiliniń burınnan bar sózleri menen dizbeklesiw arqalı, qarapayım sózlerdiń mánileri jańarıp, keńeyip, jańa túsinikti kórsetedi: *Ózbekstan Konstituciyası* - jańa jámiyet tiykarı. *Milliy ideya* – ruwxıylıq tiykarı. *Bazar ekonomikasın rawajlandırıw hám ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw* procesinde qarjı áhmiyetli mashqala bolıp qalmaқта.

Sóz mánisiniń keńeyiwı degende onıń jekelikten ulıwmalıqqa awısıwı ǵana emes, sózdiń dáslepki leksikalıq mánisinen bir neshe mániniń payda bolıwın, onıń dizbeklesiw qáiletiniń artqanın aytıwǵa boladı.

§ 46. Sóz mánisiniń tarayıwı

Sóz mánisiniń tarayıwı – sóz mánisi keńeyiwiniń qarama-qarşı qubılısı. Ol da mániniń ózgeriw proceslerinen kelip shıǵadı. Biraq sózlerdiń mánileriniń tarayıwı sóz mánisiniń keńeyiwindey kóp ushırasatuǵın process emes. Degen menen bul da til rawajlanıwınıń barısında ushırasıp otıratuǵın ózgeshelikleri menen nızamlıqları bar qubılıs. Sonlıqtan bul qubılıs ta sóz mánisiniń ózgeriwiniń jeke bir kórinisi.

Sóz mánisiniń tarayıwı tillerdegi faktlerge qaraganda tiykarınan adam túsiniginiń, ulıwmalıqtan jekelikke qaray ótiwinen, daralanıwınan, zatlardı ajırata, ayıra tanıy baslawınan máni dizbekleriniń azayıwınan payda boladı. Usidan geypara sózlerdiń jámiyetlik mánisiniń tarayıwınan arxaizmge aynalıwı boladı, bir qatar sózler kómekshilik xızmetke ótedi, bara-bara kómekshi morfemaǵa aynaladı. Mısalı: házirgi qaraqalpaq tilinde jılqı, kiyik, ton – sıyaqlı sózler. Burın ulıwma maldı, ańdı, kiyimdi bildirse, beri kele zattıń bir túrinin ǵana atı bolıp qalıplesti. Bul adam túsiniginiń ulıwmadan jekege qaray bóliniwiniń, zat ózgeshelikleriniń qásiyetlerin ajırata, ayıra tanıwdıń juwmaǵı. Al tillik kóz qarastan qaraganda bul processinń sırtqa, ishki sebepleri bar

ekeni kórinedi. Sebebi, jámiyettiń ekonomikalıq qurılısınıń, xalıq xojalıǵınıń, mádeniyatınıń rawajlanıwına, ózgeriwine haylanıslı payda bolǵan jańa túsinikke say, ılayıq sóz mánisi de belgili ózgeriske ushırıp otıradı.

Sóz mánisi ózgeredi, rawajlanadı: máni órisi birde keńeye túsip, birde tarayadı: hár qıylı obrazlı mániler ústem bolıp, birde sóz qollanıw usılı kóbeyip, birde máni payda boladı, zaman aǵımına qaray geyde sóz de, sóz mánisi de túpten jańaradı; sóytip sózdıń semantikası úzliksiz jonıladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılıp júrgen ayırım sózlerdiń tariyxına, mánilik tárepine názer awdarsaq, olardıń burınnan sońǵı ayırım ózgerislerge, leksikalıq, mánilik, seslik ózgerislerge ushıraǵanlıǵı seziledi. Mısalı: ot sózin alayıq: 1) ot – ósimlik - ut usdı – ósimlik ósti; 2) ot – mal jeytuǵın túrli shóp; 3) ot – dári, dawa; ot ichtim – dári ishtim. Bunda dártke dawa tabılmadı degendegi dawa – dári degen sóz. Sóz mánileriniń tarayıw jolın: 1) burınǵı sózler mánileriniń tarayıwı; 2) basqa tilden kirgen sózler mánileriniń tarayıwı depeki toparǵa bólip qarawǵa boladı.

1. Sóz mánileriniń dástúriy hám lingvistikalıq jollar menen tarayıwı

Jámiyet rawajlanıwı menen birge adamnıń da oy-órisi, dúńya tanıwı keńeyip, tereńlep otırıwı nızamlı nárese. Zat, qubılıslardıń tanılmaǵan tárepleri birimlep tanılıp, olardıń ayırmashılıq, ózgeshelikleri de ayqınlasa baslaydı. Usınıń nátiyjesinde adam túsinigi ulıwmalıqtan jekelikke qaray bóleklenip, tanılǵan zatlarǵa bólek-bólek atamalar bere baslap, burınǵı atamanıń kórsetkish belgileri kemip, bir neshe túsinik bildiretuǵın kóp mánileri taraya baslaydı. Zatlardı, is-háreketti bir-birinen ayıra alıwdıń ózi kóp mániliktiń saralanıwına, sóytip onıń dáslepki mánisiniń tarayıwına sebep boladı. Buǵan tilimizdegi aǵıw, gúrkirew, jılqı, ton, erik sıyaqlı sózlerdiń burınǵı ulıwmalıq, háreket mánisi menen házirgi jekelik mánisi misal boladı. «... oruk-shaftoli, urik, alxori mevalarining umumiy nomi» [37:99]. Maxmud Qashǵariy óziniń sózliginde bul jemislerdi bir-birinen ajratıw ushın *tolıq, sari, qara* degen sózlerdi qosıp, *tolıq erik (shaftoli), sari erik (erik), qara erik (alxuri)* dep ataydı.

Kiyik – ań(ulıwma). Bul sóz barlıq jabayı ańnıń (arqar, buǵa, kiyik t.b. ulıwma tekles) ataması retinde qollanılǵan [37:182].

Ton – kiyim. Barlıq sırtqı kiyimniń ataması retinde qollanılǵan. Mısalı: tonnı naula – kóylek, ton kiyiw [37:194]. Qaraqalpaq tilinde «toyda *tonımdı* ber», «toy *tondiki*, as attiki» degen naqıl bar. «Tanıǵan jerde boy sıylı, tanımaǵan jerde *ton* sıylı» degen de naqıl bar.

At beredi xan aǵań,
Ton beredi xan aǵań,
Xannıń atın alsarıa,
Xanın *tonın* kiyseńa («Edige»).

Bul faktlerdiń bári *ton* sóziniń dáslep ulıwma sırtqı kiyimniń ulıwmalıq ataması retinde qollanılıp, berman kele kiyimniń bir ǵana túri, jekelik ataması bolıp, mánisin taraytqanın ańǵartadı.

Sóz mánisiniń tarayıwı sózdi geyde keń túsinikti bildiriwden tar túsinikti bildiriwge alıp keledi, ya sózdiń jeke mánileriniń túsip qalıwına alıp keledi.

Sóz mánisiniń tarayıwı ulıwmalıqtan jekelikke aynalıw arqalı da, bar mánileriniń geyparasınıń túsip qalıwı arqalı da bolıwı múmkin. Bunı lingvistikalıq jaǵınan tarayıwı dep ataǵan durıs. Mısalı: *jigit* sózi dáslep barlıq jas nársege, zatqa, jańa nársege qollanılǵan. Bul sózdiń mánisinde tarayıw (differenciaciya) payda boldı. Al, házir ol adamǵa baylanıslı *jas er adam* degendi ǵana ańlatadı, demek mánisi tarayǵan. *Jigit qawın* degen sol ertedeǵi mánisinen saqlanıp qalǵan. Sonlıqtan sóz mánisiniń tarayıwın *dástúriy, jańasha lingvistikalıq kóz qarastan dep qaraw durıs.*

3. Mánisiniń tolıq tarayıwınan, ya basqa sózdiń mánilik tásirinen sózlik quramnan shıǵıp qalǵan sózler

Ótken zamanga baylanıslı bir qatar sózler mánisi jaǵınan tarayıp, jańa ómirge xızmet ete almay, házir qollanıwdan shıǵıp qalıp otır. Mısalı: *biy, bolıs, awılınay, at xabar, atqa miner* jańa zamanga baylanıslı mánilerin tolıq tarayıwdıń nátiyjesinde tilimizde kúndelikli qollanıwdan shıǵıp qalǵan. Bul sózler tarıyxtı jaǵdaylardı kórsetiwde, kórkem ádebiyatta, shıǵarmalarınǵa qollanıwı múmkin.

3) Sóz mánisiniń taraytıwı menen kómekshi sózge aynalıwı

Qaraqalpaq tilindegi basqa da tillerdegi sıyaqlı, bir waqıtlar jeke mánili sózler tillik jaǵdaylarǵa baylanıslı jeke tolıq mánili sózden mánisin taraytıp, kómekshi sózge aynalǵanın kóremiz.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi kómekshi sózler dara qollanılmay jeke mánili sózlerdiń járdeminde ǵana qollanıladı. Siyrek jaǵdaylarda ǵana óz aldına qollanıladı. Olay bolsa, jeke mánisinen tarayıp, kómekshi mánide qollanıwǵa aynalǵan dep esaplaymız. Kómekshi atawıshlardıń basım kópshiligi házir tilimizde tek jeke mániden, qollanırwıdan ayırılıp, tek kómekshilik xızmette qalǵanlıǵın kóplegen izertlew jumıslarınan kóriwge boladı. Al sonıń menen qatar geybir atlıqlar ózlerine tán túpkilikli ya tiykarǵı xızmetlerinen ya pútinley, ya jartılay ayırılıp, kóbinese kómekshi sózler, yaǵnıy kómekshi atawıshlar esabında jumısaladı. Kómekshi atawıshlar dep, ózlerine tán leksikalıq mánileri birde saqlanıp, birde jartılay saqlanıp, ya hár túrli dárejede gúńgirtlesip, soǵan ılayıq ózge sózler menen dizbeklesiw ózgesheliklerine qaray sintaksislik jaǵınan geyde jeke, dara aǵza esabında, geyde quramalı aǵzanıń quramındaǵı dáneker element esabında qollanııp oturatuǵın kómekshi sózlerdi aytamız. Qaraqalpaq tilinde: *aldı, artı, ast, úst, qası, jaq (arjaq), arası, tus, shet, boyı* sıyaqlı kómekshi atlıqlar bar. Bular tilimizde kópshilik jaǵdayda jeke mánili sózler menen birge ǵana jumısaladı:

Bulardıń aldınan uzın tayaǵın uslap, saqalı aqshıl tartqan birew shıqtı. *Úydiń ishinde* sen de bar ma ediń, Dármenbay? Áne, ol áste ǵana eplep *dárwazanıń astınan* búkkesine ısırılıp ótti. Bir kúni *gúzdiń hasında* ol dalǵa an anlawǵa ketiwge tayarlandı (T.Qayıpbergenov).

4) Siyrek qollanııp mánisi tarayıp baratırǵan sózler

Bunday sózlerdiń mánileri ádebiy tilimizde tolıq orın almasa da, awızeki tilde ele de bolsa qollanıladı. Mısalı: *qarıq, aǵım (aǵımdaǵı másele), sırtıq, qurtıq, kómbe (ot)* t.b.

Usılar sıyaqlı *aspa besik, aspa sham, pátiwaǵa keliw* sıyaqlı sóz dizbekleri arqalı bilinetuǵın túsiniklerdiń siyrek qollanııp, ómirден shıǵıp ketiwine baylanıslı ol sózlerdiń mánileri tarayıp baradı. Sebebi, bul sózler arqalı bilinetuǵın zatlar uǵımlardıń omına jańa

zat payda boldı. Onıń jańa ataması shıqtı. Pátiwaǵa keliw degennin ornına *kelisimge keliw*, aspa sham ornına *elektr shamı* degen sóz dizbekleri payda boldı.

Demek, sózdiń siyrek qollanılıwı – onıń mánisiniń jámiyetlik mániniń. *xızmeti menen dizbeklesiw qábiletiniń tarayıwı* degen sóz.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikalıq máni qalay túsinesiz? Leksikalıq polisemiyanı she?
2. Sózdiń leksikalıq mánileriniń tiykarǵı úsh tipin atap ótiń.
3. Sózdiń tuwra mánisi degende ne túsinesiz?
4. Sózdiń grammatikalıq mánisi ne?
5. Sóz mánisiniń keńeyiwi hám tarayıwı procesleri.

Tayanısh túsinikler

Sóz mánisiniń keńeyiwiniń baslı bir sebebi - sol sóz bildiretuǵın túsiniktiń ózgeriwinde dep biliw kerek

Sóz mánisiniń tarayıwı - tiykarınan adam túsiniginiń. ulıwmalıqtan jekelikke qaray ótiwinen, daralanıwınan, zatlardı ajırata, ayıra tanıy baslawınan máni dizbekleriniń azayıwınan payda boladı

Metafora jolı menen sóz mánisiniń awısıwı - predmetler, hádiyseler arasındaǵı usalıq tiykarında mániniń awısıwı.

Metonimiya jolı menen sóz mánisiniń awısıwı - predmetler, waqıyalar arasındaǵı baylanıs tiykarında mániniń awısıwı.

Sinekdoxa jolı menen sóz mánisiniń awısıwı – pútinniń au menen bólsheginin yaki bólsheginin atı menen pútinniń atalıwı arqalı bolatuǵın máni awısıwı

ETIMON

Ádebiyatlar: 4: 11[163-165]; 12; 28[188]; 35.

§ 47. Etimon haqqında maǵlıwmat

Etimon (grekshe – *etymon*- haqıyqat) – sózdıń haqıyqat durıs dep esaplanǵan dáslepki forması.

Túrkiy tilleri milliy til sıpatında qalıplesiw jolında kóp dáwirlerdi óz basınan ótkerdi. Bunda biz «Orxon-Enisey jazba esteliklerinen» baslap, M.Qashǵariydiń «Devonu luǵat at turko» sózligin, ullı sóz sheberleriniń shıǵarmaların eske alamız. Ásirese, babalarımız A.Nawayı hám Berdaq klassikalıq shıǵıs poeziyasınıń barlıq janları boyınsha dúnya ádebiyatınıń altın ǵáziynesinen orın alatuǵın ájayıp shıǵarmalar dóretiliw menen birge túrkiy tiliniń tiykarın saldı.

Til – insaniyat ushın berilgen ullı iygilik bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajıralmas quramınıń biri. Sonlıqtan, til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, bálkim materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiliwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insaniylıq pazıyletleri sáykesligin támiyinlewshi tárbiya dereǵi de bolıp esaplanadı. Tilde millet ómiriniń real kórinisi, onıń tariyxıy tájiriyesi, úrp-ádetleri, kóp ásirlik tariyxı hám mádeniyatı óz sáwlesin tabadı. Ózligimizdi ańlaw basqa da faktorlar qatarında óz milliy tilimizge itibardıń kúsheyiw menen baylanıslı.

Dúnyada hesh nárese tosınnan payda bolmaydı. Hámmesiniń túbi, tamırında álbette qanday da tiykar boladı. Túrkiy xalıqlarınıń tariyxına názer salsaq civilizaciyasınıń erte dáwirlerde baslanǵanın kóremiz. Áyyemgi saklar túrkiy xalıqlarınıń tıp babaları. Olardıń tili saqlanbaǵanı menen ayırım sózleri usı künge shekem kelip jetken. Saklar Gerodottıń pikirinshe Hawa eneni “Api” dep ataǵan²¹. Biziniń tilimizdegi «apa», tatar tilindegi «abi» degen sózlerge usas. Saklardıń ápsanasına sáykes Quday ákeni «papay»

²¹ Axmetov T. Maxmud Qashǵari men Júsip Balasúǵınıdın ana tiline arnalǵan amanat. Ult tanılmı. №2, 2010, 14-h.

dep atağan. Házirgi qollanılıp júrgen túrkiy tillerinde «baba», «bahay» sózleri. «Baba» túrkiy sózin ruslar «papa» dep paydalanğan. Demek, «papa, mama» sózleri de eski túrkiy tillerinen kelip shıqqan. «Mama» sózi qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde keń qollanıladi.

– Há túlkishek, túlkishek,

Túnde qayda barasań ?

– Mamannıń úyine baraman.

– Mamanı sağan ne berer ?

«Qoblan» dástanında: Ol waqıttıń kelinleri Atasın baba der edi, enesin mama der edi.

«Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde»: mama - sózine apa, kempir apa – dep túsiniq bergen.

Berdaq shayır da óz qosıǵında:

«Nesiybesin bunda shashqan,

Kórgenin qorjınǵa basqan,

Olja qızdur mamanı seniń ...» dep keltiredi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Etimon degen ne?
2. Forma hám máni etimonları haqqında maǵlıwmat beriń.
3. Til biliminiń qaysı bólimi leksemalardıń etimonın anıqlaw menen shuǵıllanadı?

Tayanısh túsiniqter

Etimologiyalıq leksikalıq máni - leksemanıń kelip shuǵıwında onıń mazmunına tiykar bolǵan dáslepki máni. Ol máni etimonı dep te ataladı.

Forma etimonı - leksemanıń payda bolıwında tiykar bolıp xızmet etken dáslepki forma

Etimologiya - [gr. etymon-haqıyqatlıq, sózdin tiykarǵı máni+logos-ilim]. 1. Til biliminiń sózlerdin kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵın tarawı. 2. Sózler menen morfemalardıń dáslepki nusqası hám tariyxı.

Ádebiyatlar: 2 [44-52]; 6; 4 [15-17]; 10; 2 [115-135].

§ 48. Leksikalıq sinonimiya

Sinonimler – bul omonim hám antonimler sıyaqlı paradigmatalıq qatnastığı sózler. Sinonim grek tilinen alınğan «*sinonimos*» yaǵnıy bir atlı, bir atlas, óz ara mániles sózler. Mánilik bildiriliwi óz ara jaqın sózler – sinonimler bolıp esaplanadı. Degen menen sinonimler óz ara mánilik jaqın bolıwına qaramastan bärqulla biriniń ornına ekinshisi qollanıla almaydı. Bul haqqında A.Bekbergenov arnawlı maqalasında: «Sırtqı formaları (sózlerdiń túbirleri) hár túrli bolsa da mánileri júdá jaqın, (hátteki, ayırım kontekstte birin-biri almastıra alatuǵın) hám bir mazmunda túrli belgileri menen sıpatlap, oǵan qosımsha máni beretuǵın sózler. Sinonimler bir ayılǵan sózdi qayta-qayta tákirarlamay, oy-pikirdi tolıqtırıp hám kórkem etip ayıw ushın xızmet etedi» dep atap ótedi²².

Leksikalıq sinonimler – túbirleri hár túrli sózler (mısalı: baxıt-ıǵbal, niyet-maqset t.b.) hám túbir sóz hám hár qıylı affiksli sózler (gún-til (siz), sulıw-shıray(lı) t.b.

Leksikalıq sinonimler bärqulla túbirleri hár qıylı sózler menen bildiriledi. Sinonimlerdiń antonimlerde usas tárepi bolsa, olar sinonimlik tábiyatın ashıp beriw ushın, álbette sinonimlik qatarǵa (eń kem degende úsh sózden ibarat) iye bolıwı, mánilik salıstırılatuǵın birliginiń bolıwında, sinonimlerdiń jáne bir ózgesheligi, olar omonimler sıyaqlı birdey formadaǵı sozlerden bolmay, al hár qıylı sózler arqalı mánisi jaǵınan jaqın boladı. Demek, mániler biri-birine jaqın bolǵan dus kelgen sózler sinonim bola almaydı.

Sinonimlerdiń ayrıqsha ózgesheliklerinen biri – olarda eń tiykarǵı sinonimlerdi dúzetuǵın **dominanta sózi** yaǵnıy tirek sóz, uyıtqı sózdiń bolıwı. Sinonimlik qatar tirek sóz tiykarında

²² Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1971. 115-133-бетлер.

dúzíledi. Tilde sinonimler kóplep ushırasadı – bul sóz baylıgın kórsetetuğın belgili dáلیل. Sinonimlerdiń óz ara ózgeshelikleri ádewir dárejede. Olardan eń tiykarǵısı sinonimlik qatardaǵı hár bir sózdiń óz aldına mánilik ózgeshelik belgileriniń bar bolıwı.

Sinonimler óz ara mániles bola berıwi múmkin. dominanta sóz olardıń qollanıluwında, basqalarına salıstırǵanda eń ónimli qollanılatuğın keń tanımalılıqqa iye ekenligi. Dominanta (*latinsha dominans «basqartıwshı, ústem»*) degen mánisti ańlatadı.

Sinonimlik qatardı dúziwde hár qanday stilde qollanıluwı múmkin bolǵan «neytral» sóz tiykar etip alınadı. Tildiń rawajlanıw barısında jańa sózler payda bolıp, sózlik quramıń bayıp, sol tildegi sinonimlerdiń de jumsalıw keńligine baylanıslı boladı.

Leksikalıq sinonimler awızeki sóylew tiline yamasa jazba stilge de tán bolıp, belgili túrine heyimlesip keledi.

Leksikalıq sinonimler sinonimlik qatarda hár biri belgili dárejede mániles bolǵanı menen, qatardaǵı birikpelerdiń hár biri óz aldına ózgesheliklerine iye. Sebebi, leksikalıq sinonimler bárqulla sóylewde, pikir asılıwda, kórkem shıǵarma tilinde biriniń ornına ekinshisi tolıq túrde qollanılıp kete almaydı. Al leksikalıq sinonimler kórkem shıǵarmalarda qollanılganda olardıń emocionallıq, ekspressivlik, tásirsheńlik tárepleri sóz sheberi tárepinen itibarǵa alınadı.

Ózbek til biliminde leksikalıq sinonimlerdi ańlatılıw ózgesheliklerine qaray 3 túрге hólip. (mánilik sinonimler yamasa ideografıyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sóylew tilindegi sinonimler) dep qarastıradı²³.

1. Mánilik sinonimler (ideografıyalıq sinonimler) qaraqalpaq tilindegi gradaciya kórkemlew quralına sáykes. Bunda sinonimlik qatarda sózlerdiń mánileri dominantadan ósip baradı.

Mısalı: - úlken, taynapır, giddiman:

- tákirarlaw, qaytalaw, ejelew;

- tońıw, qaltırav, dirildew hám t.b.

2. Stilistikalıq sinonimler. Bunday topardaǵı sinonimler, ásirese, kórkem shıǵarma tilinde, awızeki sóylew tilinde

²³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 166-167-b.

sinonimlerin ekspressivlik stillik boyawlar arqalı ańlatılıwın kórsetedi. Mısalı: kúliw, irjıyw, mıyıq tartıw.

Bunda mıyıq tartıw - kúliw hám irjıyw sinonimlerine salıstırǵanda bir qansha ekspressivlik boyawlar arqalı berilgen.

3. Sóylew tilindegi sinonimler – bul tiykarınan, ádebiy sóylew tilinde de, qarapayım sóylew tilinde de awızeki sóylew tiline tın belgileri menen ajralıp turadı. Mısah:

- Ebeveysiz, olaq, orasholaq, mampıs;
- Ashkóz, toymas qara, nápsiqaw;
- Hiyle, sumlıq, mákkarlıq t.b.

§ 49. Kontekstlik sinonimler

Kontekstlik sinonimler bul tekst ishindegi ǵana sózlerdin óz ara mániles, sinonimles bolıp keliwi, ayırım sózler jeke turǵanda bir birine sinonim bola almaydı.

E.Berdimuratov leksikalıq sinonimlerdi turaqlı yaqi shártli (kontekstlik) sinonimler dep qarastırıp, turaqlı sinonimler haqqında «geypara sózler mánilik jaqtan qálegen jaǵdayda biri ekinshisiniñ sinonimlik sınarı bolıp kele beredi, jeke turǵanda da, kontekst ishinde de olardıñ sinonimlik qatnası ayqın sezilip turadı. Al kontekstlik sinonimler haqqında jeke turǵanda tuwrı mánileri menen bir sinonimlik qatardı quray almaydı» dep kórsetedi²⁴.

Kontekstlik sinonimler, ásirese, kórkem shıǵarma tilinde qaharman hám personajdıñ oy-sezimleriniñ tásirli jetkeriliwi, sóz oyını retinde qollanılp, sózlerdin stillik tákirarlanbawın támiyinleydi. Mısah: 1. Kelesi meylisti bizikinde ótkeriwinizdi tileymen (T.Q. «Túsiniksizler», 13-bet).

2. Eger tazadan qosılıwshılar bolsa, ziyapat waqtında aǵa biyge jolıǵıp arızın aytadı (T.Q. «Baxıtsizlar», 14-bet).

3. Miymanlar bir-biri menen tanısıp, jańa bázim baslaǵan gezde esikten bir adam góne qara qalpaǵın qoltaǵına qısıp kirip keldi (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 93-bet).

²⁴ Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили, лексикология. Нөкис: Билим, 1994. 51-52-б.

Bul mısallarda *ziyapat* hám *bázim* sózleri óz ara jeke turǵanda da sinonim bola aladı. Al birinshi mısaldaǵı *meylis* sózi menen *bázim* hám *ziyapat* sózleri tek kontekstte sinonim bola aladı. Sebebi *meylis* – bul awızeki sóylew tilinde *májilis* sóziniń ózgeriske ushırap ayılıwı. *Meylis* sózi tiykarınan *jıynaq*, *jıynalis* sózleri menen jeke turǵanda sinonim bola aladı. Turaqlı sózdizbeklerden bolǵan sinonimler de óz ara kontekstte sinonim bola aladı. Mısalı:

1. Hesh qaysısı sóylemey, **siltidey tınıp** tınılap qalǵan («Qaraqalpaq qızı», 188-bet).

2. Qaqıldap jılap, tınım tappaǵan qız da **tım-tırıs** bola qoydı («Qaraqalpaq qızı», 188-bet).

3. Sonnan soń otawlardıń dawısı da **semip qaldı** («Qaraqalpaq qızı», 277-bet).

Bul mısallarda **siltidey tınıw** hám **tım-tırıs** bolıw sózleri dawıs sózi menen semantikalıq baylanısqa túse aladı, al úshinshi mısalda **semip qaldı** dizbegi dawıstıń **tım-tırıs** bolıwın bul shıǵarma tekstinde ańlatıp kelse de, kóbinese ot (shoq, qoz) sózlerine baylanıslı onıń óshiwine baylanıslı **semip qaldı** túrinde qollanıladı yaǵnıy óship qaldı, sónip qaldı dizbekleri menen absolyut sinonim bola aladı. Al joqarıda keltirilgen mısallarda kontekstlik sinonimlik qatar dúzip kelgen.

§ 50. Sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar

Sózler bárqulla bir-biri menen sinonimlik qatar dúze almaydı. Sinonim bolıw ushın belgili stilistikalıq nızamılıqlarǵa boystınadı. A.Bekbergenov házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń óz ara sinonim bola alıwın bes túrli jaǵday menen atap kórsetedi.

1. Tek túbir sózlerden jasalıwı: pikir-oy, kúsh-quwat-ǵayrat;

2. Túbir sóz hám hár qıylı affiksli sózlerden bolıwı; kórkem-shıraylı-sulıw, ómir-tirishilik.

3. Túrli formadaǵı, hár qıylı strukturadaǵı sózler: talay-birtalay, ádewir, biraz t.b.

4. Jup sózlerdiń komponentleri: izzet-húrmet, azap-aqıret.

5. Frazeologiyalıq dizbekler óz ara sinonim bolıwı: kóz benen, qastıń arasında, kózdi ashıp jumǵansha²⁵.

Demek bir qatar birlikler usılar menen birge óz ara sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar da ushırasadı.

1. Hár túrli sóz shaqabına tiyisli sózler. Mısalı: ráwısh penen atlıq yamasa feyil menen kelbetlik sinonim bola almaydı.

2. Bir semantikalıq toparǵa kiretuǵın sózler óz ara sinonim bola almaydı. Mısalı: azan-sáske (waqt mánisi, mezgil mánisi); aq-aqshıl, sarı-sarı ala, qońır-qara (reń mánisi) t.b.

3. Sociallıq mazmını óz ara teń bolmaǵan birlikler sinonim bola almaydı. Mısalı: soldat-nóker (ekewi de ásker mánisin bildirse de sinonim bola almaydı) yaki nama-xat, mudarris-trener, pedagog t.b. Bul birlikler hár qıylı dáwirlerdegi túsinik hám uǵımlardı ańlatadı.

§ 51. Sinonimlerdiń hár túrli leksikalıq qatlamǵa tán bolıwı

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik qorınıń baylıǵında ózlestirme sózler de belgili áhmiyetke iye. Ózlestirmeler tildiń sózlik quramın bayıtıp qoymastan, óz tillik sózler menen sinonimlik qatar da dúze aladı. Mısalı: kisi (türkiy tilge tán sóz) – adam / arabsha:

1. – **Qonaq** kútiwden, qonaq bolıw qanday awırıraq (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 15-bet).

2. – Sulayman patsha úshinshi qızınıkinde **miyman** bolıtu (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 128-bet).

Mısalarda **qonaq** sózi túpkilikli sóz bolsa, **miyman** parsı tilinen ózlesken sóz bolıp, óz ara mániles bolıp kelip, ózlestirme sóz (parsı tillik qatlamǵa tán sóz) hám óz tillik sózimizdiń sinonimi xızmetinde jumсалғанım kóremiz. Sonday-aq, basqa tillik qatlamǵa tán sózler turaqlı sóz dizbekleriniń quramında da sinonimlik xızmette keledi.

Mısalı: Ivanovaǵa kúle bir qarap, minberdi aylanǵan jıyınǵa **názer tasladı** (T.Q. «Qaraqalpaq qızı», 220-bet).

²⁵ Бекбергенов А. Синонимдер хэм алгонимдер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1971. 115-133-б.

... Biraq, hámmeniń kewlin awdarǵan tárepke **kóz taslap**, qasındaǵı jigitke bir nárese dep edi (T.Q. «Qaraqalpaq qızı», 220-bet).

Bunda *názer* sózi arab tillik qatlamǵa, al **kóz** sózi óz tillik qatlamǵa tán sóz sinonimlik qatnasqa túse aladı.

§ 52. Sinonimiya hám polisemiya

Sinonimler de, kóp mánili sózler de sózdiń mánisi menen baylanıslı uǵımlardı basqarıp keledi. Sonlıqtan bul eki birlik arasında da belgili mánilik qatnaslar bar. Qaraqalpaq tilindegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, sóz dizbeginde de jeke, dara mánisinde, kóp mánide de qollanılıp, sózdiń órisi, qollanılıw uqıplılıǵı hár qıylı bolıp, rawajlana beredi. Sonlıqtan tildegi bunday jaǵdaylar sózlerdiń kóp mánilik qubılısın keltirip shıǵaradı.

Mısalı: **Awız-awzına** tiymey sóyledi. **Jaǵı-jaǵına** tiymey sóyledi.

Bunda **jaq** hám **awız** ekewi de adam múshesi ataması somatizm sóz óz ara sinonimlik qatnasta.

Awız suw – ishımlık suwı, ishıwge jaramlı suw;

Awızdaǵı bólme – kire beristegi bólme, bólmeniń jaylasıw ornı;

Ósek qaltanıń awzı – awıspalı mánide, ósek gáptiń baslanıwı;

Bir awız sóz aytıw (aytpaw) – sózdiń kólemin ańlatadı;

Sumkanıń awzı – sumkanıń ashılıwǵa arnalǵan bólimi;

Qoranıń awzı – qoranıń ergenegi (ashılıp, jawılatuǵın bólegi) t.b.

Demek, *awız* sózi menen baylanıslı sózler usı sıyaqlı kóplegen mánige iye. Bunda **awız** adam múshesi (eń tiykarǵı nominativlik belgisinen *uzaqlasıp*) ataması, basqa da mánilerdi ańlatıp kelgen.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Lesikalıq sinonimler degenimiz ne?
2. Absolyut sinonim degende neni túsinesiz?
3. Leksikalıq sinonimniń qanday túrleri bar?
4. Dominanta sózi qanday máni ańlatadı?
5. Sinonimlerdiń polisemiya menen qanday baylanısı bar.

Tayanış túsinipler:

Sinonim – grekshe – **mániles**, mánisi jaqın sózler. Sózlerdiń mánilik jaqtan ańlatılıwına qaray toparlastırılıwı.

Sinonimlik qatar – óz ara mánisi jaqın sózlerdiń bir mánilik qatarda keliwi.

Dominanta – sinonimlik qatardaǵı eń tanımalı, ónimli qollanılatuǵın sóz.

Leksikalıq antonimler – sinonimlerdiń túbirleri hár qıylı sózler arqalı keliwi hám mánilik jaqtan jaqın keliwi.

LEKSIKALIQ ANTONIMIYA

Ádebiyatlar: 2. [44-52]; 6; 4 [15-17]; 20; 2 [115-133]

§ 53. Leksikalıq antonimiya

Antonimler – óz ara qarama-qarsı mánidegi sózler. Leksikalıq antonimler hár qıylı túbir sózlerden, semantikalıq jaqtan bolsa qarama-qarsılıǵı basımlıǵı menen ózgeshelenedi. Antonimler haqqında E.Berdimuratov: «Antonimlerdi anıqlawda biz olardıń mánileri arasındaqı qatnasınıń sapasına qarawımız kerek, kópshilik jaǵdaylarda usı mánileri arasındaqı qatnasqa qaray: aytar-aytpas, dámlı-dámsız usaǵan ápiwayı túrdegi sózlerdiń qarsı mánige ózgeriwın antonimiyalıq qubılıs dep anıqlawlar ushırasadı. Álbette, antonimlerdi biz sózlerdiń bunday ápiwayı túrdegi bolımsız máni tuwdırıwshı qosımtalar menen ózgeriw jaǵdayınan emes, ol hár qıylı túbirge iye bolǵan sózlerdiń ózindegi qarama qarsı mániden izlewimiz kerek. Hár túrli túbirlerge iye bolǵan qarama-qarsı mánili sózlerdi ǵana leksikalıq antonimler dep tanıwımız kerek» - dep kórsetedi²⁶.

Al A.Bekbergenov arıwlı maqalasında: «Antonimler predmetiń yamasa onıń belgileriniń qarama-qarsılıǵın emes, al tek olardıń mánileriniń qarama-qarsılıǵın kórsetedi. Tildegi dus kelgen sózge antonim tawıp qoyıwǵa bolmaydı»²⁷.

Leksikalıq antonimler bir sóz shaqabınan bolıwı hám usı sóz shaqaplarınıń semantikasına tiyisli belgilerdi bildirip keledi.

Antonimler barlıqtaǵı, dúnyadaǵı zat-nárse, qubılıslardıń sanı hám sapasın, artıq ya kemligin, túrli ózgesheliklerin mólsheri yaqı kólemın óz ara salıstırıw arqalı júzege keledi. Ekinshiden, antonimlerde tán ózgeshelik – olardıń tek bir til birligi arqalı antonimlik tábiyatı ańlatıla almaydı, sebebi antonim bolıwı ushın oǵan salıstırılıp baha beriletuǵın ekinshi birlik, yaǵnıy antonimlik jubayı bolıwı tábiyiy qubılıs.

²⁶ Бердимуратов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: Бөлүм, 1994. 52-53-б.

²⁷ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изерлеулер. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1971. 115-133-б.

Antonimler atıqlardan boladı: jaqsılıq-jamanlıq, er-hayal, kún-tún.

Kelbetliklerden boladı: saqıy-baqıl, mazalı-ashshı, sulıw-bádbáshere, pisik-shiyki t.b.

Ráwıshlerden: dáslep-soń, ádep-keyin, áste-tez, kóp-az.

Feyillerden: oyandı-uyıqladı, jılattı-jubattı, daǵısıw-jıynalıw, túsiriw-júklew.

§ 54. Kontekstlik antonimler

Bir qatar sózler jeke turǵanda, túbir túrinde de óz ara antonim bola almawı múmkin. Ayırım sózler belgili kontekstte antonim bolıp kete beredi. Mısalı: Gá *durıs*, gá *shala* túsirik penen ayılǵan pikirlerin sol túrinde jazǵanıw ushın «monologlardıń» avtorlarınan keleshekte de keshirim soramayman (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 275-bet).

«Kimgе jaqsılıq etsek de aldı menen juwabın oylama, al birewge jamanlıq eter bolsań, juwabın esinнен shıǵarma» (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 276-bet).

Dáslepki misalda *durıs* hám *shala* sózi tek kontekstte antonim bolıp kelgen. Sebebi, leksikalıq antonim bolıwı ushın *durıs* – qáte, *shala* is – pitken is t.b. túrinde keliwi kerek bolsa, ekinshi misalda *oylama* – esinнен shıǵarma sózlerinde de esinen shıǵarıw – esine túsiriw jubaylasıwı kerek.

Tariyx – anań, xalıqń – ákeń (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 271-bet). Misalda *ana-áke*, *ata-ana* túrinde leksikalıq antonim bola aladı, al tariyx penen xalıq óz ara antonim bola almaydı. Sebebi, tariyx sóziniń óz aldına, xalıq sóziniń de ańlatatuǵın mánileri bolıp, óz ara qarama-qarsı yamasa mánilesken qatnasta kele almaydı. Biraq, usı kontekst ishinde ǵana antonim.

§ 55. Antonimlik juplıq

Antonimlik juplıq degenimiz bul jup sóz emes, al antonimlik jubay. Leksikalıq antonimde bir qatar túbir sózler óz ara jubay bola aladı. Mısalı: uzaq-qısqa; jılaw-kúliw; ǵarıw-jas; bar-joq.

Bul itibarǵa alınǵan birlikler óz ara antonimlik jubay yaǵnıy juplıq dúze aladı. E.Berdimuratov: «lı/-siz sóz jasawshıları arqalı

kelgen sózlerdi, (misalı: aqılı-aqılsız) hám ma/me, ba/be, pa/pe bolımsızlıq formaları arqalı jasalğan sózlerdi antonimler dep esaplamaydı. Sebebi, -lı/-sız hám bolımsızlıq formaları arqalı zattuń bir belgisiniń bar ekenligi, al ekinshisinde sol belginiń joq ekenligi túsiniлип tur» - dep kórsetedi²⁸.

Al qazaq til biliminde M.Belbaeva: «Logikada bir birine qayshı keletuǵın uǵımlar hám qarama-qarsı uǵımlar boladı. Qayshı uǵımlar birin-biri joqqa shuǵarıw menen ǵana sheklenedi. Olar zatqa, qubılısqa, yaǵnıy onıń sapasına jańadan baha bermeydi. Tilde bul bolımsızlıq kategoriyası arqalı bildiriledi. Bolımsızlıq affiks arqalı jasalğan bolımsızlıq mánili sózler antonim bola almaydı»²⁹ - deydi.

Mısalı: keldi-kel(me)di; ayttı-aytqan (joq); kórdi-kórgen (emes).

Bul bolımsızlıq formaları arqalı kelgen túbirleri birdey sózler leksikalıq antonimlik juplıqlardı dúze almaydı, al grammatikalıq jaqtan antonim bola aladı.

§ 56. Enantiosemiya

Enantiosemiya – antonimlerdiń bir túri. Biraq, enantiosemiyada leksikalıq antonimler sıyaqlı: jubayı bolmaydı. Onda bir til birliǵi sóylewdi, pikirdi ańlatıwdıń talabına qaray antonimlik jubaysız-aq qarama-qarsı mánisti ańlatadı.

M.Qudaybergenov hám T.Bashirov tárepinen antonimler boyınsha dúzilgen sózlikte kózli sózin enantiosemiyaǵa misal retinde keltiredi. Mısalı: «1. Kózli – kózi bar yaǵnıy kózi kóredi. 2. Kózli – kózi kórmeydi yaǵnıy soqır»³⁰.

Enantiosemiya leksikalıq antonimlerge salıstırǵanda ónimsiz qubılıs. Tilimizde jeke sıyrek bolsa da ushırasadı. Mısalı: Jiıy sózi.

²⁸ Бекбергенов А. Синонимдер хэм антонимдер // Қарақалпақ тили бойынша изерттеулер. Нөкис: Қарақалпақстан, 1971. 58-59-бетлер.

²⁹ Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы. Мектеп, 1976 42-43-б.

³⁰ Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимдериниң қысқаша сөзлігі. Нөкис: Билим, 1995.4-б

Bunda azan hám kesh óz ara antonimler, al azan-tús, tús-kesh sózleri kontekstte ğana antonim bolıwı múmkin. Bunda tús sózi – logikalıq orayda jaylasqan. Bay – orta hal – kámbaǵal.

Mısallarda bay – kámbaǵal óz ara antonim bola aladı, al orta hal – bul usı eki qarama-qarsı mánistiń dál kesilispesi, logikalıq orayı bolıp tabıladı.

----- bas
----- bel
----- ayaq

Bas – bel – ayaq.

Adam músheleri atamaları da hár biri birgelkili atamalar. Bul mısalda logikalıq oray – bel.

§ 59. Antonimlerdiń stillik qural semasındaǵı sıpatlaması

Antonimler – kórkemlew quralı retinde de belgili. Antonimler sózlerdiń mánileriniń ápiwayı qarama-qarsı baylanısta keliwin ğana túsindirip qoymastan, al tildiń stillik ózgesheliklerin de kórsetedi. Antonimler kórkem shıǵarma tilinde, awızeki sóylewde, solardıń ishinde frazologizmler, ushırma sóz, naqıl-maqallar quramında da tereń obrazlılıqtı, ekspressivlikti payda etiwde salmaqlı orınǵa iye.

Kórkem ádebiyat stilinde antonimler antiteza, antonomaziya, oksyumoron túrinde de qollanıladı.

Mısalı: Óli jan, qız teke, tiri jetim t.b. – bular oksyumoranlar. Stilistikalıq quraldıń bir túri oksyumoranlar sózlerdiń metaforalıq awısıw usılı arqalı óz ara qarama-qarsı mánini bildiredi. Al, ulıwma atamanıń ornına jeke atamanıń yamasa onıń kerisinshe qollanılıwı bul **antonomaziya** bolıp tabıladı.

Mısalı: Sarań, dúnyanıń izinen quwǵan adamdı – kerisinshe ataması menen **Qarunbay** dep ataw (Qarunbay ápsanalarda oǵada saqıy adam bolǵan), al oǵada uwayımshıl adamdı Asan qayǵı dep ataw jaǵdayları ushırasadı.

Antiteza – stilistikalıq qural.

Antitezanın ólshemi haqqında M.Belbaeva tómendegi pikirdi bildiredi. «Antitezalar eki aǵzadan turadı hám olar jubayı menen qatara qollanladı»³⁵.

Mısalı: ... kiyatırsam aldımda jeti jolbarıs awızların ashıp maǵan topıldı ma deń. Attan túse sala, **anawsın** anda, **minawsın** mında ilaqtırdım (I.Q. «Qaraqalpaqnama», 98-bet).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Antonimler degenimiz ne?
2. Paradigmatikalıq qatnasqa kiretuǵın til birliklerin tabıń?
3. Leksikalıq antonimler degen ne?
4. Bolımsızlıq formaları antonimlerdi payda ete ala ma?
5. Enantiosemiyaǵa mısallar keltiriń?
6. Kontekstlik antonim degenimiz ne?
7. Logikalıq oray degenimiz ne?
8. Antonimiya qubılısınıń qanday ólshemleri bar?
9. Oksyumoron degenimiz ne?
10. Antiteza degen ne?
11. Antonomaziya degen ne?

Tayanısh túsinikler

Antonim – bir-birine mánileri qarama-qarsı sózler.

Antonomaziya – ulıwmalıq atama ózinshe jeke, jekeniń ornına ulıwma qarama-qarsı máni ańlatatuǵın atama menen ataw.

Leksikalıq antonim – Túbir sózlerdiń óz ara qarama-qarsı jubaylasıp keliwi.

Logikalıq oray – antonimiya qubılısındaǵı ólshem ataması.

Kontekstlik antonim – sózlerdiń jeke turǵanda óz ara antonimlik jubayda kelmey, ol kontekstte ǵana antonimlik xızmette keliwi.

Enantiosemiya – antonimniń bir túri.

³⁵ Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1976. 33-45–б.

LEKSIKALÍQ OMONIMIYA

Ádebiyatlar: 4 [33-34]; 6 [14-15]; 9 [23-24]; 11 [177-181]; 16

§ 60. Leksikalıq omonimiya

Adamlar arasında qatnas quralın atqarıwshı tilde forması uqsas, mánisi bólek, forması hár qıylı, mánisi birdey kóp mánili hám t.b. sózler ushırasadı.

Formaları, ayıtılıwı birdey bolıp, mánileri hár qıylı bolıp keletuǵın sózler *leksikalıq omonimler* delinedi. Mısalı: Jas kishiniń aldında jas úlkeniń aljasıwı úlken sawda eken.

– Qoy, kózińe jas alma, qayaqtaǵı báleni shıǵarma, - dep shıǵanaǵındaǵı kópshikti aldına alıp mijimirladı Úsenbay.

Batır *atına* sóz keltirgisi kelmedi.

Atına mingen Arıslan,

Bul ketisten ketedi. (“Qırq qız”).

Bul mısallardı “jas” sózi - forması, ayıtılıwı, jazılıwı birdey bolǵanı menen hár qıylı mánide - birinshisinde, adamnıń jasına baylanıslı bolsa, ekinshisinde kózdin jasın bildirip kelgen. Sonday-aq, ekinshi mısaldadı “atına” sózi birinshisinde adamnıń ismine baylanıslı bolsa, ekinshisinde jılqını bildirip eki túrli mánide qollanılp tur. Eki mısaldadı sózler de bir sóz shaqabına – atlıqqa qatnaslı.

Omonim sózler menen sózdin kóp mánililigin shatastırmaw gerek. Kóp mánili sóz bir sózdin bir neshe mánide qollanıwı bolsa, omonimde sózdin forması birdey bolıp, al mánisi hár qıylı boladı. Tómendegi mısallardı salıstırıp kórin:

Kóp mánili sózler	Omonim sózler
Tús	tús
Attan tús	tús kórdi
Suwǵa tús	tús boldı
Izine tús	suwıq tús bildirdi
Tutqınǵa tús	

Polisemiyanıń uqsas kategoriyaları haqqında bir qansha francuz. nemec. anglichan. chex. rus hám ózbek tilshilerinıń pikir

jürgiziwleri júzege keldi. Polisemiyağa uqsas kategoriyalarğa konverciya, omonimiya, fraza kiredi. Birqansha tilshiler polisemiya menen omonimiya arasındaqı baylanıstı, ayırmashılıqtı tayaqshalar arqalı belgilep kórsetti. Mısalı: polisemiyada tiykarğı mániniń átirapında dóregen bir neshe qosımsha mánilerdi tayaqsha arqalı kórsetedi.

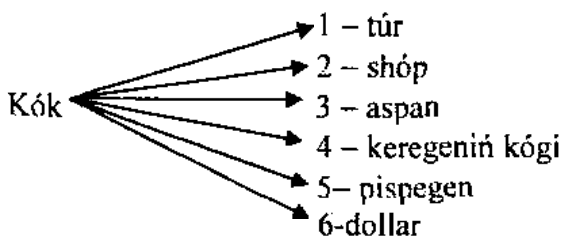

Demek, bul kórinis arqalı joqarıdağı túsinikti túsinе alamız. Al, omonimiyanı forması, aytıluwı birdey biraq, mánileri basqa-basqa sózler dep túsinemiz. Sonlıqtan da, biz onı bir-birine jaqınlaspağan parallel eki tayaqsha arqalı kórsetemiz.

Kóp mánili sózdiń baylanısıp turğan leksikalıq mánileriniń ayırım jaǵdaylardan úziliwi, birden artıq bir túr fonetikalıq strukturaǵa iye sózge differenciaciya boladı. Demek, sózlerdiń kóp mániliǵi arasındaqı baylanıs jibi úzilip, omonimiyaǵa aylanǵandaǵı jaǵdaylarǵa názer awdarayıq:

Mısalı:

Dáslep, bul *kók* sóziniń polisemiya bolǵanlıǵına daw joq. Tiykarında bul mánilerdiń barlıǵı da (*kók*) túr mánisindegige tiykarlangan. Lekin, birinshiden usı predmetlerdiń túri (*kók*) sonlıqtan da (*túr*) mánisindegi sózge kóp mánili bolıp keledi de, biraq bir waqıtları bir-biriniń arasındaqı baylanıs jibi úzilip,

omonimiyağa aylanğanı turğan fakt. Bul pikir, konteksttegi sózler arqalı ğana belgili boladı. Mısalı:

1. Bufetshi Dina “awızına jazıp qıstırayıq, sen oficiantkadan qızıl qâlem tawıp kel. *Kók* bolsa da boladı.” - dedi (SH.Seitov).

2. Kórdim dáryalardıń boyın *kók-kómbek*,

Kórdim gúl tóselgen jaǵalawlardı (I.Yusupov).

3. Hám ol ashıq *kókte* joǵalar jıldam,

Kúshinen qaltırar ayaqtıń astı (I.Yusupov).

4. Xabarıń bar. jawday shabılıp soǵan niyetlep buyırtqan otawdıń *kógin* tıshqan kemirip otur (SH.Seitov).

5. Ol *kók* qawınlardıń ústinen shóp basıp, panalańqırıp qoydı.

Túr, shóp, aspan, keregeniń kógi, pispegen sózlerdiń barlıǵınıń ğápte *kók* dep ayılıwınıń forması birdey bolǵanı menen kontekstegi mánileri bir-birine hesh jaqınlaspaydı. Sonlıqtan da, bul qubılıs sózsiz omonim. Usı misallardı keltire oturıp, V.I.Abaevtiń sxemasın keltiremiz. Yaǵnıy joqarıda aytıp ótkenimizdey polisemiya eki bası qosılǵan tayaqshanıń tómeni eki jaǵın tómen sozıp, parallel eki tayaqsha retinde, polisemiyaдан omonimiya payda boldı degen mánide belgileymiz:

Tilimizde omonim sózlerge uqsas, biraq ayırım ózgesheliklerge iye bolǵan, onıń ayrıqsha bir túri dep qaralatuǵın omofonlar menen omograf sózler de ushırasadı. Olar ózlerine tán, omonimnen ayrılıp turatuǵın belgileri bar.

a) forması uqsas, bir qıylı ayılıp, biraq hár qıylı jazılatuǵın sózler toparın *omofon* deymiz. Mısalı: 1. *duzshı* (*dushshı* dep ayıladı, *duz* islew kásibi menen shuǵıllanatuǵın, *duz* satatuǵın degen mánini bildiredi). 2. *dushshı* (taǵamıń dámine baylanıslı).

b) Birdey formada jazılıp, bir qıylı ayılatuǵın, tek pát arqalı ğana onıń mánisiniń eki túrli ekenin bildiretuǵın sózler *omograf* sózler delinedi. Mısalı: *jay* (tam mánisinde), *al jay* (qanday bolmasın bir nárseni jayıw degen mánide, háreket). *Sonday-aq, tartpa - stoldıń tartpası, tartpa - (feylil - bir nárseni tartpaw mánisinde) feyildiń bolımsız forması.*

Omonimler kórkemlew quralları sıpatında aytilajaq pikirdi uyqasıqlı. dıqqat awdararlıqtay etip kórsetedi. Sonlıqtan omonimler kalambur, sóz oyunların jasawda keńnen qollanıladı. Mısalı: Toyğa barsañ burın *bar*,

Burın barsañ orın *bar* (naqıl).

Quran táliymatına kóre jer ústi dúnyası adamzattı qadaǵalaw *dúnyası*. Bul *dúnyada* da jaqsılıq hám jamanlıqtı tarqatıwshılar kóp boladı.

Bul *dúnya dúnya* bolǵalı,

Patsha ádil bolǵan emes. (Berdaq).

Bendeniń mal-*dúnyaǵa* qızıǵıwı, ash bóriniń qoylar padasına qızıqqanı menen barabar (Hádisten).

Ey, ahli musulman,

Sózime inan,

Bul *dúnya* ótkinshi,

Bul *dúnya* zindan (X.Yassawi).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Omonim degen ne hám onıń túrleri?
2. Sinonim degen ne, onıń túrleri hám xızmeti?
3. Antonim degen ne, onnan qanday kórkem súwretlew quralı jasaladı?
4. Omonimlerde usas qanday til qubılısları bar?
5. Omonimiya menen polisemiya qalay parqlanadı?
6. Omonimler qalay payda boladı?

Tayanış túsinikler

Omonimiya – ul birlikleriniń súwretlew jobasındaǵı teńlik qubılısı.

Leksikalıq omonimiya – formaları, ayıtılıwı birdey, mánileri hár qıylı bolıp keletuǵın sózler.

Omofon – forması uqsas, bir qıylı ayıtılıp, biraq hár qıylı jazılatuǵın sózler.

Omograf – birdey jazılıp, bir qıylı ayıtılauǵın, tek pát arqalı ǵana onıń mánisiniń eki túrli ekenin bildiretuǵın sózler.

Omoforma – belgili bir formada ortalıqtı saqlap, ózgeshe grammatikalıq kórsetkishlerge iye, mánisi bólek sózler.

PARONIMIYA

Ádebiyatlar: 2 [33-44]: 9; 5 [181-185].

§ 61. Paronimiya

Paronimler – sózdiń ańlatatuǵın mánisi menen baylanış uǵım. Sonlıqtan lingvistikalıq ádebiyatlarda paronimlerdi mánilik bildiriwine qaray bir qatar toparlarǵa bólip qarastıradı.

Lingvistikalıq sózliklerde «Paronimler – esitiliw uqsaslıǵı hám morfemalıq quramınıń jaqınlıǵı boyınsha biriniń ornına jańılıs sóz yamasa házil retinde qollanılatuǵın sózler»³⁶, - dep kórsetiledi. Al, rus til biliminde paronimlerdi sózlerdiń semasiologiyalıq xarakteri menen baylanıştırıp, paronimler ayılıwı jaǵınan omonimlerge jaqın. Birinshi ózgesheligi, paronimler hár túrli bolıp jazıladı. Ekinshi ózgesheligi, paronimlik sózler mánilik jaqtan hárqulla tuwrı kele bermeydi, - dep kórsetedi³⁷. Qazaq til biliminde paronim sózlerdi leksika-semantikalıq toparlardıń ishinde qarastıradı. «Paronimler – bul birdey ayılıp, morfemalıq quramı hár qıylı sózler. Paronimler dep, hesh bir mánilik baylanısı joq, biraq ayılıwında, bir – birine oǵada jaqın, hátte birdey bolıp ayılatuǵın, mánileri basqa – basqa sózler» dep, al omonim hám omograflardan, omoforma hám paronimlerdi geypara waqıtlarda kalambur (fransuzsha «calembuor» degen sózi bolıp, ayılıwı birdey, biraq mánileri hár túrli sózler negizinen payda bolǵan «sóz házili» degendi ańlatadı) jasalıp, házil – dálkek sóz retinde qollanıladı»³⁸ – dep atap kórsetiledi.

Ózbek til biliminde de paronimler bir qatar ádebiyatlarda ayılıp, SH.Raxmatullaev paronim sózler bolıw ushın tómendegi belgileri bolıwı kerekligin aytadı hám sistemalıq-leksikologiyalıq baǵdarda analizleydi.

³⁶ Пасыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша - қарақалпақша терминлер сөзлігі. Нөкіс: Билим, 1992. 132-б.

³⁷ Фомина М.Н. Современный русский язык. Лексикология. Москва: Высшая школа, 1983. 103-б.

³⁸ Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Аламағ: Мектеп, 1976. 27-б.

1. Söz jasalıw nızamlılıqları boyınsha jasalğan leksemalar bolıwı;

2. Anıq bir leksemadan (yaǵnıy túbir sózden, bir túbirden jasalğan sóz) bolıwı;

3. Bir sóz shaqabına tiyisli bolıwı;

4. Söz jasawshı morfemalardıń mazmunı boyınsha ulıwmalıq bolıwı;

5. Söz jasawshı morfemalardıń ańlatılıwı jaǵınan da uqsas bolıwı kerek»³⁹ —dep, sózler paronimler bola alıwı ushın usı bes talaptıń bolıwı zárúrligin atap kórsetedi.

Al qaraqalpaq til biliminde paronimler haqqında leksikologiya baǵdarındaǵı ádebiyatlarda ulıwma sóz etilmegen, tek ǵana avtorlar jámaáti tárepinen shıǵarılgan miynette: shappat – shapalaq, domalaq – dóńgelek sıyaqlı sanawlı misallar keltirilgen⁴⁰.

Qaraqalpaq tilinde paronimler qubılısı ónimsiz. Ol ańlatılıwı boyınsha omofonlarǵa uqsas. Omofonlarǵa uqsaslıq tárepi – paronimler de aytıwında bir - birine oǵada jaqın uqsaslıqta. «Omofonlar - aytıwı bir, jazılıwı hár qıylı bolǵan sózler»⁴¹. Omofonlar usas, hátteki birdey aytılsa da, hár túrli máni ańlatadı. Álbette, sóz omofon xızmetinde keliwi ushın da, paronim bolıwı ushın da olardıń bir – birine salıstırılatuǵın sımarları bolıwı kerek. Sinonimlerde sinonimlik qatarlar eki, úsh hátte onnan da kóp birlikler menen ańlatılsa, ol paronim hám omofonlarda tek eki birlik arqalı bir – birine salıstırıw arqalı olardıń mánileri aydınlasadı.

H.Jamolxonov paronimlerdiń omonim hám omofonlardan tómendegi belgilerine qaray ózgeshelenetuǵınlıǵın aytadı: «Paronimlerdiń aytıwı bir-birine jaqın, uqsas bolıp keledi. Misalı: ot (shóp) hám ot (jalın) sıyaqlı.

³⁹ Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Тошкент: Фан, 2006. 45-46-б.

⁴⁰ Пирниязова А., Шынызарова С. Ҳозирги қарақалпақ әдебий тили (Лексикология) пәнинен интерактив усулларды оқытыў. Тошкент: Баз, 2014. 10-б.

⁴¹ Берлимуратов Е. Ҳозирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: Билим, 1994. 43-б.

2. Omofonlarning aytilishi har qiyli. Misali: Tire ham tiyre (bul aytilishda), al jazilishda tire (feyl) ham tire (irkilis belgisi) birdey bolip jaziladi. Paronimlerde bolsa aytilishi ten emes. Misali: amel-hamel, amir-hamir bular paronimler sozler bolip, amel (4 fonema) – hamel (5 fonema), amir (4 fonema), hamir (5 fonema), al omofonlarda salistirilatuvin sinarlari kobinese birdey bolip keledi.

3. Paronimler soz variantlari menen birlikte qaralishi kerek. Paronimler bir soz shaqabina tiyisli bir neshe leksemalar»⁴².

Qaraqalpaq tilinde paronimler arnawli turde izertlenbegen.

Qaraqalpaq tilinde bir qatar paronim sozler ushurasadi. Olar kopshilik jagdayda, asirese, soylew stilinde birinin ornina ekinshisi aktiv qollanila beredi. al olardi ayirim - ayirim turde alip tallaganimizda, eki komponenti de kobinese birdey mani anlatsa da, ekinshi komponentleri jeke turip, bul talapqa juwap bermeytuvin halatlari da ushurasadi. Misali: *gaziyne* – *gazna*. *Gaziyne*, *gazna* sozi de awizeki soylew stilinde mol bayliq, dunya manisin anlatsa da, *gazna* sozi – bank isleri terminine tiyisli soz. *Gazna* – kassa, pul tusiniklari menen baylanisli.

Anla – *anjar*. Bul buyriq manili – soz bolip, ekinshi bettegi shaxsqa qarata aytiladi. Birinin ornina ekinshisi qollanila beredi. Tubirleri an sozinen bolip, anla sozi hareket manisin anlatadi, bayqa, serle sozleri menen sinonimles. Al anjar sozi jeke turghanda anjar – suw obyektinin semantikasina baylanisli soz bolip, suwdin bagit - bagdarin anlatadi. Tiykarinan suwdin bagit -bagdarina, jonelisine baylanisli paronimnin anla sinari uliwma jumsalmaydi.

Paronimler qaraqalpaq tilinde oz ara tubirles sozler menen kelip gana paronim sozler bolip qoymastan, al usas uqimlar arqali da paronimlik xizmet atqaradi. Jariq qawin jarilgan qawindi anlatadi, al jariq qawin ushin jaqti qawin dizbegi qollanilmaydi. Misali: *jaqti* – *jariq*. Xana jaqti, xana jariq – bul eki misalda da xananin jaqtılı, nurlı bolip turıwı nazerde tutıladı. Al jariq sozi jaqti, nurlı manisi menen birge bir narsenin jirigi, sinigi menen de baylanisli uqimdi anlatadi. Misali: mayek jariq yagniy singan, shitnagan, siziq tusken yaki jaramsiz t.b. halatin anlatilishi menen birge, diwaldin jarilishi, shardin jarilishi, jaranin jarilishi, qarimnin jarilishi uliwma

⁴² Jamolxonov N. Hozirgi ozbek adabiy tili. Tushkent, 2005. 181-184-6.

predmettiń kórinisindegi nuqsan yamasa túrlishe halatın ańlatadı. Biraq atap ótilgen misallardaǵı diywal, shar, qawın, jara – olardıń jaqtılanıp, qanday da sáwle, nur menen jaqtı bolıp turıwın ulıwma ańlatpaydı. *Jaqtı* – *jariq* – jaqtılıq mánisin bildiredi. *Jariq* – jaqtı mánisin de, sańlaq mánisin de bildiredi.

§ 62. Paronimlerdiń sóylewde stillik qural sıpatında qollanıwı

Paronimler awızeki sóylew tilinde, kórkem shıǵarmalar tilinde pikirlerdi awıspalı, astarlı, ekspressivlik penen qollanıwda belgili ornı tutadı. Ekinshiden, paronimler tilde ótkir kalamburlardı (sóz oyını) jasawda da belgili áhmiyetke iye. Sóz sheberleri kórkem shıǵarmalarda názik sheberlik, pikirlerdi sergeklik penen ańlaw arqalı, paronim sózlerdiń mánilerin bir pikirdiń ekinshisine qollanadı.

Paronimlerden sol shıǵarmadaǵı qaharman hám personajlardıń xarakterin ashıp beriwde kórkemlik maqsette tiyisli ornılarda paydalanadı. Bul jaǵday til biliminde **paronomaziya** degen termin menen ataladı.

Belgili sóz sheberi, satirik jazıwshı M.Nızanov óz shıǵarmalarında paronimlerden ornılı hám ónimli túrde qollanıǵanın ushıratamız. Mısalı: jazıwshınıń «Qaytımnı bermeysiz be?» gúrrininde: ... jetpisinshi jıllardıń bir kúni Xalmurat Saparov gazetaniń náwbetshiliginen tınletip kiyatırǵan eken. Aldınan úsh-tórt jol tosarlar shıǵıp: - úsh som beresen! – depti. Bermese awhal shataq, Qaltasın qarasa on somlıǵı bar eken. Jol tosarlarǵa sonı uslatıptı. Úsh som ornına on somǵa iyelik etken kóshe biyzarlar quwanıp ketipti. Biraq, qarasa Xalmurat aǵa omınan taysalmaydı.

– Men on som berdim ǵo, sizler úsh som soradıńız, qaytımnı bermeysiz be? – depti, Xalmurat aǵa.

Buyırıp turǵan nárseni qoyaber. - «qaytımnı» bir judırıq alıp, Xalmurat aǵa juwasıp úyine qaytıptı» (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» III tom, 144-bet).

Bul misalda puldıń qaytımnı hám jazıwshınıń úyine qaytıwı waqıyasında atalǵan eki paronim sheberlik penen berilgen. Tiykarınan, *qaytıw* hám *qaytımnı* adamnıń ashıw, ızası

mánisinde paronimlik qatar dúze aladı. Sonday-aq, M.Nızanovtıń «Tańlamalı shıǵarmaları»na kirgizilgen Palwaniyaz «aǵash quyırıq»tıń ushırmay sózlerinen tómendegi mısalda da paronim kalambur sóz maqsetinde jumsalǵan. ótkir kúlkini payda etedi. Mısahı: «Palwaniyaz Moskvaǵa awıl xojalıǵı jetiskenlikleriniń kórgizbesine baradı. Miymanxanaǵa Qıtaylı delegaciya kelip, aldın olardı ornalastırıp bolıw ushın basqalardı irkip qoyǵan eken. Palwaniyaz irkilmesten ótip kete beripti. Miymanxana xızmetkerleri bunı da qıtaylı dep túsiniw:

– Siziń familiyańız? – dep soraptı.

– Pal Van YAz! – dep «Aǵash quyırıq» irkilmey ótip kete beripti» (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» III tom, 165-bet).

Bul úzindide «Aǵash quyırıq» laqaplı laqqı adamnıń atı, familiası Palwaniyaz Abdullaev. Bul orında Palwaniyaz qıtaylılar tilinde, miymanxanadaǵı jaǵdaydan shıǵıp ketiw ushın, ózin de sırt elli adam sıpatında tutıp ismin qıtayshalap aytadı. Shayır shıǵarmasında usı sıyaqlı paronimaziya qubılıs házil-dálkek, ashshı kúلكi, ayırım orınlarda astarlı mánis-mazmundı ashıp beriw ushın paydalanılǵan.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar:

1. Paronimiya degenimiz ne?
2. Paronimler menen omonimler qalay ózgeshelenedi?
3. Paronimler haqqında qaysı miynetlerde ayılǵan?
4. Paronimlerdiń omofonlarǵa uqsas tárepi bar ma?
5. Paronimler kórkem shıǵarma hám sóylew tilinde qanday maqsetlerde paydalanıladı?
6. Kalambur hám paronomaziya degenimiz ne?

Tayanış túsinişler:

Paronimiya – ayılıwı jaǵman uqsas, biraq mánisi ózgeshe, biriniń ornına ekinshisi jaqınlasıp qollana beretuǵın sózler.

Kalambur – francuzsha sóz, ayılıwı birdey, biraq mánileri hár túrli sózler negizinen payda bolǵan «sóz házili» degen mánini ańlatadı.

Paronomaziya – janlı sóylewde hám kórkem shıǵarmalarda stillik maqsetlerde paydalanıw.

GIPONIMIYA

Ádebiyatlar: 11 [185-188]; 16.

§ 63. Giponimiya

Giponimiya – sóz baylıǵındaǵı leksemalardıń baǵanalı (ierarxıyalıq) baylanıstan kelip shıǵatuǵın máni múnásibetleri. Tarıraq túsiniq yamasa máni bildiretuǵın leksemalar keńirek túsiniq yaki máni bildiretuǵın leksemalar menen túr (giponim) hám jınıs (giperonim) baylanısında boladı. Bunday baylanıs birlestiriwshı (integral) semalar arqalı iske asadı. Mısalı: *lala* leksemasınıń máni *gul* leksemasınıń máni quramına, *pıshıq* leksemasınıń máni haywan leksemasınıń máni quramına kiredi. Bunday basqıshlı múnásibet ilimniń terminologiya sistemasında keń tarqalǵan [11:185].

Leksemalar mánisindegi usınday baylanıs gipo-giperonimiyalıq (túr-jınıs). partonimiyalıq (pütün-bólek) múnásibeti dep qaraladı. Usı arqalı leksemalardıń paradigmaları anıqlanadı. Mısalı: «*kijim*» mazmunlı topar aǵzaları: kóylek, shalbar, tufli, kostyum t.b.

Tildin sóz baylıǵın sistema sıpatında úyreniwde leksemalardıń gipo-giperonimiyalıq múnásibetlerine súyeniw áhmiyetke iye: tábiyat hám jámiyettegi zatlardıń, waqıyalardıń tildegi atamaları bolǵan leksemalardıń mánileri hám usı mániler arqalı barlıqtaǵı waqıyalardıń ózleri haqqındaǵı túsiniqlerin ulıwmalastırıw hám ayırıw múmkinshiligin beredi.

§ 64. Graduonimiya

Graduonimiya – leksemalardıń máni túsiniqlerinde sózalarında belginin dárejeleniw. Bunday dárejeleniw cıqıwında belgi dep esaplanadı hám qatardaǵı bas sózge qatırılmaı. Mısalı: sulıw – shıraylı-kórkem- «belgi» ge

§ 65. Partonimiy

Partonimiya - leksemalardıń mániniń múnásibetleriniń sáwleleniw. Mısalı:

shahatı
ay tilinin
elementlerini

koridor (bólek). Sonın menen birge, xana (pútin) qapı (bólek) – ayna (bólek) qatarında xana lekseması bas sóz esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapırmalar

1. Giponimiya degen ne?
2. Gipo-giperonimiyalıq múnásibetlerdi qalay túsinesiz?
3. Graduonimiya hádiyesi haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Partonimiya hádiyesin túsindirıń.

Tayanısh túsinihter

Giponimiya – sóz baylıǵındaǵı leksemalardıń baǵanalı (ierarxiyalıq) baylanıstan kelip shıǵatuǵın máni múnásibetleri.

Giponim – túr túsiniǵin bildiriwshi leksema.

Giperonim – jınıs túsiniǵin bildiriwshi leksema.

Graduonimiya – leksemalardıń máni toparları aǵzalarında belginiń dárejeleniwi.

Partonimiya - leksemalardıń máni toparlarında pútin-bólek múnásibetleriniń sáwleleniwi.

TARIYXIY SHÍGÍSÍ BOYÍNSHA QARAQALPAQ TILI LEKSIKASÍ

Ádebiyatlar: 3[39-52-b.]; 4 [61-69-b.];14[132-233- b.];
6[22-28-b.];16[48-53-b.]; 30.

§ 66. Til rawajlanıwınıń xalıq tariyxı menen baylanıshlıǵı

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń rawajlanıw barısın tariyxıy jaqtan qaraǵanıımızda hár qıylı xalıqlar menen qarın-qatnasta bolıp, sol xalıqlardan awısqań sózler menen tolısıp barǵan. Mongol xalıqı (XII-XIII á.); arab, parsı (IX-XIII á.), al XVIII ásirdeń beri qaray rus tilinen sóz awısıw kóbeydi.

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalıqınıń milliy tili. Ol ásirler dawamında xalıq turmısı tiykarında rawajlanıp búgingi kúńge deyin haqıyqat máńidegi ádebiy til dárejesine kóterilgen xalıq tiliniń eń joqarǵı formasınan ibarat. Házirgi qaraqalpaq tili. onıń sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı, stillik baylıqları ádewir jetiliskeń tillerdiń qatarınan orın aladı [7:161-b.].

Qaraqalpaq tili ilimiy tiykarda izertlewdiń de obyektine aynaldı. Bul arqalı onıń rawajlanıw nızamları hár tárepleme ilimiy kóz qarasta keńnen úyrenilip hám izertlenip kiyatur. Usınday ilimiy izertlewlerde qaraqalpaq tilinde onıń leksikalıq quramında ózge til birlikleriniń bar ekenligi de ilimiy tiykarda durıs dálillendi.

Máselen, N.A.Baskakov óziniń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha grammatikası» degen ilimiy jumısında qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikası boyınsha maǵlıwmatlar beriw menen birge onıń leksikası haqqında da sóz etedi. Bunda qaraqalpaq tili leksikasında arab hám parsı tilleriniń elementleri (birlikleri) ushırasatıwınıń atap ótedi [3].

Jáne de, N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili leksikasınıń sostavı hám sóz qurılısı» degen jumısında qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında tariyxıy kóz qarastan sıpatlama berildi. Onda túpkilikli sózler menen birge basqa da tillerden awısqań sózlerdiń bar ekenligi, olardıń awısıwındaǵı tariyxıy jaǵdaylar tuwralı bahatı maǵlıwmatlar beredi. Yaǵnıy házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasında ózge til bolǵan qıtay hám iran tilleri elementleriniń

orin alatuǵınlıǵı, olardıń da túrkiy tillerine sóz awısıwdıń dáslepki dáwirlerinde kelip kirgenligi sóz etiledi. Jáne usı jumısta qaraqalpaq tiline rus tilinen hám rus tili arqalı awısqaqan internacionallıq leksikaǵa da arnawlı túrde toqtap, bul sózlerdiń basım kópshiligi XX ásirde sońǵı dáwirde awısqaqlıǵın konkret (anıq) faktler tiykarında júdá durıs kórsetedi [7:163-b.].

§ 67. Óz sózlik qatlam

Tildiń sózlik quramınıń tiykarǵı bólegin sol tildiń óz sózleri quraydı. Bul sózler sol xalıqtıń rawajlanıw tariyxı menen bekkem baylanısta boladı. Onıń milliy ózgesheligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamı – bul onıń tiykarǵı tábiyatın kórsetetuǵın, qaraqalpaqlardıń pútkil rawajlanıw tariyxı menen birge jasap kiyatırǵan, sózlik quramdaǵı milliy ózgeshelikleriniń tiykarǵı kórinislerinen derek beretuǵın sózleriniń jıynaǵı. Máselen, ata, ana, quwanış, qız, ay, kún t.b.

Sózlik quram ishki resurslar esabınan bayǵanda usınday túpkilikli sózlerdiń semantikalıq hám grammatikalıq usıllar menen jańa sóz dóretiwi esabınan: sonday-aq sırtqı resurslar esabınan hayǵanda, basqa tillerden sózlerdiń awısıwı nátiyjesinde hám awısqaqan sózlerdiń qaraqalpaq tiline tán sóz jasaw usılları arqalı jańa sózlerdiń payda bolıwı iske asadı.

Tilimizge basqa tillerden awısqaqan kópshilik sózlerden qaraqalpaq tiline tán sóz jasaw usılları arqalı mánili sózler dóreydi. Kópshilik ilimpazlar bunday sózlerdi óz sózlik qatlamǵa kirgiziwdi maqul kóredi (paxta-kesh; shılıq).

Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamınıń tiykarın ulıwma túrkiy tillerine orta q sózler quraydı, óytkeni qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha túrkiy tilleriniń qatarına kiredi. Sonlıqtan da, bul seymanı quraytuǵın tillerdiń leksikasında ulıwma ortaqlıqtıń usasıqtıń bolıwı nızamlı nárese. Burın bir túrk tili bolǵan házirgi ózbek, qazaq, qırǵız, uyǵır, azerbayjan, túrkmen, noǵay, tatar, bashqurt, shuvash, yakut t.b. álbette óz aldına ayırım til bolıp bólinip shıqqanda, olardıń hár qaysısınıń leksikasında sol tillerdiń barlıǵı ushın orta q sózler boldı. Ol sózler hár tildiń óziniń tariyxıy dáwirler dawamında rawajlanıwınıń barısında ayırım fonetikalıq

özgerislerge ushırğanı bolmasa, tiykarınan túpkilikli formasın, saqlap qalğanın köremiz. Ulıwma túrk tillerine ortaқ leksika qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamınıń negizin quraytuǵın sózler sıpatında turmıstıń barlıq tarawların qamtıydı. Misalı: aǵash, taw, qır, kól, qus, oraq, qulaq, jumsaq, júweri, arpa, tórt, bes, men, sen t.b. Bul sózlerdiń barlıǵınıńda negizi bir. Biraq, hám tildiń óziniń fonetikalıq hám grammatikalıq nızamlarınıń talabına, basqa tiller menen salıstırıp qaraǵandaǵı specifikalıq ózgesheligine sáykes hár tilde hár túrli seması usas aytladı. Sonıń menen birge túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de jalǵamalı tiller qatarına kiredi. Jalǵamalı usıl menen sózlerdiń ózgeriwinde túrk tillerine ortaқ sózlerde ulıwmalıq bar. Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamı onıń sózlik quramınıń tiykarǵı toparın quraydı. Onda shıǵısı jaǵınan qaraqalpaq tiline tán sózlerde, qaraqalpaqsha sóz jasaw usılları arqalı hasqa túbirlerinen jasalǵan sózler de bar.

Óz sózlik qatlamınıń tariyxı júdá áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. Ol altay semyasındaǵı tillerde sóylesiwshi xalıqlar ele ajralıp shıqpay turıp payda bola baslaǵan. Bul dáwirde kóbirek tiykar feyiller, athıq, kelbetlikler dóregen. Bunday sózler ayırım fonetikalıq ózgeshelikler menen házir de mongól, túrkiy tillerinde bar. Keyin ulıwma túrkiy leksika júzege kelgen. Bul dáwirde barlıq túrkiy tilleri óz ara parqlanbaǵan til edi. Házirgi túbir sózler hám belgili dárejede dórendi sózler payda bolǵan. Sońınan sap qaraqalpaq tiliniń sózlik qatlamı júzege kelgen. Bular tiykarınan dórendi sózlerden ibarat. Túbir sózler ulıwma túrkiylik bolıp, qaraqalpaq tili qalıpleskennen soń dórendi sózler kóplep payda bolǵan. Degen menen túbir sózler de payda bola bergen. Máselen, túbir *jaz* feyili, onıń atlıq túri – *jaz* bar.

Qaraqalpaq tiliniń ózine tán sózlerin tómendegi belgileri menen ajratıw múmkin.

1. Qaraqalpaq tilindegi almasıq sózler, 20 túbir sanlıq sózler, túbir feyiller ózlik qatlamǵa tán.

2. Óz sózlik qatlamǵa tán sózlerdiń túbiri dawıssız (k) + dawıstı (v) + dawıssız (k) tártipte bolıp, ol feyilge tiyisli ekenligi kórinedi. Eger, athıqqa tiyisli bolsa, onıń feyil jubayı bar ekenligin köremiz. Eger, onday bolmasa ózlesken sózler dep qaraladı. Máselen, *nan*

sózi ózlesken sóz. Bunday fonetikalıq quramda feyil joq. *Júzeki* sóziniń túbiri – *júz*. Bul sóz atlıq bolıwına qaramastan, qaraqalpaq tilinde *júz* – feyili de bar. Solay bolğanlıqtan bul sóz óz sózlik qatlam dep esaplanadı.

3. Qaraqalpaq tilinde geyde k+v, v+k quramlı sózler, feyiller ushırasadı. Yaǵnıy al hám má sózleri sıyaqlı. Bul feyillerdiń bir dawıssız túsip qalǵan. Ádebiy tilde. *Máń* forması bar. Feyildiń II bet kóplik forması –*ńı*, –*ńı(alıń, jaz-ńı)*.

4. Qaraqalpaq tiliniń sózleri qatara kelgen dawıssızlardan baslanbaydı.

5. Óz sózlik qatlam sózleri v, g, z, l, r seslerinen baslanbaydı. Basqa tilden kirgen sózler dep esaplanadı (gósh, gún, zar, lekin, reje, razı, raxmet, vagon t.b.).

6. f, c, ch, h, sh sesleri bar sózler de ózlestirilgen sózler.

7. Ъ, ь - belgileri menen qollanılǵan sózler de qaraqalpaq tiliniń óz sózleri emes.

2. Túrkiy hám mongol tillerine ortaq sózler

Tildiń sózlik quramı kóplegen dáwirlerdiń jemisiniń nátiyjesi. Eski dáwirde ortaq túrkshc tili óz rawajlanıwınıń barısında bir neshe tilge hólindi, sonıń ózinde buringi túbir sózler bólingen hár bir jeke tildiń negizin quradı. Bul fakt tildiń genetikalıq tutaslıǵın, óz ara baylanıstıń bar ekenligin kórsetedi. Qaraqalpaq tiline tán sózler basqa da túrkiy tillerinde gezlesedi.

Atlıqlar: aǵash, tas, suw, bala, kún t.b.

Sanlıqlar: 1,2,3,4,5,6,7: 20,30,40,50,100 mıńt.b.

Kelbetlikler: aq, qara, kók, sarı, jaqsı.

Almasıqlar: men, sen, ol, biz.

Feyiller: kel, bar, tur, qara, ayt t.b.

Bular tek hár tilde fonetikalıq ózgeshelik penen hár qıylı bolıp aytıladı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında túrkiy tillerge (ásirese, qıpshaq tobına kiretuǵın tatar, noǵay, bashqurt, qazaq, qırǵız, qumıq) ortaq sózler kóplep ushırasadı. Bunıń tiykarǵı sebebi. tómendegishe – (bunday jaǵday kóbinese sózlik qorda kóbirek gezlesedi) sózlik qor óz basınan kóp ásirlerdi ótkergeni bizge tariyxtan málim. Usı dáwirler ishinde bir qáwimdegi xalıqlar

birqansha tuwısqan xalıqlarğa bólinip, óz aldına millet bolıp, tilleri de qalıplesti. Sonıń nátiyjesinde dáslepki dáwirdegi bir qáwimge xızmet etken tildiń endi bir neshe qáwimge xızmet etetuǵın tuwısqan tillerdiń variantlarınıń kelip shıǵıwı zańlı qubılıs. Al tiykarǵı sózlik qordaqı sózlerdiń kópshiligi óz túbirin saqlap qalıwı da usı sebepten boladı. Bul tek sózlik qordan ǵana bólinip qalmaq, al onıń grammatikalıq qurılısında da kórinip turadı. Biraq, sózler tiykarǵı mánisin saqlap qalǵan menen hár qıylı jaǵdaylar sebepli geybir fonetikalıq ózgerislerge ushtırasadı. Bunı tómendegi salıstırıw misalınan kóriwge boladı.

Ózbek tilinde	Qaraqalp aq tilinde	Qazaq tilinde	Noǵay tilinde	Tatar tilinde	Bashqart tilinde	Qırǵız tilinde
Besh	Bes	Bes	Bes	Bish	Bish	Besh
Erta	Erte	Erte	Erte	Irtá	irtá	Erte
Yuz	Júz	Júz	Yuz	Yuz	yez	Júz
Bilán	Menen	Men	Men	Minán	menán	Menen

Türk tilles xalıqlardıń basqa toparındaǵı sıyaqlı qaraqalpaq tili de óziniń tiykarǵı ózgesheligin saqlap qalıplesken. Qaraqalpaq tili usı tiller menen dáslep bir túbirden kelip shıqqanın kóremiz.

Tómendegi misallardı oqıp qadaǵalań. Qaysı sózler türk tillerine ortaq ekenin aytıp beriń. Salıstırıp kóriń.

1. Bilga arig ázgi tutib súzin áshit, adamına ugranibak ishka súra (Bilimli adamdı qádirleń, sózin tıńla, aqlın alıp, ámelge asır).

2. Ata oǵlı atal tugar (Atasınıń balası atasına uqsaydı).

3. Árdam bashı – til (Ádeptiń bası - til).

4. Qut bel bálgusa – bilik (Qut belgisi - bilim).

5. Túnda yurap kúnduz sáwnur.

Kichikdá áwlenib ulgazu sáunur.

(Túnde júrgen kúndiz súyiner),

Jaslay úylengen jası úlkeygende súyiner.

Mısallar “Qaraqalpaqstan muğallimi” jurnalındağı U.Seytjanovaniñ maqalasınan alındı. Mısallardı Maxmud Qashğaridiñ «Devonu luğatit türk» (kitabınan alğan).

3. *Mongol tilinen kirgen sózler*. Türk tilleri menen mongol tili geneologiyalıq jaqtan alıp qarağanda tuwıs tillerden esaplanadı. Mongollar türk qawimleri menen qoñsı otırıp, olar arasında qatnas bolğan. Sonlıqtan mongol tillerinen türk tillerine, türk tillerinen mongol tillerine sózlerdiñ ótip otırıwı zañlı qubılıs. Bul tuwralı türk tillerin izertlewshi N.A.Baskakov túrkiy tillerdiñ leksikasındağı ayırım sóz qatlamları eski qatlam dep bahalaydı. Mısalı: altun, almurt, ayağa-ayaq, jims-jemis, axa-ağa, bosgo-bosağa hám t.b.

Mongol tilinen kirgen ayırım sózler házir de qullanıladı. Mısalı: aymaq sózin alıp qarañ, burın bul sóz awıl-aymaq túrinde qullanılsa, házir tikkeley óz mánisinde qullanılıp júr. Bunday bir tilden ekinshi bir tilge sóz kirgende óz mánisinde qullanılıwı da, al ayırım jağdayda óziniñ dáslepki mánisinen awısıp qullanılıwı da múmkin. Mısalı:mongol tilinde ayaq, serbegey, sózleri óz aldına mánili sóz retinde qullanıladı. Al bizde qazan-ayaq, erbegey-serbegey túrinde óz aldına, óz mánisi menen qullanılmaydı. Bunday jağday kópshilik jağdayda sırttan kirgen sózlerde ushırıwı otıradı.

§ 68. Ózgelik qatlam sózleri

Qanday til bolmasın eñ dáslep onıñ leksikası rawajlanadı. Til uzaq tariyxıy dáwirlerdiñ jemisi bolğanlıqtan adamzat jámiyetinde bolıp turğan siyasiy-ekonomikalıq, mádeniy, ádebiy, ideologiyalıq ózgerisler onıñ leksikasına hárqıylı jollar menen jaña sózlerdiñ eniwine múmkinshilik tuwdırıp otırğan.

Túrkiy tillerine, sonıñ biri qaraqalpaq tiliniñ hárqıylı tariyxıy dáwirlerde iran (lagen, kepkir, peshshe, páróana), arab (kitap, qálem, xat), rus hám basqa evropa tilleri arqalı (texnika, mashina, intermediya, ideal, kuplet) kóplegen leksikalıq birliklerdiñ keliwi menen onıñ, leksikalıq fondı barlıq dáwirlerde ózgerip otırdı.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniñ sózlik quramı óziniñ túpkillik sózleri, tuwısqan Orta Aziya túrkiy xalıqlarınıñ tiliniñ tásiiri hám ózlestirmeleri esabınan hayıp rawajlanıp otırğan.

1. Arab tilinen özlestirilgen sózler

Qaraqalpaq tiliniń leksikasına arab tilinen sózler awızeki hám jazba túrde qonısı xalıqlardıń tilleri arqalı, sonday-aq tikkeley awıstı [6: 69-b.]. N.A.Baskakov parsısha-tájikshe sózlerdiń qaraqalpaq tiline awıstıwın bılay jazadı: «Qaraqalpaq tiliniń leksikasın bahalawda qaraqalpaq tiliniń tolıq mánide házirgi jasap turǵan aymaǵında, yaǵnıy Aral jaǵasında birge qonıslasqan túrkiy hám iran qáwimleri tilleriniń bir-birine jaqın tásirini jaǵdayında qalıpleskenin esapqa alıw kerek[3:70-b]. Haqıyqatında da arablar menen parsılardıń Orta Aziya hám Qazaqstan aymaǵındaǵı tásirini, arab, parsı mádeniyatınıń en jayıwı parsı tillerinen geypara túrkiy tillerge, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline de ayırım sózler menen terminlerdiń kelip kiriwine alıp keldi. N.A.Baskakov túrkiy tilleri leksikasınıń eski qatlamı kóp sanlı túrkiy hám mongol tilleri ushın orta qatlam leksikalıq qatlam ekenligin kórsetedi.

Usınıń menen birge arab hám parsı tillerinen awısqan sózlerdi mánilik xızmeti kóz qarasınıń qarap, olardı tematikalıq jobada altı toparǵa ajratadı: diniy mánige iye sózler, ilimiy terminologiya hám abstrakt túsinikler, jámiyetlik-siyasiy terminologiya, óndirislik-ekonomikalıq terminologiya, kúndelikli turmıs leksikası hám abstrakt grammatikalıq mánige iye sózler.

J.Shámshetovtıń «Qaraqalpaq tilindegi shıǵıs tillerinen kirgen sózler tariyxınan» atlı miynetinde qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdiń tariyxı sóz etiledi. Jumısta arab ózlestirmeleriniń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına kelip kiriw tariyxı, ózlesiw jolları, qollanıw jıyılıǵı, sózlik quramdaǵı tutatuǵın ornı, qollanılatuǵın tarawları, mánilik ózgeshelikleri, fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması tereńirek izertlenedi [17].

Arab tilinen ózlesken sózlerdiń ózine tán belgileri bar:

1. Arab sózleriniń túbirinde shártli túrde 3 dawıssız boladı: kitap, qátip t.b. nur, pán, sır sózlerinde arabsha + *anvar*, sunun, asror bolıp qollanıladı.

2. Arabsha sózlerde -me, -mu, -ta qosımtaları bar. Mektep, muslim, tilsim t.b.

3. Arabsha sözlerde –a (e) t, –an qosımtaları bar: miynet, esabat, shaytan, nuqsan t.b.

4. Arabsha sözler *tu* ortadağı qosımta menen qollanıladı: mustaqıl.

5. Arabsha sözlerge –iy kelbetlik jasawshı qosımsha qosıladı: ádebiyat – ádebiy, mádeniyat – mádeniy t.b.

6. Arabsha sözlerde p, ch, g, j sesleri ushıramaydı.

7. Arabsha *ayn* sesi qaraqalpaq tilinde túsirilip qaldırılğan: sanaat, máni.

2. Iran tillerinen kirgen sözler

Iran tillerinen kirgen sözler tómendegi belgileri menen ajıraladı:

1. Qaraqalpaq tilindegi Iran sözleriniń ishinde almasıq, san hám túbir feyiller joq (hámme parsı sózi dep qaraladı, hámme almasıǵı). Lekin túrkiy tiller tariyxında *qamuǵ* sózi bolıp, qamuǵ–qamu=qama=hama *m* sesiniń geminaciyası házirgi *hámme* almasıǵın (qos dawıssız) keltirip shıǵarǵan, yaǵnıy bul sóz túrkiy sózi dep qaralıwı kerek.

2. Iran tiliniń sözlerinde k+v+k quram kóp ushırasadı. biraq bárqulla emes (túbiri) *bánt*, *gúwa*, *bálent* t.b.

3. Iran sözleri qatara kelgen dawıssızlardan baslanbasa da, qatar kelgen dawıssızlarǵa tamamlanadı: *ant*, *bálent* t.b.

4. Iran tilinen kirgen sözlerde g, l, z, v, r sesler qollanıladı.

5. j, h dawıssızları da ushırasadı.

Rus tili hám ol arqalı Batıs Evropa tillerinen kirgen sözler

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında rus tilinen hám rus tili arqalı Evropa tillerinen kirgen sözlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Rus tili hám ol arqalı basqa tillerden qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına kirgen sözlerdi eki dáwirge bólip qarasa boladı:

1. 1873-jıldan 1917-jılǵa shekem dáwir. Bul dáwirde sol waqıttıń jaǵdayına, yamasa sol dáwirdegi qatnas jasaw mıtájligin qanaatlandırıp, jámiyettegi jańalıq, xalıq xojalıǵına, basqarıwǵa baylanıslı sózler sheklengen dárejede ǵana kirgeni málim. Misal: keńse, paroxod, samovar (samawrın) bolıs, uezd, zavod (zawıt),

galosh (gewish), doktor (duqtır), kirpich (gerbish), krovat (kárawat) hám t.b.

2. XX ásirniń 20-jıllarınan keyingi dáwir. Buringi awqam mámleketi dáwirinde xalıq xojalıgınıń hámme tarawında. siyasatta rus tiliniń milletler ara tilge aylanıwı kelip shıqtı. Tilde kóplep jańa sózlerdiń payda bolıwına, olardı hámme xalıqtıń teń qollanıwına alıp keldi. Sonlıqtan, bul dáwirde rus tiliniń sózleri, ol arqalı basqa xalıqlardıń sózleriniń kiriwine jaǵday tuwıldı. Mısalı: feodalizm, kapitalizm, elektr, traktor, kolxoz, likhez, staxanovshı, agronom hám t.b. Sol dáwirdegi hám keyingi jıllardaǵı eldegi barlıq jańalıqlardıń atı (termini) tilimizde kórinip bardı. Tildi jámiyetlik qubılısqa jatqarsaq, sol jámiyetniń rawajlanıwı menen tildiń rawajlanıwı da tikkeley baylanıshlı. Eger, jámiyet tez pát penen rawajlansa, tilde tez pát penen rawajlanıp baradı. Bul rawajlanıw tilimizge sózlerdiń kóplep kiriwinen ǵana kelip shıqpaydı. Al tilimizdiń ulıwma qubılısında kórinedi (fonetika, leksika, grammatikada).

Rus tili arqalı Evropa tillerinen de kóplep sózler kirdi hám tilimizdiń seslik quramında grek, latin, nemec, anglichan, francuz, italyan, polyak tilleriniń sózleri payda boldı. Mısalı: alfavit, grammatika, rektor, dekan, tramvay, kabinet, bank, benzin, tomat, limon. Kópshilik sózler tikkeley sol túrinde kirgen bolsa, kópshiligi awdarıw arqalı da kirip otırdı.

Rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden sózler hám terminler eki túrli usıl menen awısqa [6: 77-b.]. 1. Sóz hám terminler rus tilindegi túrinde tikkeley awıstı: teatr, kino, progress t.b. Bul usıl qaraqalpaq tiline rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden sóz awısıwındaǵı eń ónimli usıl boldı. Tikkeley awısqa sózler menen terminlerdiń sanı oǵada kóp.

2. Sóz hám terminler awdarılıw usılı arqalı awıstı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ayırım sózlerdiń qaraqalpaq tiline awdarılıwı arqalı dóregen sózler ádewir muǵdarda ushırasadı. Máselen. trudoden, rukopis, stroitelstvo usáǵan sózler rus tilinen awdarılıp, miynet kún, qol jazba, qurılıs túrinde qaraqalpaq tiline awıstı. Usınday jol menen payda bolǵan sózlerdi hám sóz dizbeklerin kalkalar dep ataydı [6: 79-b.].

Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi menen tildin leksikası óz sózlerimiz benen bayıp barmaqta. XX ásiridin 90-jıllarınan baslap Mámleketlik til Nızamınıń qabıllanıwı menen qaraqalpaq tiliniń óz sózlerin qayta qarap shıǵıw máseleleri kún tártibinde turdı. Tildin sózlik qorı qayta qarap shıǵılıp, Terminologiyalıq komitet tárepinen bir neshe sózlikler shıǵarıldı. Bundaǵı tiykarǵı tendenciya óz sózlik qatlamdaǵı sózlerden múmkinshiligi bolǵanınsha paydalanıw, arab, parسی tili sózlerin qaldırıw, rus tilinen kirgen sózlerdi túrkiy sózleri menen almastırıw máseleleri edi. Tildegi burınnan qalıplesip óz sózlerimizdey bolıp ketken shıǵıs tilleriniń sózleri qaldırıldı da, al rus tilinen kirgen sózlerdin derlik basım kópshiligi qaraqalpaq tiliniń ishki múmkinshilikleri menen almastırıldı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdi qalay biliwge boladı?
2. Qaraqalpaq tilindegi shıǵıs sózleri qashan kirgen?
3. Evropa tillerinen sózler qaysı dáwirde ózlestirilgen?
4. Basqa til elementleriniń belgileri?

Tayanısh túsinikler

Óz sózlik qatlam – tildin tiykarǵı tábiyatın kórsetetuǵın, qaraqalpaqlardıń pútkil rawajlanıw tariyxı menen birge jasap kiyatırǵan, sózlik quramdaǵı milliy ózgeshelikleriniń tiykarǵı kórinislerinen derek beretuǵın sózlerdin jıynaǵı.

Ózgelik qatlam - qaraqalpaq tiline júdá kóp shet el sózleri hám atamaları kirip tap ózimizdin sózlerimizdey bolıp ketken.

LEKSEMALAR DİN QOLLANILIV ÖZGESHELİKLERİ

Ádebiyatlar: 2 [79-88]; 5 [198-203]; 8, 10.

§ 69. Leksemalardıń qollanılıw órisi

Tilde barlıq sózler hámmege teńdey tanıs bolıwı múmkin emes. Leksemalıq quramda til birlikleriniń hunday kópshilikke birdey tanımalılıqqa iye bolmawınıń baslı sebebi, onıń qollanılıw shegarası, xalıq tilinde, ádebiy tilde paydalanıw keńligi menen tikkeley baylanıslı. Leksemalardıń usı sıyaqlı qollanılıw órisine qaray bir qatar ádebiyatlarda **sheklengen hám ulıwma xalıqlıq leksika** dep bólip qarastıradı.

Ózbek til biliminde H.Jamolxonov: «Leksemalardıń qollanılıw órisi shegaralanğan hám shegaralanbağan»⁴³ dep bóledi. Al qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov: «Qollanılıw órisi jaǵman sózlerdiń ulıwma eki toparın ajıratadı. Olardıń birinshisi qaraqalpaq tilinde sóylewshı barlıq jámaát ushın ortaqlıq **jalpı xalıqlıq leksika**, al ekinshisi aymaqqa, ya kásipke, ya sociallıq ortalıqqa baylanıslı qollanılıw órisi jaǵınan sheklengen leksika»⁴⁴.

Sózlerdiń qollanılıwın alıp qaraǵanda, hesh bir sóz shegaralanıp yaqi sheklengen halda qollanılmaydı. Olar sheklengen hám sheklenbegen dep bóliwde aymaqqa, kásip iyeleri tilinde hám belgili qatlamlarda (sleng) qollanılıwına qaray ózgeshelenedi.

I. Qollanılıw órisi boyınsha sheklenbegen leksemalar

Ádette, qaraqalpaq tilinde barlıq jastaǵı adamlar ushın hámmege teńdey, barabar túsiniikli hám sóylewde birdey tanımalılıqqa iye sózler boladı. Olar qollanılıw órisi boyınsha sheklenbegen leksemalar bolıp, misalı: adam, tábiyat, terek, men, sen, aq, qara, kitap, dápter t.b. sózler. Bunday hámmege keń tanımalılıqqa iye sózler lingvistikada **ulıwma xalıqlıq leksika** dep te ataladı..

⁴³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 198-6.

⁴⁴ Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексика. Нөкис: Билим, 1994. 80-бет.

II. Qollanılıw órisi boyınsha sheklengen leksemalar

Qollanılıw órisi boyınsha sheklengen leksemalar xalıq tilinde (dialektlik) kásip-óner leksikasına (belgili kásip iyeleriniń tilinde yaǵnıy kásiplik), sociallıq qatlamlarda (argotizm hám jargonlar) ǵana ónimli qollanılıp, basqalar ushın ayqın, oǵada tanımалılıqqa iye bolmaǵan sózler toparı. Sonday-aq, sóylew tili leksikasında qollanılatuǵın turpayı hám qopal sózler yaǵnıy vulgarizmler de qollanılıwı shegaralanǵan tillik birlikler bolıp tabıladı.

§ 70. Dialektlerge tán sózler

Qollanılıw órisi boyınsha sheklengen leksikaǵa kiretuǵın sózlerdiń ayrıqsha, úlken toparınıń birin dialektlerge tán sózler quraydı. Dialektlik sózler belgili aymaqta qollanılıp, sol jerde jasaytuǵın xalıqqa túsinikli, al basqa aymaqtaǵılar ushın onshelli kóp tanımалılıqqa iye emes.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlik ózgesheliklerin amawlı túrde izertlewshilerden rus ilimpazı N.A.Baskakov qaraqalpaq sóylew tili dialektlerin arqa-shıǵıs hám qubla-batus dep bóledi. Ilimpaz dialektler boyınsha 1926-1945-jıllarda jıynalǵan materiallardı ádebiy tilge, qońsılas túrkiy tillerge, eski túrkiy jazawlarınıń esteliklerine tiyisli derekler menen salıstırıp qaraydı. Al, D.S.Nasırov qaraqalpaq tili dialektlerin arqa hám qubla dialekt dep bólip qaraydı. Dialektizmler termini qaraqalpaq tilinde eki túrli jaǵdayda ushırasadı. Birinshiden, belgili aymaqtaǵı jergilikli xalıq tilindegi sózler dialektizmler termini menen atalsa, ekinshiden kórkem shıǵarmalar tilinde belgili qaharman hám personajdıń xarakterin, qaysı aymaq wákili ekenin, sol waqıyanıń qaysı aymaqta bolıp bolıp atırǵanlıǵın anıq beriw maqsetinde dialektlik sózlerden tiyisli órinlarda paydalanadı. Bunday topardaǵı sózler de dialektizmler bolıp esaplanadı. Bul eki teminniń óz saǵast aymaqlıq sıpatqa iye sózler menen ushılasadı.

Dialektlik sózler de tildiń leksika, grammatika, fonetika tarawları menen baylanıslı. Leksikalıq dialektizmlerdi

H. Jamalxonov eki toparğa: dialektlik söz hám dialektlik mánige bólip qarastıradı⁴⁵.

I. Leksikalıq dialektizmler

1. **Dialektlik söz** – bir uǵımdı ańlatatuǵın sózdiń hám túrli atama (hám túrli formada keliwi) menen atalıwı. Mısalı: Sıyırdıń balası (buzawı) mánisin ańlatatuǵın dialektlik söz tómendegi formalarda aytıladı. Buzaw (arqa dialekt), -ójek (qubla dialekt), gósala (Kenimex sóylesimi). Bunday ózgeshelikti tómendegi kestede de kóriw múmkin.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde	Arqa dialektte	Qubla dialektte	Kenimex sóylesimi (bóleklengen dialekt)
Malaqay	Malaqay//qulaqshın	Qulaqshın//úshqulaq	Telpek
Úlken	Úlken	Ulı	Kátte
Kespas taǵamı	Kespas	Unası	Unash
Shómish	Shómish/ojaw	Shómish	Ojaw
Qamis	Qamis/pishen	Qamis/qamish	Qoǵa
Ilgeshek	Ilgenshek//ilmeshk	Túyregish/túyrewish (iyne ilgek)	Iynemat

2. **Dialektlik máni** – Bunda sózdiń sırtqı forması emes, al mánisi dialektke yaki dialekt ishindegi sóylesimlerde tán boladı. Al sózdiń sırtqı forması ádebiy tilde de dialekttegi sıyaqlı birdey bolıp qollanıla beriwı múmkin. Mısalı: **shırpı** sózi dialektlik emes, ol ádebiy tilge tán sóz. Ol ottı alıstırıw ushın qollanılatuǵın tutınıw zatı. Bul sóz **shırpı** forması menen aytılsa da, Kenimex qaraqalpaqları tilinde ottı alıstırıw (russha-spichka) ushın amalǵan tutınıw zatı emes, pútkilley ózgeshe mánide, yaǵnıy shırpı – seksewildiń otın ushın amalǵan jıńishke, mayda, názik shaqaları usılay ataladı. **Qarma** (arqa dialekt) – bul balıqtan islengen taǵam túrin ańlatsa, al qubla dialekt (Ámiwdárya, Nazarxan elati) – úrp-ádet dástúrdiń bir túri, sadaqa túrinde beriletuǵın kishigirim mereke

⁴⁵ Jamalxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Tushkent, 2005. 198-201-бетлер.

(marhumdı eslep, qanday da shıǵınlarda amanlıǵı ushın ótkeriletuǵın jıym, sadaqa) ataması.

Demek, bul birlikler ádebiy tilde de bar, dialektte de dál usı formada qollanıladı, biraq mánileri pútkilley ózgeshe. Dialektlik sózler ádebiy tildi bayıtı alıw imkaniyatına iye. Sebebi, ádebiy tilde qanday da túsinikti ańlatıwda bir qatar sóz dizbekleri menen beriletuǵın sóz, dialektte bir ǵana leksema arqalı qollanıwı múmkin. Sebebi, dialektlik sózler – awızeki, janlı sóylew tiliniń bir kórinisi. Mısalı: kúndelikli turmısta azıq-awqatlıq zatlar t.b. nárseler salınatuǵın, bir mártelik paydalanatuǵın polietilen qaltashaları, awızeki sóylewde, dialektte *jidır* dep qollanıladı. Al, kúndelikli úy kiyimi retindegi jeńil rezinadan islengen (tapochki) ayaq kiyimler bolsa, dialektte *qalqı* dep ataladı. Demek, dialektlik sózler ana tildin sózlik baylıǵınıń tolıǵıwında rawajlanıwında belgili dárejede ornı bar. Leksikalıq dialektler-hesh qanday grammatikalıq formalardıń qatnasız, túbir sózlerden bolǵan birlikler. Sonday-aq, ańlatılıwı, qurılısı boyınsha tildin fonetika hám grammatikalıq nızamlılıqlarına da boysınadı. Leksikalıq dialektizmler menen birge fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmler bolıp bólinedi.

II. Fonetikalıq dialektizmler

Bir qatar dialektlik sózler fonetikalıq jaqtan da parqlanadı. Bul dawıslı hám dawıssız sesler sáykesliginde, fonetikalıq nızamlılıqlar, ayırma seslerdin, buwınlardıń túsip qalıwı yaqı birigip ayılıwı t.b. jaǵdaylarında kórinedi. Mısalı: Arqa dialektlik shomanay sóylesiminde:

Manalaw/mánelew – a/e formaları sáykesligi.

Áshekey/áshókóy – e/ó.

Tas búrgin/tas búrgún (ósimlik atı) – i/ú sáykesligi⁴⁶.

Til iliminde «bóleklengen dialekt» dep atalǵan Qaraqalpaqstanın basqa aymaqlarda jasap atırǵan qaraqalpaqlardıń tili, sonıń ishinde Nawayı wálayatı Kenimex qaraqalpaqları tilinde de bir qatar ózgeshelikler ushırasadı.

⁴⁶ Бекмуратова Г. Каракалпак тилинің Шоманай сөйлесими. Нөкіс. Билем, 2004. 8-бет.

Wəğ dawışlılardın alınması: awır//ağır, jamaw//jamağ, awnaw//ağnaw hám t.b. Kenimex sóylesiminde proteza qubılısı: tiri-tirik, ıssı-ıssıq t.b. türinde ushırasıwı atap ótilgen⁴⁷.

1. Grammatikalıq dialektler. Bul qanday da dialektiń ádebiy tildegiden basqasha grammatikalıq formaları. Ol tek sóz jasawshı affikslerde ǵana ushırasıp qoymastan, sóz túlewshı forma jasawshı affiksler, grammatikalıq kategoriyalar menen de baylanıslı.

Arqa dialekt	Grammatikalıq forma	Qubla dialekt	Grammatikalıq forma
Murındıq//murınlıq/ túyenin moynına tartılatuǵın jip	-dıq/lıq	murinsa	-sa
Aǵash ustası	-	aǵashshı	-shı
Ákeldi	-	ákeldiler	-ler
Jiyen(i)	III bet tartım	jiyenisi	i(si) III bet tartım
Kireyshı (kireyde turatuǵın adam)	-shı	kireykesh	-kesh
Aytıwshı (xabar aytıwshı adam)	-shı	aytı(m)shı	Ayt (túbir sóz)+ım (feyilden atlıq jasawshı)+shı (adam mánisindegi kásipke baylanıslı atlıq jasawshı forma)
Mazarstan	-	mazarat	-at (kóplik jalǵawı)
Pillekesh	-kesh	pillekar	-kar

⁴⁷ Пирскеева А. Кенимех коракаттоктари шеваси: филол. фан. номз. дис. автореф Нукус, 2012. 9-бет.

Dialektlik sözler haqqında ilimpazlar D.S.Nasırov hám O.Dospanovlar ádebiy tildegi dialektlik sözlerdi ajratıp qaraw, dialektologiyalıq sózliklerde olardıń beriliw tártibi, principi haqqında tómendegi pikirlerdi bildiredi. Yaǵnıy, tómendegi sözler dialektlik sözler dep esaplanbaydı hám dialektologiyalıq sózliklerge kiritilmeydi:

1. «Qaraqalpaq tiliniń (milliy ádebiy til) norması retinde qabıl etilgen sözler;
2. Quramında ádebiy tilge tán grammatikalıq ózgeshelikleri bar sözler;
3. Kásiplik sözler;
4. Kitabiy til elementleri;
5. Ádebiy dubletleri bar sözler (reyim//ireyim, kesew//kósew t.b.);
6. Toponimika, onomastika, antroponimikaǵa baylanıslı sözler»⁴⁸.

§ 71. Leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmlerdiń stillik qural sıpatında qollanılıwı

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda sol shıǵarma qaharmanlarınıń sóylew tili ózgesheliklerin, qaysı aymaqtıń wákilleri ekenligin ashıq-aydın sáwlelendire aladı. Bul shıǵarma tiliniń kórkemligine, stillik ayırqshılıqlarına da óz tásirin tiygizedi. Biraq, ádebiy tilde, ádebiy sóylew stilinde dialektlik sözlerdi ornısız paydalanbaw kerek.

Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenov (Kegeyli rayonu) wákili bolǵanlıqtan, onıń shıǵarmaları tilinde de belgili dárejede arqa dialektlik sözlerdi ushıratamız. Mısalı: Há solay dáyeksiz bir nárse bolsa kerek (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 74-bet). Biraq nege ekeni belgisiz, sol qız kókiregine **ǵulǵula** salıp ketken tárizlenedi (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq qızı», 121-bet).

Nawayıdaǵı suwǵa talasqan baspaqlarday birin-biri iyterisip, bir qısım tarı ushın **ǵıyıtta bas** bolıp atırǵan masaqshılardıǵa qızıǵa

⁴⁸ Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тили диалектологиялық сөзligи. Нөкіс: Қарақалпақстан. 1983. 16-бет.

qarap turıp, shabarmanğa bet burdı (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 180-bet). Haq kewil, ğarremge aylanğan kelinshektiñ kózlerinen eki tamshı jas shıqtı (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 34-bet). Mısallardağı dialektlerden dáyekstiykarsız (ád.tilde), ğulǵula – (ád.tilde táshwish), ğıyıqta bas – talasıw (ád.tilde), ğarremlik – basqınshı, ózin joqarı tutıw (ád.tilde) mánilerin bildiredi.

Kórkem shıǵarmalardağı usı sıyaqlı dialektizmlerdiñ beriliwi, bul waqıyalar qaysı aymaqta ekenligin kórsetiw menen birge qaysı dialekt wákili ekenligin bildiredi.

§ 72. Kásiplik leksika

Kásiplik leksika til iliminde professionalizmler dep te júritiledi. Kásibiy leksika sheklengen sıpatqa iye, sebebi bul topardağı sózler tek hár bir kásipte islewshi adamlar arasında keñ tanımалılıqqa iye, al basqalar ushın biytanis, yaqı tanımалılıqqa iye emes. Kásiplik leksika ulıwma xalıqlıq leksikalıq quramıñ tolıwında, bayıwında da belgili áhmiyetke iye. Kásiplik leksika qanday da kásipke baylanıslı awızekı hám jazba tekstlerde ónimli qollanıladı, biraq ulıwma tillik qollanıw órisi boyınsha ónimli emes. Belgili jazıwshı Q.Mátmuratov Aral teñizi átirapında, Terbenbeste jasap ótken qaraqalpaq xalıqıñ XIX ásirdegi turması, balıqshılıq penen shuǵıllanıwın tómendegi kásiplik sózler arqalı sheber súwretlegen. Mısalı:

– Men, dım qarap jatpayman aǵa!

– Ne qılasañ sonda?!

– Báhárdegi muna «kógermey» bar-ǵo, kógermey – balıqlardıñ uwıldırıq shashıp, balıq awlawǵa qadaǵan etiletuǵın waqtı ne? ... (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 77-bet).

– Men siziñ sholañnúzdi bir ayda balıqqa toltırıp beremen, biraq usı saparı meni Aralskiyge áketetuǵın bolıñ (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 37-bet).

Sunday-aq, til iliminde kásipke baylanıslı leksikanıñ ilimge, texnikaga, ilimniñ túrli tarawlarına baylanıslı bólimde terminler dep ataladı. Terminler de qollanıw órisi jaǵınan kópshilikke keñ tanımалı emes, sonlıqtan ol qollanıw órisi boyınsha sıyrek

leksikanın ishinde qarastırıladi. Mısali: tariyx ilimine baylanışlı terminler (mezazoy, kaynezoy, yura dáwiri t.b.).

§ 73. Kásiplik leksikalardan stillik qural sıpatında paydalanıw jaǵdayları

Kásiplik leksikadaǵı bir qatar kórkem shıǵarmalardıń tilinde súwretlenip atırǵan waqıyanın qaysı kásip iyeleri arasında bolıp atırǵanlıǵın ańlatıwda, obrazlılıqtı támiyinlewde ónimli qollanıladi. Mısali: Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında balıqshı Bogonenko degen rus qırdaǵı diyqannan gúrreńdi sat degen ótinishine, diyqansılıq kásibine haylanışlı sózler arqalı haylanadı: «- men bulardı asa háhárden qosqa qosıp, jet súrip egin egip, diyqansılıq etemen. Jazı menen ekken eginlerimdi suwǵarıw ushın shıǵırǵa qosaman». Gúzde ekken daqıllarımıdı orıp jıynap, bulardı túyekke salaman, sońınan úyge tasıyman (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 41-bet).

«Terbenbes» romanında balıqshılıqqa baylanışlı bir qatar kásiplik sózlerdiń stillik maqsette jumsalǵanlıǵın tómendegi misallardan da kóriwge boladı.

Mısali: «Lepeş Aralskiyge ketkeli berli, teńizden de, dógerektegi kóllerden de balıq ónli shıqpay, sholanı da, shanı da taqırlanıp qalǵan Sharawbay sholanı yarım bolıp, pátikke tiygen balıqlardı kórip, ele shoqınıp tur ...». Jaramlı erkeklerdi teńizge, kólge aydadı. Aw-qural jetpegenlerge: «Úyińizde jatqan menen, birew sizlerge bir nárese bere me? Náreteńiz bolsa kólge shıǵıń, bir shabaq bolsa da ákelip, haqıńızdı alıń» - dep úyme-úy ayttırıp shıǵıp edi, adamlar naqlay haqısın aytqan soń nárete túye baspayı menen shanishqısın alıp juwırdı-á kólge qarap (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 68-bet).

§ 74. Argotizm hám jargonizmler

Argotizm hám jargonlar – tilde belgili sociallıq toparlardıń tilinde qollanıwı menen sheklengen xarakterge iye. Argotizm hám jargonlar ádebiy tildi bayıtpaydı. Sebebi, bul eki toparda da sózler qollanıwı júrgenligi, tillik aylanısta ekenligi menen xarakterlenedi.

Argotizmler – bul ádebiy tilde bar, sáykes atamaların variantları yamasa sınırları. Bul sheklengen leksika ayırım sociallıq toparlar ózleri ańsat túsinetuǵın etip, qolaylastırıp alǵan «jasalma sózler» dep bahalawǵa boladı. Sonlıqtan til iliminde argotizm hám jargonlardı «jasama sóz» yaqı «sociallıq dialektler», «sheklengen leksika» dep te qarastıradı. Argotizm hám jargonlar tillik tábiyatı, xızmeti boyınsha usas uǵımlar bolsa da, ańlatılıwı boyınsha bir-birinen ózgeshelenedi.

Argotizmler jasırın mánińni ańlatıp keledi. Mısalı: Sawdagerler tilinde «*kók*» («dollar»), *limon* («million sum»), al xızmet orınlarında birewdiń qáwenderi, janashır, ǵamxorshısı bolsa *tanka* («qátere») *krisha* yaqı *shifer* («jarılqawshı, qorgawshı adam» t.b.) túrinde qollanıladı.

Jargonlar argotizmler sıyaqlı jasırın máni menen birge birewdi kemsitiw yaqı obrazlı etip, ekspressiya menen súwretlewdi de bildiredi. Mısalı: *keypiyatı 100* (keypiyatı aǵla, joqarı dárejede), *keypiyatı 5* (keypiyatı ayırıqsha), *keypiyatı 0* (keypiyatı joq, kewilsiz mánilerinde). Student er balalar tilinde (men «*minu qızǵa sıñıp qaldım*») soǵ qız aldında ashıqlıq mánisinde, *shashıp taslaw* – tóbeles. jánjellerde basqalardan kúshi basım keliwi, *ǵáptiń vandamı* – ǵáptiń eń itibarlı jeri, toqeteri, *ıyıqlatıp ketiw* – pánt berip ketiw hám t.b. qollanıladı. Argotizm hám jargonlar túrli sociallıq toparlarda, belgili taypa adamları arasında qollanılıp, olardıń máni bir-biri ushın jeńil túsiniikke iye. Xalıqtıń kópshilik qatlamı ushın keń tanımalılıqqa iye emes. Mısalı: ǵiyabentlerdiń, urı-ǵázzaplardıń, sawdagerler, student – jaslar tilinde, ishiwshilikke berilgen adamlar toparında ózli-ózi túsinetuǵın óriste qollanıladı. Sonlıqtan da, lingvistikada bunday topardaǵı (argotizm hám jargonlardı) sleng qatlam dep te júritiledi.

§75. Vulgarizmler

Vulgarizm – latinsha «turpayı, qopalı» degen mánińni bildiredi. Vulgarizmler bul sóylew mádeniyatınıń, sóylewdiń tazalıǵın buzatuǵın faktlardan biri sanaladı. Ol ádebiy tildi bayıtpaydı. Biraq, qarapayım sóylew tilinde bar bolıp, kórkem shıǵarmalarda da personajlardıń qanday xarakterdegi adam ekenligin ayqın

kórsetedi. Shıǵarmalarda vulgarizmler qaharmanlar tilinde monolog hám dialoglıq bayanlawlarda ushırasadı. Vulgarizmler qaharmanın etikalıq hám estetikalıq mádeniyatın, mánáwiyat kelbetin súwretlewde stilistikalıq qural sıpatında qollanıladı. Mısalı: S.Májitov shıǵarmaların arnawlı izertlegen B.Dılanov onıń dóretpelerinen vulgarizmlerdi mısalǵa keltiredi:

– há atańa nálettiń ǵarı seniń, há kózi aqpaǵır, há qarızınıń astında qalǵır, seni satıp beremiz seni, há beretuǵın atı Shámshet bolıstıń ısqatına jarasın⁴⁹.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Sheklengen leksika degenimiz ne?
2. Sheklenbegen leksika degenimiz ne?
3. Sózler qaysı táreplerine baylanıslı sheklengen sıpatqa iye boladı?
4. Qaraqalpaq tilinde dialektler qanday toparlarǵa bólip úyreniledi?
5. Leksikalıq dialektizmlerdiń ózgesheligi qanday?
6. Grammatikalıq dialektizmler degenimiz ne?
7. Fonetikalıq dialektizmler degenimiz ne?
8. Dialektizmler stillik qural sıpatında qollanıla ma?
9. Kásiplik leksika qalay parqlanadı?
10. Terminler sheklengen leksikanıń qaysı túrine kiredi?
11. Argotizm hám jargonlardıń bir-birinen parqı qanday?
12. Kórkem shıǵarmalarda sheklengen leksikadan sóylewdiń qaysı túrlerinde stillik qurallar sıpatında paydalanıladı?

Tayanısh túsinikler

Ulıwma xalıqlıq leksika – qollanıluwı boyınsha kópshilikke túsinikli hám shegaralanbaǵan, qollanıluwı sheklenbegen til birlikleri.

Dialektizmler – qollanıluwı aymaqqa qaray sheklengen leksika, jergilikli xalıqtıń tillik ózgeshelikleri.

⁴⁹ Диланов Б. Сейфуллабит Мажитов шыǵармаларының тили. Нөкіс: Билим, 2017. 27-бет.

Dialektizm söz – dialektke tán sózler.

Dialektizm mánis – sózdiń ádebiy tilge hám basqa dialektlerge, sóylesimlerde sahsıstıǵanda aymaqlıq ańlatatuǵın mánisi.

Grammatikalıq dialektizm – qanday da dialektiń ózine tán grammatikalıq formalar arqalı parqlanadı.

Kásiplik leksika - qollanıwı belgili kásip ónerge baylanıslı sheklengen leksika.

Argotizmler – awızeki sóylewde jasırın mánili sózler.

Jargonizmler – jasırın mánini ańlatıw menen birge qanday da adam, onıń hár túrli belgileri bórtirilip beriletuǵın sheklengen leksika.

Vulgarizmler – adamdı kemsitiw t.b. mánilerde qollanılatuǵın turpayı hám qopal sózler toparı.

§ 76. Qaraqalpaq tili leksikasında eskiriw hám jańalanıw procesleri

Ádebiyatlar: 2 [114-127], 4 [36-41], 5 [204-210].

Til bul – sistema. Ol ózine tán quramğa iye. Bul sistema jámiyettiń rawajlanıwı, ondağı túrli ózgerisler nátiyjesinde bárqulla ózgeriste. Til birgelkili hám turaqlasqan tillik tábiyatqa iye emes. Sebebi, jámiyettegi hár túrli saladağı ózgerisler tilge de óz tásin ótkermewi múmkin emes. Bul tábiyiy qubılıs jámiyettegi ilimiy, texnikalıq, ruwxıy, ekonomikalıq hám siyasiy tarawlardağı rawajlanıwlar – tildiń tariyxın hám búgingi kóz qarası ólsheminde ana tilimizge bir qatar terminlerdiń, ulıwma til birlikleriniń jańadan kirip keliwin, tilimizde aylanısqa túsiwin támiyinlewi menen bir qatar sózlerdiń, leksemalardıń, atamalardıń jańadan kirip keliwin yamasa eskiriwin, arxaiklewiwin payda etedi. Demek, basqa da tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de eskiriw hám jańalanıw procesi – bul úzliksiz process. Bul óz gezeginde: istorizm, arxaizm, neologizmlerdiń dawamlı túrde payda bolıwında belgili áhmiyetke iye.

§ 77. Leksikalıq istorizmler

Istorizmler til iliminde tariyxıy sózler degen atama menen de júritiledi. Ol ótmishte jámiyet penen ómir súrgen, óz dáwirinde ónimli qollanılğan, biraq búgingi kúnde qollanıwı ónimli sózler. Leksikalıq istorizmlerdi ózbek til biliminde H.Jamolxonov: «Ótmish waqıyalıǵı bolğan nárse – hádiyselerdiń atamaları» dep kórsetedi⁵⁰. Al qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov: «Jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir dáwirinde ómir súrgen, biraq házir turmıstan shıqqan sózler gónergen sózler dep, olardı istorizmler hám arxaizmler dep ataydı»⁵¹. Mısalı: Eliwlik – eliw úyge basshı adam. Júzbası – áskeriy işlerde júz nókerge basshılıq etiwge

⁵⁰ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 205-бет.

⁵¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: Билим, 1994. 117-бет.

hekkitilgen adam. **Jez, baqır tiyin, shayı** – ertedegi pul birligi. Istorizmler tiykarinan bir neshe ásirler, uzaq jıllar dawamında sózlerdiń eskiriwi dep uǵınıladı. Biraq, jámiyettegi túrli siyasiy ózgerisler menen istorizmlerdiń payda bolıwı oǵada qısqa waqıttı da óz ishine alıwı múmkin. Mısalı: Ğárezsizlikke shekem rus tiliniń tásiiri, usı xalıqtıń siyasatı menen kirgen tilimizdegi bir qatar sózler búgingi kúnde istorizmge aylandı. Mısalı „Peduchilishe, SPTU, Rayono, sovxoz, byuro t.b. Biraq leksikalıq istorizmler xalıqtıń tilinde qollanılıwdan shıǵıp, yaki ulıwma ónimsiz qollanılsa da, sózlik quramda, kórkem shıǵarmalar tilinde t.b. saqlanıp qaladı.

§ 78. Leksikalıq arxaizmler

Leksikalıq arxaizmler de leksikalıq istorizmler sıyaqlı leksemalardıń eskirgen, qollanılıwı ónimsiz bolǵan atamaları. Leksikalıq arxaizmlerdiń istorizmlerden eń baslı ózgeshefigi – onda hurin qollanılgan atama, waqıttıń ótiwi menen tillik xızmeti ekinshi atamaǵa júklenedi yaǵnıy ekinshi bir atamanıń awısıwı arqalı qollanılıw jedelligi de páseńlesedi. Al, gónergen sózler búgingi kúnde dáı sol mániste leksemalar menen atalmaydı.

H.Jamolxonov leksikalıq arxaizmlerdi arxaizm leksema hám arxaizm semema dep 2 toparǵa bólip qarastıradı⁵².

Arxaizm leksema – búgingi kúnde turmısımızda bar uǵımniń eski ataması. Mısalı: **nóker** – erte waqıtlardaǵı áskeriy islerge alinatıǵın er adamlar. Bunday áskeriy xızmettegi er adamlar házirgi waqıtta da qollanıladı, yaǵnıy olar **ásker** dep ataladı.

Arxaizm – semema – bul búgingi tilimizde bar bolǵan leksemaniń eskirgen mánisi. Mısalı: Jası alpis úshke kirgen **mamalar** «haxım qara» - deydi **shaldan** ayrılса (Ájiniyaz «Ayrılса»). Bul misalda *mama* sózi házirgi waqıtta perzent ushın óz anasına múráját etiwde etiket sóz sıpatında qollanılsa, ol ertede úlken jasaǵı kempir analarǵa baylanıslı qollanılgan. «Shal» sózi de usı taqılette qartayǵan er adam mánisin ańlatadı.

⁵² Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 205-207-6.

§ 79. Arxaizmsiw hádiysesiniń grammatikalıq birliklerde ushırasıwı

Arxaizmsiw tek ǵana jeke sózlerde ǵana emes, al grammatikalıq formalarda da ushırasadı. Mısalı: ya/ye; qurıya – keyinge. beriye-onǵa. Orxon-Enisey jazıwlarında rawısh jasawshı ya/ye affiksi qollanılsa, búgingi kúnde –ǵa/-ge barıs sepligi qosımtası túrinde qollanıladı. Sonday-aq, Orxon-Enisey esteliginde shárt meyil jasawda –sar/-ser affiksi jumсалған bolsa, al búgingi kúnde –sa/-se túrinde qollanıladı. Mısalı: Barsar-barsa, erser-erse i.b.

§ 80. Leksikalıq arxaizmlerdiń leksikalıq istorizmlerden ózgeshelikleri

Istorizm – tariyxıy sózler dep te júritiledi. Leksikalıq arxaizmlerdiń leksikalıq istorizmlerden bir qatar ózgeshelikleri bar. Birinshiden: leksikalıq arxaizm bul búgingi kúnde qollanılatuǵın predmet, zat-nárse, qubılıslardıń eskirgen ataması. Arxaizmler burın basqasha atama menen atalsa da, házir sol uǵım ekinshi bir atama menen ataladı. Al tariyxıy sózler bolsa bunday sınarlarǵa iye emes.

Ekinshiden: leksikalıq arxaizm tildiń tariyxıy rawajlanıwı dáwirinde anaw yaki minaw túsiniktiń ekinshi bir atamalar menen atalıwı. B.Dilanov belgili aǵartıwshı shayır S.Májitov shıǵarmalarındaǵı eskirgen sózlerdi tómendegi mısallar arqalı analizlep kórsetedi.

Toǵın iymege kúsh penen birge tásil de gerek.

Siltige salıp qoyıp juwıp keptirdi (S.Májitov).

Toǵın – arbanıń dóńgelegine iyip islengen yarım dóńgelek aǵash, al **silti** – qarabaraqtıń kúlin suwǵa salıp tındırıp, sonıń suwınan kir juwıw ushın paydalanıladı. Bular tariyxıy sózler.

Arxaizmler zaman koloritin, real tariyxıy jaǵdaylardıń túrli kartinasın sáwlelendiriw ushın qollanıladı.

Mısalı: Jetpeslikten kóterimge pul alıp, kúnde tólewinen shıǵa bermedin.

Qonaq jer tappay shay purıshta jatıp edi, azanda jambas pulıńdı ber dep jazdırmadı (S.Májitov).

Kóterim (arxaizm) – ústemege, procentke qarız alıw (házirgi sóz).

Jambas pul (arxaizm) – kirey pulı (házirgi sóz).

Al tariyxıy sózlerdiń arxaizmlerden ózgesheligi olarda arxaizmler sıyaqlı ekinshi sıñarları bolmaydı.

Úshinshi ózgesheligi: Leksikalıq arxaizmlerde olardıń qollanılıwında eskiriw arxaizmlesiw, qollanılıwda ónimli bolıwı aktivlesiwi – bul eki process sinonimler arqalı júzege keledi. Al, tariyxıy sózlerde pútkilley ózgeshe, olar sinonimler arqalı ańlatılmaydı.

Mısalı: ... Onnan soń da qarıq boldı ma bul Joldas, tapsa – qasań gewish, tappasa jalań ayaq qara muz ılaydı keship qardı qars-qars basıp ketip baratır bul Joldas, tapsa sherim etigin jambasına basıp, tappasa kóńdey jalań ayaqları menen muz bar ma, úki bar ma túsip baratır (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 53-bet). Bunda qasań gewish, sherim etik – tariyxıy sózler.

§ 81. Leksikalıq neologizmler

Leksikalıq neologizmler – tilge jańadan kirgen sózler. Olar ulıwma xalıqtıń barlıq qatlamına teńdey tanımалılıqqa iye bolmağan sózler. Qaraqalpaq tiline kelip kirgen shet til ózlestirmeleri, terminler oǵada kóp. Biraq, biz olardıń barlıǵın neologizmlik sıpatqa iye sózler dep esaplay almaymız. Sebebi, bir qatar jańadan kirgen sózler kúndelikli qollanılıwına qaray keń tanımалılıqqa iye bolıp ketiwi de múmkin. Mısalı: spiker, skaner, modem, feksimel, prezentaciya, slayd, flipchart. «Hár qanday neologizm dáslep ayırım shaxs sóylewinde júzege keledi, bunday waqıtta ol jeke sóylew neologizmi dep ataladı» - dep kórsetedi H.Jamolxonov⁵³.

Jeke neologizmler til biliminde stillik neologizm termini menen de júritiledi. Bunday neologizmler kórkem shıǵarmalardıń tilinde de ushırasıp, biraq ol xalıq tárepinen qabıl etilmese, qollanılasa neologizmlik sıpatqa iye bolmaydı. Qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov neologizmlerdi qollanılasına qaray: «Kóbinese tildiń sózlik quramında belgili orıńa iye, kópshilik ushın birdey.

⁵³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili Toshkent, 2005. 208-6et

ulıwma qabil etilgen jańa sózler – jalpı neologizmler. Al, anaw yaki minaw jazıwshınıń ǵana tilinde ushırasatuǵın neologizmlerdi **stillik neologizmler**, yaǵnıy jeke adamnıń tilinde ǵana ushırasatuǵın **jeke neologizmler**, ádebiy tildin leksikasınan tolıq orın alǵan neologizmlerdi jalpı neologizmler dep ataǵan maquı»⁵⁴ - dep kórsetedi.

Jeke neologizmler kórkem shıǵarmalardıń tilinde kóplep ushırasadı. Mısalı: ... Ele bilmey otırsań ba, ózimizdin oralskiyler ǵoy orısı ǵobız – garmon menen qosıq aytıp kiyatırǵan (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 113-bet). Bul **qoyma – sklad** dep edi (Q.Mátmuratov, 16-bet).

Bunda rus tilindegi kórkem saz ásbabı garmon – orısı ǵobız túrinde, al sklad sózi qoyma túrinde berilip, jeke neologizmlerdi payda etken. Tiykarınan, jeke neologizmler stillik xarakterge iye. Jeke neologizmnin bir abzallıq tárepi, eger basqa neologizmlik sıpattaǵı sózlerdin ana tilimizde variantları jeke neologizm túrinde kelip, keń qollanıw órisine iye bolsa, keń tanımalılıqqa iye bolsa, ol milliy ádebiy tildi bayıtı aladı. Sońǵı jıllarda kirip kelgen licey, kolledj, basqarma, kadastr, internet t.b. sózler jaqın jıllarda kirip kelse de, házirgi waqıtta keń tanımalılıqqa iye, yaǵnıy neologizm halattan shıǵıp, kúndelikli leksikalıq qatlam birliğine ótti. Demek, til úzliksiz rawajlanıwda eken, usı sıyaqlı neologizm sózler qollanıw aktivligine qaray neologizmlik xızmetten zamanagóy qatlamǵa ótip otıradı.

§ 82. Leksikalıq neologizmnin túrleri

Leksikalıq neologizmlerdi eki toparǵa bólip úyreniwge boladı.

1. **Neologizm leksema** – bunda til birliǵi, atama neologizmlik sıpatqa iye boladı. Mısalı: videokonferenciya, audiovizual, elektron húkimet, elektron imza t.b.

2. **Neologizm – semema** – bunda tikkeley sózdin ózi neologizm bolıp qoymıstan, onın mánilerinen biri neologizm boladı. Mısalı: Qol telefon – telefonnıń kóleminin kishiligi qolǵa uslawǵa ıqshamlıǵına qaray usılay atalǵan.

⁵⁴ Бердимуратов Е. Хазирги каракалпак тили. Лексикология. Нөкис: Би.им, 1994. 124-б.

Neologizmlerdiń payda bolıwınıń bir qatar jolları bar. Birinshiden, neologizmler basqa tilden kirgen sózler arqalı ózlestiriledi. Mısalı: skrining, akva plast t.b.

Ekinshiden, qaraqalpaq tilindegi sózler arqalı jasaladı. Bir ayna (mákeme atı), PSMU (pikir, sebep, mazmun, ulıwmalastırıw) – interaktiv usıl ataması, AI. – Akademiyalıq licey, KÓK – kásip óner kolledji t.b. Sonday-aq, tilimizde bar uǵımınıń ataması sinonimler arqalı da jasaladı. Mısalı: Sóylesim (dialektlik atama govor termini ornına paydalanılıp atırǵan lingvistikalıq termin). Dál atlıq (konkret atlıq uǵımı ushın alınǵan termin t.b.).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Tildegi eskiriw hám jańalanıw procesi degenimiz ne?
2. Leksikalıq tariyxıy sózler degenimiz ne?
3. Leksikalıq arxaizmlerdiń qanday ózgeshelikleri bar?
4. Tariyxıy sózlerdiń sınırları bola ma?
5. Leksikalıq neologizm degenimiz ne?
6. Stillik neologizm, jeke neologizm degenimiz ne?
7. Jalpı neologizm qanday ózgeshelikke iye?

Tayanısh túsinikler

Jedel sózler – kúndelikli turmısımızda xalıqtıń keń túrde qollanıp kiyatırǵan sózleri.

Siyrek qollanılatuǵın sózler – leksikalıq qatlamnan derlik shıǵıp baratırǵan, keń tanımalılıqqa iye bola almay atırǵan sózler.

Tariyxıy sózler – tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları retinde qollanılıp, keyin jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanısh shıǵıp qalǵan sózler.

Leksikalıq arxaizmler – anaw yaki mınaw túsiniktiń gónergen ataması. Ol házirgi waqıtta tilimizde bar bolǵan waqıyalıqtıń eskirgen ataması.

Leksikalıq neologizm – keń tanımalılıqqa tolıq iye bolmaǵan, jańadan kirgen sózler.

Jeke neologizm – ayırım adamlardıń sóylew tilinde payda bolǵan neologizmler.

EMOCIONALLIQ-EKSPRESSIVLIK JAQTAN QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI

Ádebiyatlar: 4 [88-114], 10; 11.

§ 83. Til stilleri haqqında

«Stilistika» termini til hám ádebiyattanıw ilimlerinde XIX ásirdeń ortalarınan baslap qollanıla basladı. «Stil» sózi grek tilinen stylos - taxtaǵı jazıw ushın súyir etip shıǵarılgan tayaqshamı ańlatadı. Filologiya iliminde stilistika eki mánide túsiniledi:

1. Til sóylew stilistikası.
2. Kórkem ádebiyat stilistikası.

Olardıń birinshisi házirgi ádebiy til hám ádebiy sóylewdiń stillik sistemasın izertleydi, al ekinshisi ádebiy shıǵarmalardıń stillik ózgesheligin sonday-aq ayırım jazıwshınıń yamasa ádebiy aǵımınıń stilin tekseredi.

Lingvistikalıq stilistika – tildiń stiller sistemasın izertleydi.

Til stilistikası – ádebiy tildegi sózlerdiń, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń, sóz formalarınıń hám konstrukciyanıń stillik qatnasların, olardıń stilistikasınıń belgilerin anıqlaydı.

Sóylew stilistikası – sóylew materialların stillik differenciyaǵa sáykeslep qurıw nızamlıqların úyrenedi.

Stil probleması, onı anıqlaw, klassifikaciyalaw hám onıń til iliminde alatuǵın ornun belgilew eleǵe shekem tartıslı máselelerdiń biri bolıp kiyatr.

Stildi anıqlawda rus tilshi-ilimpazları M.V.Lomonosov, A.X.Vostokov, V.V.Vinogradov, A.I.Efimov hám t.b. kóp jumıs isledi. Tyurkologiyada da stil máselesine keyingi waqıtlarda ayrıqsha diqqat awdarıla basladı.

Akademik V.V.Vinogradov *til stilin* «Hár qanday ádebiyat yamasa jazıw janrına hár qanday turmıs tarawına, belgili bir sociallıq jaǵdayǵa sáykes semantikalıq jaqtan qabıllanǵan til qurallarınıń sisteması» – sıpatında qaraydı.

E.Berdimuratov: – «... *stil* – bul, haqıyqatında da, tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawına, til arqalı qatnasıqtıń túrli formalarına. konkret jaǵdayǵa baylanıslı leksika-semantikalıq,

grammatikalıq t.b. boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimligi menen qalıplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi»⁵⁵ – deydi.

§ 84. Funkcional stiller

Til adamnıń turmıs xızmetine baylanıshlı hár qıylı funciyalardı atqaradı.

Tildin eń áhmiyetli jámiyetlik funciyaları mınalardan ibarat: 1) pikirlesiw, 2) xabarlaw, 3) tásir etiw. usınday funciyalardı atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwında tildin ayırım bóleksheleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayrıqsha leksika-frazeologiyalıq, geypara morfologiyalıq quralları qalıplesedi. Tildegi bunday bóleksheler tildin funkcional stilleri dep ataladı.

Qollanıw tipine qaray funkcional stiller eki toparǵa bólinedi:

1. Birinshi toparǵa ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy isler stilleri kiredi. Olar monolog túrinde qollanıladı.

Tildegi funkcional stiller tómendegishe klassifikacijalanadı:

I. Kitabıy stiller:

1. Ilimiy stil.
2. Rásmiy isler stili.
3. Publicistikalıq stil.
4. Kórkem ádebiyat stili.

II. Sóylew stili

Ayırım izertlewshiler tárepinen kórsetilip júrgen «Saltanatlı stil», «satiralıq stil» hám t.b. túsinikler tek til qurallarınıń emocionallıq hám ekspressivlik belgileriniń kórinwi bolıp esaplanadı.

1) Ilimiy stil

Ilimiy stil ádebiy tildegi kitabıy stillerdin qatarına jatadı. Ondaǵı bayanlaw monolog túrinde, logikalıq jaqtan dálili, oylanıp dúzilgen gáplerden quralıp, bul stilde ádebiy til normalarına sáykes bolǵan til qurallarınan paydalanadı.

⁵⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: "Биләм", 1994. 89-б

Leksikalıq ózgeshelikleri: İlimiy stıldıń leksikasında ilimniń hár bir tarawınıń ózine tiyisli terminleri qollanıladı.

Ádebiy tildıń rawajlanıwında kórkem sóz sheberleri menen bir qatarda ilim hám mádeniyat xızmetkerleriniń, olar dóretken ilimiy ádebiyatlardıń áhmiyeti ullı. Ádebiy tildi dóretiwshiler tek jazıwshılar ǵana emes, ilimiy stildi payda etiwde hám qalıplestiriwde ilimpazlardıń, ilimiy ádebiyatlardıń ornı girewli.

Sonǵı jılları dúnya ilimiy oylarına baylanıslı geypara miynetler qaraqalpaq tiline awdarıldı. Olar tábiyat hám jámiyettiń ilimlerine sáykes maǵlıwmatlar beriwge sebepshi boldı.

Bul jaǵday qaraqalpaq tilinde ilimiy stıldıń, soǵan sáykes qatlamnıń dórewinde belgili ornı iyeleydi. Ásirese xalıq bilimlendiriw isleriniń, qaraqalpaq iliminiń dáwir talaplarına sáykes kem-kem rawajlanıp barıwı bul processke unamlı tásir jasadı.

Qaraqalpaq ilimpazlarınıń miynetleri úlken-úlken monografiyalıq shıǵarmalar, toplamlar, maqalalar, bayanatlar túrinde qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarılıp, ilimiy ádebiyatlar fondına qosıldı.

Bul qaraqalpaq ádebiy tilinde ilimiy stıldıń belgili funkcionallıq stillerdiń biri dárejesine erisiwin, onda ilimiy terminologiyalıq leksikanıń qalıplesip hám rawajlanıwın támiyinledi.

2) Rásmiy isler stili

Rásmiy isler stili júdá turaqlı, óziniń belgili janrı, leksikası, frazeologiyası hám sintaksislik toplamlarına iye. Bul stilde belgili bir shtamp kóbirek qollanıladı. Rásmiy isler stili quramına arza, málimleme, daǵaza, schet, til xat, isenim qaǵaz, shaqırıw xat hám t.b. kiredi.

3) Publicistikalıq stil

Publicistikalıq stil yamasa siyasiy-ideologiyalıq stil jámiyettegi siyasiy-ideologiyalıq qatnaslardı biliriw ushın xızmet etedi. Sonıń ushın ol gazetalarda, siyasiy-jámiyetlik jumallar, radio hám televideniye de paydalanıladı. Publicistikalıq stil jazba hám awızekı formalarda da qollanıla beredi.

Publicistikalıq stil:

1. Gazeta –publicistikalıq stil.

2. Agitaciyalıq stil (shaqırıtq, lozunglar)
3. Rásmiy siyasiy-ideologiyalıq stil túrlerine bólinedi.

4) *Kórkem ádebiyat stili*

Kórkem ádebiyat stili yamasa kórkem sóz – oydı hám sezimdi obraz arqalı sáwlelendiretuǵın ayrıqsha óner. Til kórkem shıǵarmada ayrıqsha estetikalıq xızmet atqaradı.

Adam óz oyın jetkeriw ushin ǵana sóylesip qoymaydı, kewil xoshlıǵın, sezimlerin emociyasın bildiriw arqalı adamlardıń da sana sezimine tásirin tiygizedi. Ol tásir sóylew tilimizde aytıwshınıń óz túsinigi boyınsha óz oyın til biyligi arqalı jetkize biliwinen bolsa, jazba ádebiy tilde jazıwshınıń ómir tanıwına, dúnya seziniwine, kóz qarasına sol ómir faktlerin jıyñaqlap, juwmaqlastırıp obrazlı til menen, jazıw stiline boladı. Kórkem shıǵarmada sózler terilip, belgili stillik maqsette qollanıladi. Kórkem shıǵarmadı kóplegen qaharmanlar boladı. Olar unamlı, unamsız obrazlarǵa bólinedi. Olardıń hár qaysısınıń óz aldına jeke sırtqı pishini-portreti jasalıp, *is-háreketleri, oy-órisi, ómir tanıwı súwretlenedi*. Ol qaharmanlardıń til ózgeshelikleri boladı. Solay etip, tipik obrazlar jasaladı.

Kórkem shıǵarmanıń tili eki túrge bólinedi: prozalıq hám poeziyalıq. Al dramalıq shıǵarmada kóbinese sóylew tiliniń elementleri paydalanıladı. Prozalıq shıǵarmalar óz ishine kitabiý hám sóylew tilleriniń elementlerin qamtıydı. Poetikalıq shıǵarmalardıń tili ulıwma xalıqlıq tildiń nızamlılıqlarına sáykes bolsa da, óziniń specifikalıq ózgesheliklerine iye boladı.

Ádebiy shıǵarmanıń negizgi quralı – til jazıwshı shıǵarmasıń tili, onıń sül ózgesheligi shıǵarmanıń mazmun, ideyalıq tárepleri menen baylanıslı qarawdı talap etedi.

Jazıwshınıń stili – kórkem shıǵarma jazıwshınıń stillik ózgesheligi, onıń óziniń ómir tanıwına, shıǵarmasıń ideyalıq mazmunına sáykes ulıwma xalıqlıq til baylıǵın meńgerip, onı qalay qollanǵanнан bayqaladı. Al jazıwshılardıń til birliklerin qollanıw usılları birgelki bolmaydı. *Hár bir shayıw jazıwshılardıń ózinshelik, ayrıqshalıǵı boladı. Hár bir shayıw jazıwshınıń ózinshelik sil ayrıqshalıǵı jazıw usılı xalıqlıq tildiń tiykarında qalıplesip jetiseği.*

§ 85. Sóylew tiliniń stili

Sóylew stili adamlardıń pikir alıswında sóylesiwinde paydalanıladı. Kúndelikli turmıstaǵı sóylew tilinde erkinlik bar. Bunda gápler soraw, juwap túrinde qısqa bolıp quraladı. Sóylew tili stilinde ulıwma leksikaǵa kiretuǵın sózler paydalanıladı. Sonday-aq, dialektizmler, turpayı sózler keńnen qollanılıp, onda ádebiy norma saqlanbaydı. Leksikanıń bul túrleri sóylewde, sóylewshiniń jaǵımlı yamasa jaǵımsız emociyanı bildiriwine qaray hár túrli reńlerge iye boladı. Oндаy reńlerdi sóylewshiniń intonaciyasınan da ańǵarıwǵa boladı.

Sóylew tiliniń stili dialog arqalı beriledi. Awızkeki sóylewde aytıwshınıń kewil xoshlıǵı, sezimi erkin, jeńil túsiniledi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ulıwma qollanılıwshı leksika degende ne túsinesiz?
2. Sóylew tili leksikasınıń ózgesheligine ne?
3. Kitabiy stildiń túrleri qanday?

Tayanısh túsinikler

Ilimiy stil - logikalıq informaciyanı xabarlap, omń haqıyqıy ekenligin dálilleydi. Sonlıqtan da, omń leksikasında hám grammatikasında ózine tán bolǵan ózgeshelikleri boladı.

Lingvistikalıq stilistika – tildiń stiller sistemasın izertleydi.

Kórkem ádebiyat stili – óziniń obrazlılıǵı, emocionallıǵı, jalpı xalıqlıq túsiniqliligi, kórkem sóz sheberiniń shıǵarmanıń ideyasına, janrlıq ózgesheligine, qurılısına, estetikalıq talaplarına sáykes xalıq tilinen dóretiwshilik penen paydalanıw zárúrligi arqalı iske asadı [4:110].

Stil - [gr.stylos- usıl< lat.stylus< fr.style- xat jazıw ushın amalǵan tayaqsha] - óziniń ayırım sózlerine, frazeologiyalıq dizbeklerine, toplamları hám konstrukciyalarına iye bolǵan, tildiń basqa túrлерinen óz elementleriniń ekspressivlik ózgeshelikleri menen ajuralatuǵın ulıwma tildiń bir turi.

Stilistika - jeke hám janrlıq stillerdı, hár qıylı til birlikleriniń ekspressivlik- emocionallıq qásiyetlerin izertleytuǵın til iliminiń tarawı.

Til stilistikası – ádebiy tildegi sózlerdiń, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń, sóz formalarınń hám konstrukciyanıń stillik qatnasların, olardıń stilistikasınıń belgilerin anıqlaydı.

Sóylew stilistikası – sóylew materialların stillik differenciyaǵa sáykeslep qurıw nızamlıqların úyrenedi.

Publicistikalıq stil - jámiyettegi siyasiy-ideologiyalıq qatnaslardı biliriw ushın xızmet etedi.

Rásmiy isler stili - rásmiy isler stili júdá turaqlı, óziniń belgili janrı, leksikası, frazeologiyası hám sintaksislik toplamlarına iye, bul stilde belgili bir shtamp (özgermeytuǵın sóz hám toplamlar) kóbirek qollanıladı. Rásmiy isler stili quramına *arza, maǵlıwmatnama, daǵaza, til xat, isenim qaǵaz, esap, akt, protokol, shártnama, xarakteristika, buyırıq, shaqırtıw xat* hám t.b. kiredi.

§ 86. Frazelogiya haqqında ulwma maǵlıwmat

Frazelogiya – til iliminiń bir bólimi bolıp, ol tildin sózlik quramındaǵı frazeologizmler haqqında maǵlıwmat beredi.

Frazelogizm. Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatúǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵnan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajralıp turatúǵın birlikler bar. Olardıń tuǵırmalı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdin jıyıtıǵın kórsetuǵın jáne bir belgi. Frazelogizm komponentleri ańlatqan mánilerden basqa mání bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdin turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq (leksikalıq) mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajralıp turatúǵın birlikler tilde **frazelogizmler** dep júritiledi.

Frazelogizmler (ayırım ádebiyatlarda **frazelogiyalıq sóz dizbekleri, frazemalar**) til arqalı kúndelikli qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq, ózine tán boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Usı kóz qarastan olardıń ózgeshe bir leksikalıq-semantikalıq belgilerge iye bolǵan milliy tildin ayırıqsha toparı retinde kózge túsetuǵınlıǵı belgili. Onda xalıqtın ásirler boyı payda etken ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri saqlanǵan.

Türkiy tiller, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayırıqsha topar bolıp tanılauǵın frazeologizmlerge oǵada bay. Haqıyqatında da, frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı, tereń mániligi menen kózge túsetuǵın hár bir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp tabıladı. Erte dáwirlerden beri xalıq tilinde qollanııp kiyatırǵan frazeologizmlerdin ózine tán ekspressivlik boyawları, tereń mániligi hám tásirshenligi menen aytılayın degen pikirge funkcionallıq jaqtan dállik hám ózgeshe bir tús beredi. Sonlıqtan da, frazeologizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdir leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallarınıń biri sıpatında keńnen qollanıladı.

Frazeologizmler bir neshe sözlerdiñ jıynağınan qurılğanı menen dara-dara sözler sıpatında qaralmaydı. Quramındağı barlıq sözler jıynalıp bir mánini ańlatıp keledi. Frazelogizmlerdiñ quramındağı hár qanday orınsız ózgeris frazeologizimniñ semantikalıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da buzılıwına alıp keliwi múmkin. Bul nárse frazeologizimdi onıñ neshe sözden turıwına qaramastan, leksikalıq bir birlik sıpatında qarap, sózlik quramniñ ayırıqsha bir toparı retinde qarastırıwdı talap etedi.

Ulıwma til iliminde sózlik quramdağı frazeologizmlerdiñ basqa sózlik toparlardağı leksikalıq elementlerdegi ózgesheliklerin hám ayırmashılıqların salıstıra otırıp, olardıñ basqa söz dizbeklerinen ayırılatuğın tiykarǵı belgilerin professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiñ eń tiykarǵı bir neshe belgilerin ajıratıp kórsetedi. Bul pikirler durısın alganda ulıwma til biliminde, sonday-aq tyurkologiya iliminde frazeologizmlerdi anıqlawdıñ házirge shekemgi baǵdarlarına hám nátiyjelerine qurılğan. Olar tómendegishe:

1. Frazelogiyalıq söz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken söz dizbeklerinen esaplanadı.

2. Frazelogiyalıq söz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi.

3. Frazelogiyalıq söz dizbegin quraytuğın jeke komponentler ózleriniñ qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi.

4. Frazelogiyalıq söz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı.

5. Frazelogiyalıq söz dizbeklerin quraytuğın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı.

6. Frazelogiyalıq söz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı⁵⁶.

Haqıyqatında, frazeologiya ilimine baylanısh ilimiy-teoriyalıq baǵdarlardıñ tırnağınú qalanıwı shveycar-francuz alımı Sh.Ballidiñ lingvistikalıq miynetleriniñ XX ásirdiñ baslarında «Французская стилистика» (1909) payda bolıwınan baslanadı. Frazelogiyalıq

⁵⁶ Бердимуратов Е. Хэзирги каракаштак тили. Лексикология. Нокис: "Билим". 1994. 131-133-беттер.

söz dizbekleri Ferdinand de Sossyurdiñ «Курс общей лингвистики» (1916) miynetinde söz etildi.

Ferdinand de Sossyur tilde tayar türinde ushırasatugın söz dizbekleri bar ekenligi hám olardıñ tiykarğı sıpatların óz waqtında-aq söz etken edi⁵⁷.

Frazeologiya türkij til biliminde ásirimizdiñ dáslepki jıllarınan baslap arnawlı izertlew obyektlerine aynaldı. Türkij tillerdiñ frazeologiyası máselelerin izertlew tariyxında salmaqlı izertlewshiler sıpatında biziñ kóz qarasımızdan belgili tyurkologlar S.K.Keñesbaev hám Sh.URaxmatullaevlardı tilge alsaq boladı. Olardıñ bul másele boyınsha arnawlı izertlewleri türkij frazeologiyasınıñ payda bolıwı hám rawajlanıwında úlken rol atqardı⁵⁸.

Ózbek frazeologiyasına amalğan dáslepki miynetler 50-jıllardıñ basında payda holdı. Olardıñ qatarına Sh.Raxmatullaev, Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainovlardıñ kandidatlıq dissertacijaların kirgiziw múmkin⁵⁹. Bul miynetlerde ózbek tiliniñ frazeologizmleri struktural-semantikalıq klassifikacijası tiykarında úyrenildi. Frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq ótlesiwler hám frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıldı.

⁵⁷ Ferdinand De Sussure Course in General Linguistics. Paris, 1992, 41-b.

⁵⁸ Кеңесбаев С.К. Устойчивые сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). АДД. —Алма-ата, 1944. Фразеологические парные выражения в казахском языке. //Известия АН КАЗ ССР. Серия филологическая, 82. вып. VI, 1952,3-13 —б.; О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. //Известия АН Каз ССР. Серия филология и искусствоведения, вып. I-II, 1954, 6-2-б. ; Қазақ тилинің фразеологиялық сөзлери. —Алматы, 1977. Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц в современном узбекском языке. АКД. М., 1952; Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати. Тошкент, 1964; Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1965; Нутқимиз кўрки. Тошкент, 1979.

⁵⁹ Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. М., 1952, 16-б. Pinxasov Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведений Хамида Алжамджана. АКД Ташкент, 1953, 19-б.; Шамакеев А.Ш. Язык сатиры Мухими (Лексика и фразеология). АКД. Ташкент, 1956, 18-б.; Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД. Самарканд, 1959, 18-бет.

Soʻngi yillarda oʻzbek tili frazeologiyasi sezilarli dârejede ravajlantirib ketti. Oʻzbek tilining frazeologiyasiga amalqan miynetlerdin ishinde frazeologizmlerdin ayırım strukturaliq tipleri, stillik qollaniliv oʻzgeshelikleri haqqında izertlewler, frazeologiyaliq soʻzlikler payda bola basladı. Oʻzbek tilining frazeologiyasi boyınsha arnawlı ilim-izertlew jumislari alip barilip atir. monografiyalar, sabaqlıq hâmq oqiw qollanbalar baspadan shıqtı hâmq soʻzlikler dūzilip jarıyalandı.

Sonın menen birge belgili leksikologlar Sh.Raxmatullaev, A.Mamatov, B.Yoldashevlarđın izertlewleri⁶⁰ jariq kōrdi.

Qaraqalpaq tili frazeologiyasınđın ayırım mâseleleri haqqında E.Berdimuratovtın «Hâzirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» (Nōkis, 1964) atlı miynetin atap kōrsetiwge boladı.

Soʻnınan frazeologizmlerdin soʻzliklerde beriliw mâseleleri S.Nawrızbacewa târepinen arnawlı izertlendi⁶¹. Keyingi waqıtları bul taraw boyınsha bir qansha ilimiy maqalalar jarıyalandı⁶² hâmq frazeologiyaliq soʻzlikler dūzildi⁶³. Degen menen qaraqalpaq tili

⁶⁰ Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД. Ташкент, 1968; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. Ташкент, 1991; Йўлданев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функциональ-услубий хусусиятлари, докторлик диссертацияси. Тошкент, 1993, Йўллашев Б., Бозорбаев К. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Самарқанд, 1998.

⁶¹ Наурызбаева С.Г. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре. АКД. М., 1967; Наурызбаева С.Г. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.

⁶² Ешбаев Ж. Ҳазирги каракалпак тилиндеги фразеологиялык тиркеслерди классификация жасау мәселелери. //Вестник ККФАН УзССР, 1964, N 3. 135-139-б. Фразеологиялык вариантлар көркем шығарманын тийкаргы сүүретлеу куралтарынын бири. //Совет Каракалпакстаны. 1978, 9-август; Каримов К. Каракалпак тилиндеги жуп фразеальк бирликлер хэм олардын лексика-семантикалык тейлара өнешеликтери //Совет мугаллими,1973, 23-июнь; Абдумуратов К. Фразеологизмлер - тилимиздин бай тәзийнеси //Совет Каракалпакстаны. 1989, 17-январь; Турабаев А.Ш. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языкознания. Нукус, 1983. 187-193-б.

⁶³ Ешбаев Ж. Каракалпак тилинин кыскаша фразеологиялык сөзлери. Нокис, 1985; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский словарь фразеологизмов для школьников. Нукус, 1985.

frazeologiyasının házirge deyin jeterli dárejede izertlenilmey kiyatırǵan máseleleri kóp.

§ 87. Frazeologizmler hám sóz dizbekleri

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri hám qospa sózler menen uqsas bolıp keledi. Biraq, olar hár qıylı birlikler bolıp, bir-birinen tiykarǵı ayırmashılıqları menen ajıraladı.

1. Erkin sóz dizbegi – sintaksislik birlik, ol sóylew barısında qalıplesedi, komponentleri erkin, basqa sózler menen almasıtırıladı, hár bir komponent óz aldına máni bildiredi, komponentler hár qıylı gáp aǵzalarının xızmetin atqaradı.

2. Frazeologizm – quramalı birlik, mánisi bir sózge barabar, sóylew barısında burınnan turaqlı qalıplesken tayar birlik túrinde paydalanıladı, komponentleri turaqlı, basqa sózler menen almasıtırılmaydı, onda máni ózgeriske ushıraydı yamasa máni ańlatılmaydı, komponentleriniń bári jıynalıp barıp bir máni ańlatadı, sonlıqtan gápte bir gáp aǵzası xızmetin atqaradı. Mısalı: til úyreniw, anasına qaraw – erkin sóz dizbegi, til biriktiriw, kewline qaraw – turaqlı sóz dizbegi.

Qaraqalpaq tilindegi erkin sóz dizbekleri menen Frazeologizmlerdiń basqa da bir qansha ózgeshelikleri bar [19:37-b.].

§ 88. Frazeologizmler hám qospa sózler

Frazeologizmler qospa sózler menen de geypara uqsaslıq hám ayırmashılıqlarǵa iye. Olar, ásirese, sostavlı sózlerge sırtqı kórinisi jaǵınan jaqın bolıp keledi. Qospa sózlerden frazeologizmlerdiń ayırmashılıǵı olar mánini obrazlı sıpatlaydı. Sonıń menen birge, frazeologizmler jup sóz túrinde de ushırasadı. Ayırım sózler juplasıp yamasa tákirarlanıp frazeologizmiń quramında keledi [19:42-43-b.].

Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılların izertlep A.Bekbergenov sostavlı sózler menen frazeologizmlerdiń ayırmashılıqların kórsetedi:

«1) Sostavlı sózler (ásirese, sostavlı terminler) nominativlik funkciyada (bir predmettiń ataması sıpatında) qollanıladı hám hár qanday ekspressiv mániǵe iye bolmaydı. Al, frazeologizmler ushın

idiomalıq, ekspressivlik qásiyet olardıń jasalıwındaǵı qollanıwındaǵı eń tiykarǵı belgi bolıp esaplanadı.

2) Frazeologizmler belgili bir jeke sózdiń ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi: at ústi – ústirtin, kózdi ashıp jumǵansha – júdá tez, al sostavlı terminler tek bir mánili bolıp, sinonimlik qatarǵa iye bolmaydı.»⁶⁴

Tekseriw sorawları hám tapırmalar

1. Frazeologizm degen ne?
2. Frazeologizmler haqqında túsiniń.
3. Frazeologizmlerdiń tiykarǵı belgileri.
4. Frazeologizmlerdiń basqa leksikalıq birliklerden ayırmashılıqları.
5. Erkin sóz dizbekleri menen frazeologizmlerdiń uqsaslıq hám ayırmashılıq belgileri.

Tayanış túsinińler

Frazeologizmler - tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı;

– frazeologizmler mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi;

– frazeologizmdi quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi;

– frazeologizmdi quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı;

– frazeologizmlerdi bóleklerge bóliwge bolmaydı;

– frazeologizmdi basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı.

Frazeologizmler – sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri menen uqsas, erkin sóz dizbeklerinen joqarıda atap ótilgen belgileri menen ajıralıp turadı.

⁶⁴ Бекбергенов А.Қарақалмақ тилинде сөзлердің жасалуы. Нөкіс: Қарақалмақстан. 1979. – 24-б.

FRAZEOLOGİZMLERDİN SEMANTIKALIQ TÜRLERI

Ádebiyatlar: [4; 7;19;22]

§89. Frazelogizmlerdiń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha túrleri

Frazelogizmler ózleriniń leksikalıq-semantikalıq sıpatına qaray júdá quramalı qubılıs bolıp esaplanadı. Olar idiomatizm, emocionallıq-ekspressivlik belgileri menen tildegi basqa sózler hám sózler dizbeginen ayrılıp turadı. Frazelogizmlerdiń bul ózgeshe bir ózinshelik sıpatı olardıń tilde uzaq dáwirler dawamında ómir súriwine sebepshi boladı. Emocionallıq – bul bizdi qorshaǵan dúnyadaǵı qubılıslarǵa, háreketlerge, zatlarǵa sezim arqalı berilgen subyektivlik baha. Onı bárqulla frazeologizmlerdiń mánisinen tabıwǵa boladı.⁶⁵

Frazelogizmlerdiń quramında qansha sóz bolıwına qaramastan, olar barlıǵı jıynalıp barıp ulıwma bir mánini ańlatadı, emocional-ekspressivlik mánini bildiredi.

Frazelogizmlerdiń ayırım komponentleriniń ulıwma sóz dizbegi ańlatatuǵın pútin mánige qatnası hám grammatikalıq jaqtan óz ara baylanısıw dárejesi boyınsha birdey bolmay, hár túrli bolıp keledi. Usıǵan baylanıslı ulıwma frazeologizmlerdi frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler dep úshke bóliwge boladı.

1. Frazelogiyalıq ótlesiwlerdi hesh qanday bóleklerge bóliwge bolmaydı, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisin derlik joytıp jibergen sóz dizbekleri. Sonlıqtan, frazeologizm ańlatatuǵın máni jeke komponentleriniń mánisine hesh qanday qatnas jasamaydı, olardıń jeke mánilerinen hesh qanday ǵárezli emes: Jelkemniń shuqırı kórsin degen frazeologizm turmayman, ketip qalaman degendi ańlatadı. Bul mániniń jeke komponentler ańlatatuǵın mániler menen hesh qanday baylanısı joq. Jelke, shuqır, kóriw degen sózler bir dizbekke grammatikalıq

⁶⁵ Кайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке - Исследования по тюркологии. Алма-Ата. 1969.159-бет.

jaqтан júdá bekkem baylanısqan. ...quramındaǵı komponentler ózleriniń mánilerin pútkilley joytıp, basqa, awıspalı mánide keletuǵın frazeologizmler **frazeologiyalıq ótlesiwler** delinedi [19:50].

2. Frazeologiyalıq birlikler – bular frazeologiyalıq ótlesiwlerge qaraganda biraz jumsarǵan sóz dizbekleri. Eger frazeologiyalıq ótlesiwdi quraytuǵın komponentleriniń mánileri pútin sóz dizbegi ańlatatuǵın mániden birotala alıs, hesh qanday jaqınlaspaytuǵın bolsa, frazeologiyalıq birliklerde ayırım komponentler ulıwma pútin mánige jaqın keledi. Olardıń jeke mánileri jıynalıp barıp, sóz dizbeginiń astarlı túrdegi pútin ekinshi mánisin quraydı.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerden ózgesheligi frazeologiyalıq birliktegi komponentlerdiń bári mánisinen birotala, tolıq ayrılıp qalmastan, geyparalarınń mánilerine jaqın keledi. Demek, frazeologiyalıq birliklerdiń mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen úzilip, qashıqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanısıp keledi. Bunday frazeologizmler **frazeologiyalıq birlikler** delinedi [19:50].

Frazeologiyalıq birlikler obrazlılıq ekspressivlik xarakterge iye bolıp keledi.

3. Frazeologiyalıq dizbekler – quramındaǵı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánige tikkeley baylanıslı. Turaqlı xarakterge iye sóz dizbekleriniń bir túri: qabaq úyiw, júz qızartıw, ǵaz moyın t.b.

Quramındaǵı komponentler mánilerin saqlaǵan, biraq olar óz aldına hólek máni ańlatpastan, bári birge ulıwmalıq, bir mánige iye bolıp keledi. Olar usı jeke mánilerdiń birigiwinen frazeologiyalıq mánini payda etedi. Solay etip, quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltpastan, bári birigip bir máni bildiretuǵın birlikler **frazeologiyalıq dizbekler** delinedi [19:51]. Frazeologiyalıq dizbekler frazeologizmlerdiń basqa túrleri usap kóbinese obrazlılıqqa hám mánilik ótkirlikke iye bolıp keledi.

Frazeologizmler sóz shaqaplarına qatnası boyınsha tórt túrge bólinedi.

1. Feyil mánili frazeologizmler: Bas qatırıw, kózge ilmew, bel baylaw, qoy awzınan shóp almaw t.b.

2. Atlıq (substantivlik) mánili frazeologizmler: is haqı, temir joı, kóz qıyığı, awız bastırıp t.b.

3. Kelbetlik (adyektivlik) mánili frazeologizmler: ashıp júzli, qara bet, kókiregi keń, ǵaz moyın t.b.

4. Ráwish mánili frazeologizmler: kóz benen qastıń arasında, bir awızdan. kózdi ashıp jumǵansha t.b.

Frazeologizmlerdiń eń tiykarǵı derekleri bolıp xalıq awız eki ádebiyatınıń derekleri, kórkem ádebiyat, kásiplik ortalıq, awızeki sóylew tili, basqa tillerden kirgen ózlestirmeler esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha frazeologizmlerdiń túrleri?

2. Frazeologiyalıq ótlesiwler degen ne?

3. Frazeologiyalıq birlikler degen ne?

4. Frazeologiyalıq dizbekler degen ne?

5. Frazeologizmlerdiń derekleri degen ne?

6. Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha túrleri qanday?

Tayanısh túsinişler

Frazeologizmlerdiń komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha túrleri – Frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler.

Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası – Atlıq mánili frazeologizmler, kelbetlik mánili frazeologizmler, ráwish frazeologizmler, feyil mánili frazeologizmler.

Frazeologiyalıq ótlesiwler - quramındaǵı komponentler ózleriniń mánilerin pútkilley joyıp, basqa, awıspalı mánide keletuǵın frazeologizmler.

Frazeologiyalıq birlikler - mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen úzilip, qashqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanısp kelgen frazeologizmler.

Frazeologiyalıq dizbekler - quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltıpastan, bári birigip bir máni bildiretuǵın birlikler.

FRAZEOLGİZMLERDİN QURILISI HÁM MÁNI MÚNÁSİBETLERİNE QARAY TÚRLERİ

Ádebiyatlar: [4; 7;19:22].

§ 90. Frazelogizmlerdiń forma múnásibetine qaray túrleri

Frazelogizmler qurılısı (strukturası) jaǵınan sóz dizbegi, jay gáp hám qospa gáp túrinde keledi. Eki komponentli, sonday-aq teńles eki komponentli, úsh komponentli, tórt komponentli bolıp keledi hám onnan da kóp komponentlerden turadı.

Sóz dizbegi (nominativlik) túrindegi frazeologizmlerge aspannan túskeney, awız pisiw, jaqtı kózinde, jetti júyresinen ótiw birlikleri kiredi. Olar strukturası jaǵınan sóz dizbegine saykes keledi. Al, artımda bala-shaǵam qalıp baratırǵan joq, ulımnıń ulına, qızımnıń qızına aytıp ketermen - frazeologizmleriniń qurılısı sóz dizbeginen basqasha, gáplik (predikativlik) belgilerge iye bolıwı menen ózgeshelenedi.

Jer jarılmadı, men kirmedim, awa deseń, awa deydi, nawa deseń, nawa deydi - qospa gáp túrindegi frazeologizmler [19:68].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler arasında teńles eki komponentli frazeologizmler ózgeshe dúzilisi menen ajırılıp turadı. Teńles eki komponentli frazeologizmler termini dáslepki ret onı arnawlı izertlegen G.Aynazarovanıń miynetlerinde paydalanıldı. Dúzilisi boyınsha frazeologizmler bir bólekten de, eki bólekten de turadı. Bir bólekten turatúǵın frazeologizmler kem degende eki yamasa bir neshe komponentlerden qurala beredi. Aq degeni algıs, qara degeni qarǵıs; birde biye, birde túye; hám urı, hám ústem sıyaqlı frazeologizmler dúzilisi jaǵınan ózgeshe. Mısalı:tilimizde etegi elpi, jeńi jelpi yamasa etek-jeńdi túrip, etek-jeńi jelibirep túrinde jumсалatúǵın frazeologizmler bar: Gárip anam bizlerdiń qaramızdı kóriwden *etek-jeńi jelibirep*, jalǵızımnıń izine dosları erip kelipti, qudayǵa shúkirligin jetkerip, qay jerge otırǵızarın bilmey, páyik boladı (G.E.).

G.Aynazarova bunday frazeologizmlerdi salıstıra úyrenip: «Tilimizdegi usınday eki bólekten turatúǵın, ózine tán bolǵan ózgesheliklerge iye ayırıqsha dúzilme sıpatında kózge taslanatúǵın

eki komponentli frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bunday túrin teńles eki komponentli frazeologizmler dep atawdı maqul kórdik» deydi.⁶⁶

§ 91. Frazelogiyalıq sinonimiya

Frazeologizmler bay mánilik ózgesheliklerge iye. Olar, kóbinese, jeke sózler menen mániles bolıp keledi hám olardıń emocionallıq-ekspressivlik sinonimi sıpatında belgili. Mısalı: *júregi suwlaw – qorqıw, awzın ashtırmaw – sóyletpew, qulaq qaǵıs etiw – aytıw, kóz taslaw – qaraw.*

Frazeologizmlerdegi mánilik jaqtan ayqın kórinip turatuǵın jáne bir sıpatlı belgi olardıń óz ara sinonim bolıwı esaplanadı. Frazelogiyalıq sinonimler qaraqalpaq tiliniń sarqılmas bir baylıǵı bolıp, mánilik ráńbe-ráńligi, ótkirli, tásirli, obrazlı bolıp keliwine dıqqat etiledi. Mısalı: úrip awızǵa salǵanday – júzimniń suwınday – ay dese awız bar, kún dese kózi bar (sulıw) hám t.b.

Frazeologizmler dara sózge salıstırǵanda sıpayı hám turpayı mánilerdi de bildiredi: tuwıw – jas bosanıw, urısıw – betin julıw. Dara sózlerdiń emocionallıq-ekspressivlik boyawǵa iye sinonimi degende olardıń mánilik jaqtan ótkir, tásirli, obrazlı bolıp keliwine dıqqat etiledi. Mısalı: urısıw, keyisiw, bir-birinen kewli qalıw mánilerin bildiretuǵın, olarǵa sinonim bolıp keletuǵın frazeologizmlerdiń qollanıwına itibar berip qaraǵanda olardıń máni kúshi ayqın kórinedi: Sol, awır jılları *sen menge barıp, burınǵıday jerge, suwǵa talasıp jaǵa jirtısp jaman sózdiń basına barıw* pútkilley toqtap qaldı (J.Á.).

Qaraqalpaq tili sinonimleriniń baylıǵın onıń frazeologiyalıq sinonimiyası da ayqın kórsetip turadı [19:86-b.].

§ 92. Frazelogiyalıq variantlar

Geypara frazeologizmlerdiń quramındaǵı komponentleriniń ayırımları turaqlı boladı da. al birewleri ózgermeli boladı.

⁶⁶ Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les eki komponentli frazeologizmler.No'kis. 2005. 13-14-6.

Komponentleriniń ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp turıwı frazeologizmlerdiń arasındaǵı variantlashıqtı payda etedi [22:26-b.]. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentleriniń ózgergeni menen mánileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisiniń ornına jumsala beredi.

Frazeologiyalıq variantlılıq degende frazeologizm mánilik ózgeriske ushıramaydı, yaǵnıy onnan basqa mánidegi frazeologizm payda bolmaydı, al komponentler basqa sózler menen ózgeretilip yamasa almasırılıp qollanıladı: awız biriktiriw – til biriktiriw; duzi tutıw – duzi urıw; iyni túsıw – eńsesi túsıw t.b. [19:90-b.].

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Frazeologizmlerdiń qurılısı boyınsha túrleri qanday?
2. Frazeologizmlerdiń komponentlik quramı.
3. Sóz dizbegi túrindegi frazeologizmler.
4. Jay gáp túrindegi frazeologizmler.
5. Qospa gáp túrindegi frazeologizmler.
6. Teńles eki komponentli frazeologizmler.
7. Frazeologizmler ortasındaǵı mánilik qatnaslar.
8. Frazeologiyalıq sinonimler.
9. Frazeologiyalıq variantlar.

Tayanış túsinikler

Qurılıs jaǵınan frazeologizmlerdiń túrleri – sóz dizbegi túrindegi, jay gáp túrindegi, qospa gáp túrindegi frazeologizmler.

Frazeologiyalıq sinonimler - bir qıylı mánilerge iye bolǵan frazeologizmler.

Frazeologiyalıq variantlılıq - frazeologizmniń komponentleri basqa sózler menen ózgeretilip yamasa almasırılıp qollanıladı.

Teńles eki komponentli frazeologizmler - eki bólekten turatuǵın, ózine tán bolǵan ózgesheliklerge iye ayırıqsha dúzilme.

FRAZEOLGİZMLERDİN TARIYXİY SHİĞİSİ BOYINSHA TÚRLERİ

Ádebiyatlar: 4 [158-161]; 7 [119 [149-151].

§ 93. Frazeologizmlerdiń eki qatlamǵa ajratılıwı

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler tariyxıy shıǵısı jaǵınan túpkilikli frazeologizmler hám quramında ózgelik qatlam elementleri bar bolǵan frazeologizmler túrinde qaraladı [19:150-b.].

Túpkilikli frazeologizmler – kóplegen túrkiy tillerge ortaq hám túpkilikli sózler dógeresinde payda bolǵan: awzına bek bolıw; ashsa alaǵanında, jumsa judırında (bolıw); qolın suwıq suwǵa urmaw.

Quramında arab, parısı (parısı-tájik) tillerinen kirgen sózler ushırasatuǵın frazeologizmler - **ózgelik qatlam elementlerine qatnaslı frazeologizmler**: kózden ǵayıp (arab) bolıw; jolǵa rawan (parısı) bolıw; on qolınan óneri (parısı) tamǵan.

§ 94. Dáwirǵe qatnası boyınsha frazeologizmlerdiń túrleri

1. **Istorizm frazeologizmler** – ózleri ańlatatuǵın túsiniklerdiń turmıstan shıǵıwı, góneriwi sebepli qollanıw jedelliginen ayırılǵan frazeologizmler: ǵarǵıs urıw, albaslı basıw t.b.

2. **Arxaizm frazeologizmler** – ańlatatuǵın túsinikleri bar, biraq olar basqa atamalar menen awmasqan, dáslepki atama gónergen.

3. **Neologizm frazeologizmler** – jańa túsiniklerdiń atamaları túrinde payda bolǵan frazeologizmler.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Frazeologizmlerdiń tariyxıy shıǵısı jaǵınan túrleri?
2. Jańa hám gónergen frazeologizmlerdiń sózlik quramdaǵı ornı.
3. Frazeologiyalıq arxaizmler.
4. Frazeologiyalıq istorizmler.
5. Frazeologiyalıq neologizmler.
6. Frazeologizmlerdiń qollanıwdan shıǵıp qalıwı.

Tayanish túsinipler

Qollanılıw órisi boyınsha frazeologizmler – jańa frazeologizmler, gónergen frazeologizmler.

Gónergen frazeologizmler - 1. Istorizm frazeologizmler; 2. arxaizm frazeologizmler.

Tariyxıy shıǵası jaǵınan frazeologizmler - túpkilikli hám ózgelik qatlam elementlerine qatnaslı frazeologizmler.

LEKSIKOGRAFIYA

Ádebiyatlar: 2 [161-184], 5 [227-280], 10 [50-54].

§ 95. Leksikografiya

Sózlik dúziwdiń teoriiyası menen principielerin, sózliktiń túrlerin izertlewshi, onıń belgili bir sistemasın islep shıǵıwshi til biliminiń tarawı leksikografiya⁶⁷ delinedi.

Leksikografiya teoriiyası hár túrli sózliklerdi dúziw jumıslarınıń tájiriybelerin ilimiy jaqtan ulıwmalastırw tiykarında hám leksikologiyalıq izertlewler menen olardıń jetiskenliklerine súyeniw arqalı jasaladı. Sózlikler dúziwde, olardıń sapasını arttırwda leksikografiya teoriiyasınıń áhmiyeti ayrıqsha. Sózliklerdi dúziwde bir qansha teoriyalıq hám ámeliy máseleler izertlew jumısların júrgiziwde talap etedi. Olardıń ishinde mınaday máselelerdi kórsetiwge boladı: Sózdiń leksikalıq mánileriniń tipleri, sóz mánileriniń sózlikte beriliw tártibi, polisemiya qubılısı menen omonimiya qubılısınıń ayırmashılıǵı, frazeologizmlerdiń beriliw principi, sózlikke kiretuǵın dórendi sózlerdiń túrleri, sózlerge beriletuǵın anıqlama hám t. b.

Sózliklerde sózlerge hár túrli jaqtan sıpatlama beriledi. Usıǵan baylanıslı, leksikografiyalıq jumısqa til biliminiń hár túrli tarawlarınıń, mısalı leksikologiyanıń, grammatikanıń hám stilistikaniń sózlerge xarakteristika beriw kóz qarasınan qaraladı.

Mısalı:sózdiń mánilik jaǵı túsindirme sózlikte de, awdarma sózlikte de eń áhmiyetli másele bolıp esaplanadı. Olarda sóz ald menen mánilik jaqtan anıqlanadı. Sózlik dúziwde sózlerge grammatikalıq xarakteristika beriw de zárúr boladı. Sózlerdiń grammatikalıq jaqtan qaysı leksika-grammatikalıq toparǵa (sóz shaqabına) tiyisli ekenligi sózliklerde tiyisli belgiler arqalı kórsetiledi.

Qaraqalpaq tilinde sózlik dúziw XX ásirdiń 20-30-jılları baslandı. Qońsı xalıqlardıń sózlik islew tájiriybelerinen paydalana otırıp Q.Ayımbetov tárepinen («Orıssha-qaraqalpaqsha is júrgiziw

⁶⁷ Leksikografiya – grektiń lexicon hám grapho degen sózlerinen alınǵan, til biliminiń sózlik dúziwdiń teoriiyası menen ámeliy táreplerin izertleytuǵın tarawı

atamalar sózligi», 1934-j.) birinshi awdarma sózlik islep shıǵıldı. Bul sózlik sol waqıtta rus tilin úyreniwge, dáwir talabınan kelip shıqqan hár qıylı jańalıqlardıń atamalarınń mánisin ashıwǵa, awdarmalar islewde, oqıtıw islerinde paydalanıldı. Sonıń menen birge, sol dáwirdegi sabaqlıqlardıń keyninde de awdarma sózlikler berilip barıldı. Bunday birinshi sózliklerdiń dúziliwi keleshekte sózlik dúziwdiń tiykarın salıwǵa sebepshi boldı.

1939-1940-jıldan baslap rus grafikasınıń tiykarındaǵı qaraqalpaq álipbesiniń islenip shıǵılıwına baylanıslı kópshilik sózliklerdi dúziw isi qolǵa alındı.

§ 96. Sózliklerdiń maqsetine qaray túrleri

Sózliktiń túrleri. Sózlikler dúziliw maqsetine qaray II tipte boladı.

- 1) enciklopediyalıq sózlikler;
- 2) lingvistikalıq sózlikler.

Lingvistikalıq sózlikler hár qıylı maqsette dúziledi, yaǵnıy dúziliw maqsetine qaray a) túsindirme sózlik. á) awdarma sózlik; b) tariyxıy sózlik, v) etimologiyalıq sózlik, g) salıstırılmalı sózlik; d) dialektologiyalıq sózlik, e) kerı sózlik, j) orfografiyalıq sózlik, z) orfoepiyalıq sózlik, i) morfemikalıq sózlik, y) jiyilik sózlik.

Túsindirme sózlik - ádebiy tildegi ulıwma hám jiyi qollanılatuǵın sózlerdi qamtıp, olardıń mánilerin tallap túsindiriwdi, ádebiy tildiń leksikalıq, semantikalıq normaların kórsetiwdi maqset etedi. Túsindirme sózlikte sózler semantikalıq, grammatikalıq, stilistikalıq jaqtan túsindiriledi. Sózliktegi mánisi túsindiriletuǵın sóz *reestr sóz* dep ataladı, qaysı sóz shaqabına kiretuǵını belgiler arqalı kórsetiledi. Sózge anıqlama sinonim arqalı beriledi. Kórkem ádebiyattan mısallar, sitatalar beriledi.

Reestr sózdiń anıqlaması, oǵan berilgen túrli grammatikalıq, stilistikalıq t.b. minezlemeler keltirilgen mısallar *sózlik maqala* dep ataladı. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» I tom, 1982-j.; II tom 1984-j.; III tom 1988-j.; IV tom 1992-jılı shıqtı.

Bul sózlik akademik S.Kamalovtıń bassılıǵında N.Dáwqaracv atındaǵı til hám ádebiyat institutı xızmetkerleri tárepinen dúzilgen.

Awdarma sózlikler. Eñ kóp taralğan sózliklerdiñ biri awdarma sózlik. Bul sózliklerde ekinshi bir tildiñ sózleri ana tiline yamasa ana tiliniñ sózleri ekinshi bir tilge awdarıladı. Onday sózlikler eki tilli de, kóp tilli de bolıwı múmkin. Eki tilli sózliktiñ qatarına N.A.Baskakovtıñ redaktorlawında «Russha-qaraqalpaqsha sózlik» (1947-jıl), D.S.Nasırov, K.U.Ubaydullaevlar dúzgen «Qaraqalpaqsha-russha sózlik» (1958), T.S.Safiev dúzgen «Qısqasha russha-qaraqalpaqsha sózlik» (1962) hám N.A.Baskakovtıñ redaktorlawında 1967-jılı shıqqan «Russha-qaraqalpaqsha sózlik»ti jatqarıwǵa boladı. Qurbanazarov P., Dosanov T. tárepinen dúzilgen sózlik «Anglichansha-qaraqalpaqsha sózlik» (1968-j) dep ataladı.

Dialektologiyalıq sózlikler. Dialektologiyalıq sózlikler bir millet tiliniñ ishindegi jergilikli dialektlerge yamasa govorlarǵa tiyisli sózlerdi ǵana óz yashine aladı. Bunday sózlikler belgili tildegi dialekt hám govorlardı bir biri menen salıstırıp izertlew, úyreniw jumıslarında kóp járdem beredi. N.A.Baskakovtıñ «Qaraqalpaq tili» miynetiniñ (t.I.,M.,1951) aqırında qosımsha retinde dialektologiyalıq sózlik berilgen (317-938-b).

Professorlar D.S.Nasırov hám O.Dospanov tárepinen dúzilgen «Qaraqalpaq tiliniñ dialektologiyalıq sózligi» 1983-j. «Qaraqalpaqstan» haspasınan shıqtı. Bul sózlik qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniñ quramındaǵı dialektler menen sóylesimlerdiñ ózgesheliklerin qamtıtuǵın 6000 nan aslam sózdi óz ishine aladı.

Orfografiyalıq sózlikler hár bir tildiñ qabıl etilgen orfografiyalıq normaların durıs jazıw durıs qollanıwdı támiyin etiw ushın dúziledi. Qaraqalpaq tiliniñ «Qısqasha orfografiyalıq sózligi» 1941-j. qabıl etilgen alfavit hám orfografiya qaǵıydaları tiykarında dúzilip, baspadan shıqtı. 1959-jılı shıqqan sózlik 1957-jılı qabıl etilgen alfavit hám orfografiya qaǵıydaları tiykarında dúzildi.

Bunnan soñ qaraqalpaq tiliniñ orfografiyalıq sózligi 1980, 1990-jılları basılıp shıqtı. 1997-jılı «Qaraqalpaq tilinin' imla so'zligi» álipbeniñ soñǵı ózgerisine baylanıslı shıqtı.

Orfoepiyalıq sózlikte ádebiy tildegi hár bir sózdiñ aytılıw normaları beriledi. «Qaraqalpaq tiliniñ orfoepiyalıq sózligi» 1959-jılı shıqtı.

Úsh tillik awdarma terminologiyalıq sózlik 1992-jılı A.Pirniyazova, D.Seytova hám E.Fayzullaeva tárepinen shıqtı. «Anlichansha-russha-qaraqalpaqsha jámiyetlik-siyasiy atamalar sózligi» dep ataladı. («Bilim», 1992).

QR Ministrler Sovetiniń biyligi menen 1990-jıldıń 1-martınan baslap QR Ministrler Sovetiniń jamında respublikalıq terminologiyalıq komitet (Terminkom) dúzildi⁶⁸.

Terminkom háreket etip turǵan jılları (1990-2000-jj.) rejege muwapıq jumıslar islendi. Dáslep professor D.S.Nasırov (1990-1992- jj.), bunnan soń professor E.Berdimuratov (1992-j. baslap) basshılıq etken Terminkom atamaların tártipke túsiwin, sózlikler shıǵarıwdı, baspa sóz. radio hám televidenie jumıslarında atamaların qollanıwın tártipke salıwdı, terminologiya máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy konferenciýalar ótkeriwdi ámelge asırdı. Sol jılları konferenciýalar shólkemlestirilip, onda sózlik quramdaǵı terminlerdi hár tárepleme úyreniw, ilimiy-izertlew jumısların keń hám joqarı dárejede júrgiziw, olardı házirgi zaman talapları, ádebiy tillerdiń rawajlanıw nızamlarına sáykes tártiplestiriw hám qollanıwı boyınsha belgili normaǵa túsiw, sistemalastırıw, teoriyalıq tiykarların islep shıǵıw kún tártibine qoyılıp keldi⁶⁹. Terminkom aǵzalarınń tikkeley qatnasıwı menen qaraqalpaq tilindegi ilim-texnika tarawları boyınsha otızdan aslam awdarma. túsendirme sózlikler baspadan shıqtı.

Qaraqalpaq tilindegi sózlikler

Abdikamalov B. hám t.b. «Fizikadan russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan.1989.

Abipov G., Aytbaev Q., Erejepov S. «Orissha-qaraqalpaqsha botanika sózligi». Nókis: Ilim, 1995.

⁶⁸ Каракалпакстан АССР Министрлер Совети жаңындағы республикалық терминологиялық комитеттин бюллетени. Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. № 1: 21-6.

⁶⁹ «Қарақалпақ тили терминологиясы хәм орфографиясын жетилестириу мәселелери» бойынша илимий-әмелий конференция программасы. Нөкис, 1991. «Тиллердин өз-ара қатнастары жағдайында Хәзирги қарақалпақ тилинин терминологиясын тәртиплестириу мәселелери» бойынша илимий-әмелий конференцияның программасы. Нөкис, 1991.

Ayimbetov Q. Orissha-qaraqalpaqsha is jürgiziw atamaları sózligi. «Qızıl Qaraqalpaqstan», 1934, № 110, 111, 114, 116, 118; 119, 121, 123, 125, 128, 129, 131, 132, 134, 160.

Allamuratov A. hám t.b. «Qaraqalpaq tilinde kórkem óner terminleriniń qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Axmetov S., Baxadrowa S. «Folklorlıq terminlerdiń qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Axmetov S. Ádebiyattanıw terminleriniń qısqasha sózligi. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1972.

Baymuratov Q., Nurjanov O. «Mektep matematikası terminleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Balabaev SH. Botanika boyınsha russha-qaraqalpaqsha terminologiyalıq sózlik. Tórtkúl, 1941.

Bekhawliев O., Mambetnazarov Q. «Qaharmanlıq dástanlarındagı ózlestirme sózlerdiń túsinigi». Nókis: Bilim, 1992.

Bekbergenov, Paxratdinov K. «Qısqasha orissha-qaraqalpaqsha sózlik». Nókis: Bilim, 1992.

Berdimuratov F., Kamalov A. «Jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń orissha-qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1993.

Berdimuratov F., Qutlimuratov B. «Mektep turmısına haylanısh terminlerdiń orissha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1993.

Berdimuratov E., Qutlimuratov B., Karimullaev F. «Is qağazlarınń orissha-qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1994.

Berdimuratov F., Kamalov A. «Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyasında qollanılatuǵın terminler hám atamalarınń qısqasha qaraqalpaqsha-ózbekshe-orissha sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Bektaev Q., Nasırov D., Ayimbetov M. «Orissha-qaraqalpaqsha matematikalıq sózlik. Nókis: Bilim, 1992.

Bulátov S.B. Fizika boyınsha terminlerdiń russha-qaraqalpaqsha sózligi. Tashkent, 1939.

Ibragimov S., Janıpov «Qısqasha nemeeshe-qaraqalpaqsha sózlik». Nókis: Bilim, 1995.

Lzumbetov E., SHarifullina F. «Qaraqalpaq tiliniñ keri alfavit sözligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993.

Jemuratov T. «Fizika terminleriniñ túsindirme sözligi». Nókis: Bilim, 1996.

Dospanov O., Jumashov K. «Qisqasha orıssha-qaraqalpaqsha sözlik». Nókis: Bilim, 1993.

Dospanov O. h.t.b «Qaraqalpaqsha-orıssha oqıwshılar sözligi». Nókis: Bilim, 1994.

Kamalov Q., Qutlunuratov B. «Jol qatnası terminleriniñ orıssha-qaraqalpaqsha qisqasha sözligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Karibaeva A.U. «Fizikalıq tárbiya hám sport boyınsha russha-qaraqalpaqsha terminologiyalıq sözlik». Nókis: Bilim, 1990.

Karımxojayev SH. «Diyqansılıq terminleriniñ qaraqalpaqsha túsindirme sözligi». Nókis: Bilim, 1995.

Qaraqalpaq tiliniñ orfografiyalıq sözligi. (Q. Maqsetov, D.S. Nasırov, E.Dáwenov, t.b.). Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

Qosnazarov Q. h.t.b. «Pedagogika-psixologiya terminleriniñ orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sözligi». Nókis: Bilim, 1994.

Qisqasha sıyusiy sözlik. (Avtor-sostavitel I.V. Lexin. Perevod na karakalpakskiy yazık K.Maxsudova). Nókis: Qaraqalpaqstan, 1975.

Ómirbaev F. Geografiyalıq terminler menen atamalardıñ orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sözligi. Nókis: Bilim, 1993.

Ótenov T., Tájimuratov M. Botanika terminleriniñ, russha-qaraqalpaqsha túsindirme sözligi». Nókis: Bilim, 1991.

Maksudova M.A. Silet til sózleriniñ russha-qaraqalpaqsha sözligi. Nókis: Bilim, 1992.

Nasırov D. h.t.b. Orıssha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sözligi. Nókis: Bilim, 1992.

Pirnazarov S., Ayımbetov M. Informatika hám esaplaw texnikası boyınsha qisqasha russha-qaraqalpaqsha terminler sözligi. Nókis: Bilim, 1992.

Reymov R., Sultamuratov M. hám t.b. Russha-qaraqalpaqsha zoologiyalıq terminler sözligi». Nókis: Bilim, 1992.

Русско-каракалпакский словарь. Под ред. Н.А.Баскакова. М.: Советская энциклопедия, 1967.

Sadikov E. h.t.b. Baylanis terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha qisqasha sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Tórebekov M., Saribaev Q. Tariyxıy terminlerdin hám atamalarin qaraqalpaqsha túsindirme sózligi». Nókis: Bilim, 1996.

Bazarbaev J., Buranov M., Qurbaniyazov G., Pirnazarova A., Ayapov Sh. Ózbekshe-qaraqalpaqsha hám qaraqalpaqsha-ózbekshe sózlik. Tashkent, 2011.

Qutlımurat ulı B., Karimulla ulı F., Saxıy ulı D., Berdimurat ulı M. Sawda tarawı boyınsha terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha sózligi. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996.

§ 97. Tańlangan tiller muǵdarına qaray sózliklerdin túrleri

Tańlangan tillerdin muǵdarına qaray sózlikler: bir tillik, eki tillik hám kóp tillik bolıp bólinedi, «Qaraqalpaq tilinin omonimler sózligi» (Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015). **Bir tillik sózlikler:** «Russha-qaraqalpaqsha sózlik» (A.Turabaev, K.Seitova, K.Qoshanov, K.Saparov, Z.Turabaeva Tashkent, SHarq, 2011) «Russha-qaraqalpaqsha sóylesiw sózligi» (D.O.Dospanova, M.T.Mambetmuratova. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2011); «Russha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi» (D.S.Nasırov, A.Bekbergenov, A.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1992); «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orissha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (Qosnazarov Q., Abipov G., Pazılov A. Nókis: Bilim, 1994); «Sawda tarawı boyınsha terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha sózligi» (B.Qutlımurat ulı, F.Karimulla ulı, D.Saxıy ulı, M.Berdimurat ulı. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996); «Ádebiyattanıw atamalarinin orissha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (S.Axmetov, J.Esenov, Q.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1994); «Ózbekshe-qaraqalpaqsha hám qaraqalpaqsha-ózbekshe sózlik» (J.Bazarbaev, M.Buranov, G.Qurbaniyazov, A.Pirniyazova, Sh.Ayapov. Tashkent, 2011) hám t.b. bular **eki tillik sózlikler.** Sonday-aq, «Anglichansha-russha qaraqalpaqsha jámiyetlik-siyasiy atamalar sózligi» (Seytova D.U., Pirniyazova A.K., Fayzullaeva E.M. Nókis: Bilim, 1992); «Ósimliklerdin russha-latinsha-

qaraqalpaqsha atamaları sózligi» (B.Sh.Sherbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978) hám t.b. bular kóp tillik sózlikler. Eki tillik hám kóp tillik sózliklerdiń kópshiligi hár túrli taraw terminlerine arnalǵanlıqtan awdarma jumıslarında belgili áhmiyetke iye.

§ 98. Sóz yaki atama mánileriniń ańlatılıwına baylanısh sózlik túrleri

Sóz yaki atama mánilerine bir qatar sózliklerde túsinik berilip, ańıqlastırılıp kórsetiledi. Hár qanday sózdiń mánisine sózlikte túsinik beriliw yaki berilmewine qaray 1. Túsendirme sózlikler; 2. Túsendirme emes sózlikler bolıp bólinedi.

Qaraqalpaq tilindegi túsendirme sózliklerge «Qaraqalpaq tiliniń túsendirme sózligi» I, II, III, IV tomlar (Nókis: Qaraqalpaqstan, 1982, 1984, 1988, 1992); «Qaharmanlıq dástanlardagı ózlestirme sózlerdiń túsinigi» (O.Beckawliev, Q.Mámбетnazarov. Nókis: Bilim, 1992), «Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsendirme sózligi (S.Axmetov, J.Esenov, Q.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1994) hám t.b. sózlikler kirse, al túsendirme emes sózliklerge sóz yaki atamanıń alfavit tártibine qaray izbe-izlikte toplastırılıp hám jaylastırılıp, hár birine arawlı túsinik berilmegen sózlikler kiredi. Oǵan: «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtıń redaktorlawında. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990), «Qaraqalpaq tilindegi shet til ózlestirmeleriniń orfografiyalıq sózligi» (K.M.Qoshanov, S.J.Shınnazarova. Nókis, 2016), «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha orfoepiyalıq sózligi» (O.Dospanov, M.Qálenderov, R.Esemuratova, K.Dáwletbaev. Nókis: Bilim, 1992) hám t.b. sózlikler kiredi.

§ 99. Obyekti hám predmetine qaray ózgeshelenetuǵın sózlikler

Sózliklerde qamtılıp atırǵan máselege qaray bir qatar túrlerge bólinedi. Atap aytqanda:

1. Terminologiyalıq sózlikler: «Fizikadan russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi» (Abdikamalov B., hám t.b. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989). «Orıssha-qaraqalpaqsha botanika sózligi» (Abipov G., Aytbaev H., Erejepov S. Nókis: Bilim, 1995), «Jámıyetlik-siyasiy terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha sózligi»

(Berdimuratov E., Kamalov A. Nókis: Bilim, 1993), «Is qaqazlarınıń orıssha-qaraqalpaqsha sózligi» (Berdimuratov E., Qutlimuratov B., Karimullaev K. Nókis: Bilim, 1994), «Orıssha-qaraqalpaqsha matematikalıq sózlik» (Q.Bektaev, D.Nasırov, M.Ayımbetov. Nókis: Bilim, 1992), «Jol qatnası terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi» (Q.Kamalov, B.Qutlimuratov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995) hám t.b.

2. Frazelogiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» (J.Eshbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985), «Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler» (Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazov. Nókis: Bilim, 2012).

3. Orfografiyalıq sózlikler yamasa imla sózlikleri: «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (Q.Maqsetov, D.S.Nasırov, E.Dáwenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtıń redaktorlıǵında. Nókis: Qaraqalpaqstan. 1990), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (Baslawısh mektep oqıwshıları ushın) (O.Dospanov, M.Qalenderov, R.Esemuratova, Q. Dáwletbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan. 1989), «Qaraqalpaq tilindegi shet til ózlestirmeleriniń orfografiyalıq sózligi» (K.M.Qoshanov, S.Shinnazarova. Nókis, 2016), «Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi» (Nókis, 1997).

4. Orfoepiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń orfoepiyalıq sózligi» (Á.Nurmaxanova, S.Nietullaev. Nókis: Qaraqalpaq mámleketlik baspası, 1959), «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha orfoepiyalıq sózligi» (O.Dospanov, M.Qalenderov, R.Esemuratova, Q.Dáwletbaev. Nókis: Bilim, 1992).

5. Antropologiyalıq sózlikler: «Ismińizdiń sırtı nede?» (O.Dospanov, D.Dospanova. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2009), «Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmaları tilindegi antroponimler sózligi» (O.T.Sayımbetov, O.Dospanov, N.Sayımbetova. Nókis: Bilim, 2013), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtıń redaktorlıǵında. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990-jıl kitabında 355-385-betlerde. Er adam hám hayal-qızlar atları berilgen). sonday-aq, N.A.Baskakovtıń «Karakalpakiy yazık» (I tom. Moskva-1951-jıl

«Dialektologiyadan materiallar» kitabında 399-403-betlerde er adamlar hám hayal-qızlardıń isimleri berilgen) hám t.b.

6. Toponimikalıq sózlikler: «Geografialıq terminler menen atamalardıń ortıssa-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (E.Ómirbaev. Nókis: Bilim, 1993).

7. Sinonimler sózligi: «Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqasha sózligi» (M.Qálenderov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990).

8. Jiyilik sózlik: «Berdaq tańlamalı shıǵarmalarınıń alfavitli-jiyilik sózligi» (D.S.Nasırov, M.Q.Ayumbetov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993).

9. Dialektologiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi» (D.S.Nasırov, O.Dospanov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983), «Qaraqalpaq dialektologiyasınan shınıǵıwlar jıynaǵı» (A.Pirekeeva. Nókis: Bilim, 2017. Bul miynettiń 60-72-betlerinde Nawayı wálayatı Kenimex rayonında jasawshı qaraqalpaqlardıń tilindegi ózgeshelikler boyınsha qısqasha sózlik berilgen).

10. Tariyxıy sózlik: «Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmaları tilindegi antroponimler sózligi» (O.Sayımbetov, O.Dospanov, N.Sayımbetova. Nókis: Bilim, 2013), Ájiniyaz. «Bozatawlı názálim» (M.Nızanovtıń baspaǵa tayarlawında. Bul kitaptıń sońında 142-155-betlerde A.Murtazaevtıń dúzgen Ájiniyaz shıǵarmaları boyınsha tariyxıy sózligi usınılǵan. Nókis: Bilim, 2014).

11. Internacional sózler sózligi: «Shet til sózleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi» (M.A.Maqsudova. Nókis: Bilim, 1992).

12. Keri sózlik (tezaurus sózlik): «Qaraqalpaq tiliniń keri alfavit sózligi» (E.Izimbetov, F.Sharifulina. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993).

13. Omonimler sózligi: «Qaraqalpaq tiliniń omonimler sózligi» (Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015), «Учебный словарь омонимов русского языка» (A.Umarov. Qaraqalpaqsha elementler menen. Nókis: Bilim, 1992).

14. Antonimler sózligi: «Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi» (M.Qudaybergenov, T.Bashirov. Nókis: Bilim, 1995).

Qaraqalpaq tiliniń leksikografiyasında aldağı waqıtları izertleniwi kerek máseleler, dúziliwi zárúr bolǵan sózlikler qatarı oǵada kóp. Atap aytqanda, etimologiyalıq sózlikler, naqıl hám maqallar sózligi, frazeologizmlerdiń túsindirme sózligi, ideografiyalıq sózlikler, tariyxıy sózlikler, semiotikalıq sózlikler hám t.b. akademiyalıq tiptegi sózliklerdi dúziw óz sheshimin kútip turǵan mashqalalardan bolıp esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikografiya neni izertleydi?
2. Enciklopediyalıq sózlik degenimiz ne?
3. Lingvistikalıq sózlikler degenimiz ne?
4. Sózlikler tańlanǵan tillerdiń muǵdarına qaray qalay bólinedi?
5. Sózlikler sóz yaǵı atama mánileriniń ańlatılıwına baylanışlı qalay bólinedi?
6. Sózlikler obykti hám predmetine qaray qalay ózgeshelenedi?
7. Sózliklerdiń bunnan basqa da qanday túrlerin bilersiz?

Ádebiyatlar dizimi

Rásmiy ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Joqari mánawiyat – jeńilmes kúsh. – Toshkent: «Mánawiyat», 2008.

2. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish — eng oliy saodatdir – Toshkent: «O'zbekiston», 2015.

Tiykargi ádebiyatlar

3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. IV том, Лексика. Нукус, 1996.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1994.

5. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili terminleri. Nókis. 1999.

6. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилинің лексикасы. Нөкис, 2004

7. Dawletova. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin` fonetikasi. Nókis. Qaraqalpaqstan, 2012

Qosimsha ádebiyatlar

8. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005

9. Бекбаулов О. Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердиң қолланылығуы. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер—Нөкис:Қарақалпақстан,1971,133-144

10. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.

11. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажланығуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланығуы. Нөкис, 1973.

12. Јамољонов N. Нозирги о'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.

13. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық, лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, 1989.

14. Qurbaniyazov G. Leksema sememalarin aniqlawda leksikalik konteksttiñ roli. //Qaraqalpaqstan muğallimi, 1995, №4, 82-86-betler.

15. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976, 132-233-бетлер.

16. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995

17. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Тошкент, 2000, 50-54-бетлер.

18. Pirniyazov Q.,Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilinin' fonetikasınan a'meliy ha'm laboratoriyalıq jumıslar. No'kis,2009

19. Шамшетов Ж. Карақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Нөкис, 1984.

20. Турабаев А. Рус хэм карақалпақ лексикографиясынан қысқаша мағлыұматлар-Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер-Нөкис,1971,145-158

21. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası.Toshkent, 2014

22. R. S. Ginzburg, S. S. Khidekel, G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin A course in modern English lexicology. Moscow. 1979

23. Ferdinand De Sasseur Course in General Linguistics. Paris, 1992

Sözlikler

24. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги.—Нөкис, 1985.

25. Жақсымуратов К. Медицина терминлеринин русша-карақалпақша қысқаша түсіндірме сөзлиги. Нөкис. 1989.

26. Кәримхожаев Ш. Дийқаншылық терминлеринин карақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис, 1995.

27. Қалендеров М. Карақалпақ тилинин қысқаша синонимлер сөзлиги. Нөкис, 1990.

28. Карақалпақ тилинин түсіндірме сөзлиги. I-IV томлар. Нөкис, 1982-1992.

29. Кутлымуратов Б. ҳам т.б. Жол қатнасы терминлеринин орысша-қарақалпақша сөзлиги. Нөкис, 1995.

30. Насыров Д., Бекбергенов А., Жаримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис, 1979.

31. Насыров Д. ҳам т.б. Математика терминлеринин русша-қарақалпақша сөзлиги. Нөкис, 1992.

32. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. – Тошкент, 2000.

33. Русско-каракалпакский словарь. М., 1967.

Elektron bilimlendiriw resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.ndpi.uz
5. [http://padeji.ru/leksikologiya/predmet-i-zadachi-
leksikologii](http://padeji.ru/leksikologiya/predmet-i-zadachi-leksikologii)

Tayanish túsinipler

6. Leksikografiya – til biliminiń sózlikler menen shuǵıllanatuǵın tarawı.
7. Enciklopediyalıq sózlikler – qanday da uǵım haqqında keń, ulıwmalıq túrde maǵlıwmat. túsinipler beriletuǵın sózlik.
8. Lingvistikalıq sózlikler – til birlikleri boyınsha túsinipler beretuǵın sózlik.
9. Bir tillik sózlikler – materiallarǵa túsinipler tek bir tilde beriledi.
10. Kóp tillik sózlik – materiallarǵa túsinipler, eki yaki onnan da kóp tilde beriledi.
11. Túsindirme sózlik – ádebiy tilde ulıwma hám jiyi qollanılatuǵın sózlerdi qamtıp, olardıń mánilerin tallap túsindiredi.
12. Túsindirme emes sózlik – sóz yaki terminniń mánilerine arnawlı túsinipler berilmegen sózlik.

13. **Terminologiyalıq sózlikler** – hár túrli tarawlarda qollanılátuđın terminler haqqında mağlıwmat beretuğın sózlik.
14. **Reestr sóz** – sózliktegi mánisi túsindiriletuđın sóz.
15. **Sózlik maqala** – reestr sózdiń anıqlaması, ođan berilgen túrli grammatikalıq, stilistikalıq t.b. túsinipler berilgen mısallar.
16. **Awdarma sózlikler** - Bul sózliklerde ekinshi bir tildiń sózleri ana tiline yamasa ana tiliniń sózleri ekinshi bir tilge awdarmalanadı.

Mazmunı

Algı sóz	3
§1. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» kursınıń obyektı, maqseti hám wazıypaları	4
§2. Házirgi qaraqalpaq tiliniń ulıwma sıpatlaması	4
§3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi	5
§4. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń mámleketlik til xızmetindegi ornı	8

FONETIKA

§5. Fonetika – til sesleri haqqında ilim, fonetikanıń izertlew obyektı	10
§6. Fonetikanıń tarawları	11
§7. Fonetikanıń izertlew aspektleri	14
§8. Qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi	20
§9. Ses, hárip, fonema	21
§10. Dawıslılardıń fonologiyalıq sıpatlaması	23
§11. Dawıssızlardıń fonologiyalıq sıpatlaması	24
§12. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm	27
§13. Sóz qurılısındaǵı ayırım seslik qubılıslar	32
§14. Redukciya	33
§15. Elizıya	34
§16. Epenteza	36
§17. Proteza	37
§18. Metateza	38
§19. Buwın hám onıń jasalıwı	41
§20. Buwınnıń túrleri	42
§21. Qaraqalpaq tilinde sózlik pát	42
§22. Orfoepiya haqqında túsinik	46
§23. Jazıw hám onıń áhmiyeti	51

§24. Jazıwdıń tariyxı	52
§25. Álipbe	54
§26. Qaraqalpaq álipbesiniń tariyxıy qáliplesiw jaǵdayları	55
§27. Qaraqalpaq tiliniń imlası hám onıń tiykarǵı principleri	58
§28. Ayrıım háriplerdiń jazılıwı	59
§29. Túbir hám qosımtalardıń jazılıwı	61
§30. Kómekshi hám qospa sózlerdiń jazılıwı	62
§31. Sózlerdi ótkermelw	62

LEKSIKOLOGIYA

§32. Leksikologiyaniń obykti, predmeti hám wazıypaları	64
§33. Leksikologiyaniń túrleri	64
§34. Leksikologiyaniń basqa pánler menen baylanısı	66
§35. Leksikologiyada sóz baylıǵınıń sistema sıpatında úyreniliwi	66
§36. Sóz – tildiń eń áhmiyetli nominativ birliǵi	68
§37. Leksemalar leksikalıq birlik sıpatında	69
§38. Sózdiń leksikalıq mánileriniń túrleri	71
§39. Sózdiń tuwra hám awısqa mánileri	72
§40. Leksikalıq monosemiya	74
§41. Leksikalıq polisemiya	74
§42. Leksikalıq máni rawajlanıwı haqqında ulıwma maǵlıwmat	78
§43. Sóz mánisiniń awısıw usılları	79
§44. Sózlerdiń kóp mániligi (Polisemiya)	86
§45. Sóz mánisiniń keńeyiwi	97
§46. Sóz mánisiniń tarawı	91
§47. Etimon haqqında maǵlıwmat	96
§48. Leksikalıq sinonimiya	98
§49. Kontekstlik sinonimler	100
§50. Sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar	101

§51. Sinonimlerdiñ hár túrli leksikalıq qatlamğa tån bolıwı ...	102
§52. Sinonimiya hám polisemiya	103
§53. Leksikalıq antonimiya	105
§54. Kontekstlik antonimler	106
§55. Antonimlik juplıq	106
§56. Enantiosemiya	107
§57. Antonimiya hám polisemiya	108
§58. Antonimlerdi belgilew ólshemleri haqqında	109
§59. Antonimlerdiñ stillik qural semasındaǵı sıpatlaması	110
§60. Leksikalıq omonimiya	112
§61. Paronimiya	116
§62. Paronimlerdiñ sóylewde stillik qural sıpatında qollanıwı.....	119
§63. Giponimiya	121
§64. Graduonimiya	121
§65. Partonimiya	121
§66. Til rawajlanıwınıñ xalıq tariyxı menen baylanıslılıǵı	123
§67. Óz sózlik qatlam	124
§68. Ózgelik qatlam sózleri	128
§69. Leksemalardıñ qollanıw órisi	133
§70. Dialektlerge tån sózler	134
§71. Leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmerdiñ stillik qural sıpatında qollanıwı.....	138
§72. Kásiplik leksika	139
§73. Kásiplik leksikalardan stillik qural sıpatında paydalanıw jaǵdayları	140
§74. Argotizm hám jargonizmler	140
§75. Vulgarizmler	141
§76. Qaraqalpaq tili leksikasında eskiriw hám jañalanıw procesleri	144
§77. Leksikalıq istorizmler	144

§78.Leksikalıq arxaizmler	145
§79.Arxaizmler hâdiyesiniñ grammatikalıq birliklerde ushırasıwı	146
§80.Leksikalıq arxaizmlerdiñ leksikalıq istorizmlerden özgeshelikleri	146
§81.Leksikalıq neologizmler	147
§82.Leksikalıq neologizmiñ túrleri	148
§83.Til stilleri haqqında	150
§84.Funkcional stiller	151
§85.Sóylew tiliniñ stili	154
§86.Frazeologiya haqqında ulıwma maǵlıwmat	156
§87.Frazeologizmler hám sóz dizbekleri	160
§88.Frazeologizmler hám qospa sózler	160
§89.Frazeologizmlerdiñ semantikalıq birigiwshiligi boyınsha túrleri	162
§90.Frazeologizmlerdiñ forma múnásibetine qaray túrleri	165
§91.Frazeologiyalıq sinonimiya	166
§92.Frazeologiyalıq variantlar.....	166
§93.Frazeologizmlerdiñ eki qatlamǵa ajıratılıwı.....	168
§94.Dáwirge qatnası boyınsha frazeologizmlerdiñ túrleri	168
§95.Leksikografiya.....	170
§96.Sózliklerdiñ maqsetine qaray túrleri.....	171
§97.Tańlangan tiller muǵdarına qaray sózliklerdiñ túrleri	176
§98.Sóz yaki atama mánileriniñ ańlatılıwına baylanıstı sózlik túrleri	177
§99.Obyekti hám predmetine qaray ózgeshelenetuǵın sózlikler	177
Ádebiyatlar dizimi.....	181

Esletpe ushın

Esletpe ushın

Abdinazimov Sh.N., Pirmiyazova A.Q., Shinnazarova S.J.

**HÁZIRGI QARAQALPAQ
ÁDEBIY TILI
FONETIKA, LEKSIKOLOGIYA**

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova